

ULUSLARARASI TİCARET ve İNOVASYON ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

EDİTÖRLER:
UĞUR ADIGÜZEL
MEHMET ŞENTÜRK
ŞERİFE MERVE KOŞAROĞLU

EĞİTİM
yayınevi

ULUSLARARASI TİCARET VE İNOVASYON ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Editörler: Uğur Adıgüzel, Mehmet Şentürk, Şerife Merve Koşaroğlu

Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Ziya Aydoğan (yza@egitimyayinevi.com)

Genel Yayın Koordinatörü: Yusuf Yavuz (yusufyavuz@egitimyayinevi.com)

Sayfa Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

Kapak Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayıncı Sertifika No: 76780

E-ISBN: 978-625-5997-63-0

1. Baskı, Kasım 2024

Kütüphane Kimlik Kartı

ULUSLARARASI TİCARET VE İNOVASYON ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Editörler: Uğur Adıgüzel, Mehmet Şentürk, Şerife Merve Koşaroğlu

Editör: Dr. Fatih Tüyüstü

IV+176 s., 165x240 mm

Kaynakça var, dizin yok.

E-ISBN: 978-625-5997-63-0

Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayınevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mekanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EĞİTİM

YAYINEVİ

Yayınevi Türkiye Ofis: İstanbul: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Atakent mah. Yasemen sok. No: 4/B, Ümraniye, İstanbul, Türkiye

Konya: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
+90 332 351 92 85, +90 533 151 50 42, 0 332 502 50 42
bilgi@egitimyayinevi.com

Yayınevi Amerika Ofis: New York: Eğitim Publishing Group, Inc.
P.O. Box 768/Armonk, New York, 10504-0768, United States of America
americaoffice@egitimyayinevi.com

Lojistik ve Sevkiyat Merkezi: Kitapmatik Lojistik ve Sevkiyat Merkezi, Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
sevkiyat@egitimyayinevi.com

Kitabevi Şubesi: Eğitim Kitabevi, Şükran mah. Rampalı 121, Meram, Konya, Türkiye
+90 332 499 90 00
bilgi@egitimkitabevi.com

İnternet Satış: www.kitapmatik.com.tr
+90 537 512 43 00
bilgi@kitapmatik.com.tr

 kitapmatik
İnternetteki kitapçınız

İÇİNDEKİLER

TÜRKİYE-İSRAİL TİCARET HACMI VE ÜRÜN GRUPLARI (2019-2024)..... 1

Doç. Dr. Veysel Yılmaz

EKONOMİ İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI ÜYESİ ÜLKELERDE İNOVASYON PERFORMANSININ İŞSİZLİK ORANI ÜZERİNE ETKİSİ 21

Türker Şimşek, Cihan Usta

İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI'NA ÜYE ÜLKELERİN İNSANİ GELİŞİMİŞLİK VE ÇOK BOYUTLU YOKSULLUK ENDEKSİ VERİLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ 35

Tahsin Karabulut, Emine Müberra Nas

ENDÜSTRİ 4.0 VE İŞGÜCÜ PİYASASI ÜZERİNDE OLUŞTURDUĞU ETKİLER 55

Şerife Merve Koşaroğlu

BRICS EKONOMİLERİNİN DÜNYA EKONOMİSİNDEKİ YERİ İHRACAT PERSPEKTİFİNDEN BİR BAKIŞ 67

Mehmet Şentürk, Uğur Adıgüzel, İzzet Taşar

TÜRKİYE'DE AFETLERDE VE ACİL DURUMLARDA SİBER GÜVENLİK UYGULAMALARI 77

Handan Aydemir, Zülfükar Aytaç Kışman, Cem Ayden

ENERJİ KAYNAKLARI İHTİYACININ ETKİSİNDE GELİŞEN İLİŞKİLER: ÇİN HALK CUMHURİYETİ (ÇHC)-ORTA DOĞU BÖLGESİ ENERJİ TİCARETİ VE YATIRIMLARINA YÖNELİK DEĞERLENDİRMELER 103

Halil İbrahim Kaya

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE TÜKETİCİ DAVRANIŞLARINDAKİ DEĞİŞİMLER VE E-TİCARETE ETKİLERİ: ELAZIĞ İLİ ÖRNEĞİ 121

Dila Altuğ, Yunus Gülcü

İKTİSATTA GİRİŞİMCİLİK KAVRAMI VE GİRİŞİMCİLİK TÜRLERİ 149

Burcu Zengin

TÜRKİYE-İSRAİL TİCARET HACMI VE ÜRÜN GRUPLARI (2019-2024)¹

Doç. Dr. Veysel Yılmaz²

GİRİŞ

Liberalizm teorisinin temel dinamiklerinden biri olarak ticaret, devletler arası ilişkilerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, ticaretin iki ülke arasındaki siyasi, ekonomik ve diplomatik bağları güçlendiren bir unsur olduğu görülmektedir. Türkiye ve İsrail arasındaki ticaret, bu ilişkinin en belirleyici ve sürdürülebilir alanlarından biri olarak öne çıkmaktadır. İki ülkenin ekonomik iş birliği, liberalizmin savunduğu serbest piyasa ilkeleri çerçevesinde şekillenirken aynı zamanda bölgesel dinamikleri de etkilemektedir. İkili ticaret hacmi yıllar içinde dalgalanmalar göstermiş olsa da ekonomik bağların politik dalgalanmalara rağmen güçlü kaldığı görülmektedir. Bu bağlamda, iki ülke arasındaki ticaretin incelenmesi, ilişkilerin kapsamını ve derinliğini anlamak açısından büyük önem taşır. Bununla birlikte, Türkiye-İsrail ticaretinin bir başka önemli boyutu Filistin ile olan ilişkilerde ortaya çıkmaktadır. Filistin'in ithalatının büyük bir kısmı İsrail üzerinden yapılmaktadır. Bu, Filistin'in dış ticaretine İsrail'in lojistik ve ticari ağları üzerinden erişim sağladığı anlamına gelir. Aynı zamanda, Türkiye'nin İsrail'e ihraç ettiği bazı mallar da dolaylı olarak Filistin pazarına ulaşmaktadır. İsrail ile yapılan ticaret, Türkiye'nin bölgedeki etkisini artırırken, Filistin ekonomisi üzerindeki dolaylı etkisi de göz ardı edilemez (Örki, 2017, s. 103).

Türkiye ile İsrail arasında dış ticaret, iki ülkenin diplomatik ilişkiler kurmasından bu yana devam etmektedir. Türkiye ile İsrail arasında serbest ticaret anlaşmasının 1996 yılında imzalanmasıyla iki ülke arasında ticaret hacmi giderek artmıştır. Anlaşma, 1 Mayıs 1997 tarihinde yürürlüğe girmiştir (T.C. Resmi Gazete, 1997). Bu anlaşma, Türk iş adamları için yalnızca İsrail pazarına

1 Bu çalışma, I. Uluslararası İktisadi ve İdari Çalışmalar Kongresi (ULIC 2024)'nde sunulan "İsrail ve Türkiye Arasındaki Ticaret İlişkisinin Analizi" başlıklı özet bildiriden geliştirilerek hazırlanmıştır.

2 Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Turhal Uygulamalı Bilimler Fakültesi veysel.yilmaz@gop.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7948-6282>

erişimi kolaylaştırmakla kalmıyor, aynı zamanda ABD, Filistin ve Ürdün gibi diğer pazarlara da girmelerini sağlayabilecek stratejik bir anlaşma olarak görülmüştür. Aynı zamanda anlaşma ile Türkiye'nin bölgedeki ticari etkisini genişletmesi ve farklı pazarlara daha hızlı ve etkin bir şekilde ulaşması açısından büyük bir önem taşımıştır. Yine 1996 yılında imzalanan bir dizi anlaşma ile Türkiye-İsrail ilişkileri hızlı bir şekilde gelişmiş ve bu tarihten itibaren ilişkiler askeri, diplomatik, siyasi, ekonomik ve istihbarat alanlarını kapsayan çok boyutlu bir niteliğe bürünmüştür. Özellikle 1996 yılında imzalanan Savunma Sanayi Anlaşması'nı tamamlar nitelikteki anlaşma, sivil alanda da iş birliğini pekiştirmiştir. Böylece, İsrail, savunma sanayiinde Türkiye'nin en önemli ticari ortağı haline gelmiştir (Kurt Sarıaslan, 2017, s. 272-273).

2001 ve 2004 yıllarında, Türkiye ile İsrail arasında Manavgat Çayı'ndan İsrail'e 20 yıl süreyle su satışı yapılmasına dair anlaşmalar imzalanmış ancak çeşitli nedenlerden ötürü bu projeler hayata geçirilememiştir. Buna rağmen, Türkiye 2013 yılında yaklaşık sekiz bin ton içme suyunu İsrail'e ihraç ederek iki ülke arasında su ticaretini fiilen başlatmıştır. Bu ihracat, su kıtlığı yaşayan İsrail için stratejik bir kaynak sağlamış ve Türkiye'nin bölgedeki ekonomik iş birliği kapasitesini göstermiştir (Örki, 2017, s. 103). Türkiye Dışişleri Bakanlığı (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2024a) İsrail ve Türkiye arasındaki su satışı ile ilgili olarak 2006 Nisan ayında web sitesinden basın bilgi notu paylaşmıştır. Türkiye, 1997 yılında Manavgat Nehri üzerinde bir arıtma ve dolun tesisi kurarak su sıkıntısı çeken ülkeler için çözüm sunmayı amaçlamıştır. İsrail'e yılda 50 milyon m³ su satışı öngören bir anlaşma 2004'te imzalanmış, ancak artan maliyetler ve tesisin özelleştirilme süreci nedeniyle anlaşma iptal edilmiştir. Bununla birlikte, gelecekte İsrail, Filistin ve Ürdün'e su satışını mümkün kılacak alternatif projeler gündemde kalmıştır.

Bu çalışma, Türkiye ile İsrail arasındaki ticaret ilişkilerini inceleyerek, dış ticaret verileri üzerinden ticaret hacmi ve dengesini ortaya koymayı amaçlamaktadır. İki ülke arasındaki ticari ilişkileri ölçmek için çeşitli istatistiksel endeksler kullanılabilir. Bu çalışmada, iki ülkenin analize konu olan yıllarda ana ürün gruplarına dayalı ihracat ve ithalat tutarları, dış ticaret hacmi ve dengesi olarak hesaplanıp analiz edilmiştir. Çalışmada Türkiye ile İsrail arasında ticaret 2019 ile 2023 yılları ile 2024 yılının Nisan ayına kadar olan veriler ışığında analize tabi tutulmuştur. Burada şunu da ifade etmekte yarar vardır. 2024 yılının Nisan ayına kadar olan verilerin incelenmesinin nedeni, İsrail'in 7 Ekim 2023'ten beri Gazze Şeridi'nde yürüttüğü operasyonlarda, çok sayıda masum Filistinli sivilin hayatını kaybetmesi ve 2024 nisan ayı itibarıyla Türkiye'nin 9 Nisan 2024'ten itibaren 54 ürün grubunda İsrail'e yönelik ihracatı kısıtlama kararını duyurmasıdır. Bu karar iki ülke arasındaki ticari ilişkileri ve dış ticaret hacmini doğrudan etkilemeye başlamıştır. Türkiye'nin bu kısıtlaması,

Gazze'deki insani kriz ve İsrail'in Filistin'e yönelik saldırılarına karşı alınmış politik bir adım olup, Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası düzeydeki siyasi duruşunu yansıtmaktadır (<https://ticaret.gov.tr>, 2024).

Veriler TÜİK'in SITC Rev4 sınıflamasına göre dış ticaret (SITC Rev4- Ülke) düzey 1 kullanılarak elde edilmiştir. Türkiye ve İsrail arasındaki ticaret ilişkilerinin güçlü olduğu söylenebilir. Analiz edilen yıllarda, Türkiye'nin İsrail'e yönelik ihracat ve ithalatında standart ürün grupları önemli bir yer tutmaktadır ve ticaret hacmi bu ürünler üzerinden yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle coğrafi yakınlık hesaba katıldığında Türkiye'nin üstünlüğe sahip olduğu mal gruplarında İsrail'in Türkiye'ye bağımlı olduğu söylenebilir. Türkiye'nin ve İsrail'in tüm ürün kategorilerindeki toplam ana ürün bazlı ihracat ve ithalat tutarları her iki ülke arasındaki genel ticaret yoğunluğunu da belirler. Son yaşanan İsrail - Filistin savaşına kadar ve daha önce İsrail, Filistin arasındaki gerginlikler iki ülkenin dış ticarete kazanabileceği potansiyelli yüksek ticaretine engel olarak görünmektedir. Ancak savaşla birlikte bu potansiyelli olabilecek ticaretteki durum değişme göstermeye başlamıştır. Analize konu olan yıllarda Türkiye ve İsrail arasında en yüksek ticaret hacmi 2022 yılında gerçekleşmiştir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi yüksek yıllar sıralaması 2022, 2021, 2023, 2019 ve 2020 şeklindedir. 2022 yılında tüm ürün gruplarında Türkiye, 6 milyar 743 milyon \$ mal ihraç ederken, 2 milyar 169 milyon \$ ithalat yapmış ve toplamda ticaret hacmi 8 milyar 912 milyon \$ olarak gerçekleştirmiştir. İsrail'den 2024 yılının nisan ayına kadar ise 714 milyon \$'lık ihracat yapan Türkiye 192 milyon \$'lık ithalat yapmıştır. Sonuç itibarıyla analiz edilen yıllarda iki ülke arasındaki dış ticaret ilişkileri politik olarak yakınlaşma ve uzaklaşma dönemlerinden etkilenmektedir.

Çalışmanın yapısına bakılırsa; bu çalışma, giriş ve sonuç bölümleri hariç üç ana bölümden oluşmaktadır:

Birinci olarak teorik çerçeve. Bu bölümde, Türkiye ve İsrail arasındaki ticaret ilişkilerinin genel teorik arka planı ve TÜİK'in Dış Ticaret Verileri (SITC Rev4) ana ürün grupları gibi temel kavramlar ele alınacaktır. Ayrıca iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin tarihsel süreçte nasıl şekillendiği ve bu süreçlerin ticari iş birliğine nasıl yansıdığı tartışılacaktır. Serbest ticaret anlaşmalarının ekonomik etkileri ve ticaretin ülkeler arasındaki diplomatik ilişkilerdeki rolü ve ülkelerin ithalat ve ihracatları da bu bölümde teorik olarak değerlendirilecektir.

İkinci olarak materyal ve yöntem. Bu kısımda, çalışmada kullanılan veri kaynakları, ana ürün bazlı ihracat ve ithalata konu olan 1 düzey grubunda yer alan mallar ve analiz sürecinde izlenen adımlar açıklanacaktır. Türkiye ile İsrail

arasındaki ticari ilişkilerin değerlendirilmesi için kullanılan TÜİK SITC₁ ürün grubu düzey 1 şeklinde açıklanacaktır.

Üçüncü olarak ise analiz ve yorumlar. Bu bölümde, 2019-2023 yılları ile 2024 Nisan ayına kadar olan veriler ışığında Türkiye ve İsrail arasındaki ana ürün bazlı ihracat ve ithalat tutarlarından hareketle dış ticaret hacmi ve dengesi tablolar şeklinde sunulup yorumlanacaktır. Farklı ürün kategorilerine göre elde edilen bulgular sunulacak ve Türkiye ile İsrail'in ticari ilişkilerinde hangi sektörlerde üstünlük sağladığı ve ticaretin yoğunlaştığı alanlar tartışılacaktır.

1. TEORİK ÇERÇEVE

Türkiye, İsrail'i resmi olarak 28 Mart 1949 tarihinde tanımıştır. Bu, İsrail'in kuruluşunun ardından bir Müslüman ülke tarafından yapılan ilk tanıma olmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2024b). Tanımadan sonrasındaki yıllarda iki ülke ilişkileri, Türkiye'nin ABD ve Avrupa ile yakınlaşması, Osmanlı mirası ve Müslüman nüfusun etkisi, ulus devlet anlayışının getirdiği milliyetçi politikalar gibi faktörlerce belirlenmiştir (Yergin, Mercan, & Erol, 2012). Tanımayla birlikte iki ülke diplomatik ilişkiler kurmuş, bu ilişkiler ilerleyen yıllarda inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Özellikle Ortadoğu'da barış ve istikrarı olumsuz etkileyen İsrail politikaları nedeniyle tarih boyunca dalgalı bir seyir izlemiştir (Sarıaslan, 2019, s. 1065). 1967 Savaşı'nda İsrail'in Batı Şeria ve Gazze'yi işgal etmesi, Türkiye'nin halk baskısıyla İsrail politikalarına karşı tavır almasına yol açmıştır. 70'li ve 80'li yıllarda, özellikle İsrail'in yerleşim politikaları nedeniyle ilişkiler soğuk kaldı. Camp David Anlaşması sorunu çözmeye yetmedi. 1990'larda Türkiye-İsrail ilişkileri Büyükelçilik seviyesine yükseldi ve ticaret, turizm, askeri işbirliği gelişti (Yergin, Mercan, & Erol, 2012, s. 155).

1990'ların başından itibaren bu ilişkiler ivme kazanmasıyla iki ülke arasındaki bağlar çok boyutlu hale gelmiştir. 1996 yılında imzalanan bir dizi anlaşma, Türkiye-İsrail ilişkilerinde dönüm noktası olmuş, bu süreçte askeri, diplomatik, ekonomik ve istihbarat alanlarında önemli iş birliği mekanizmaları geliştirilmiştir. Bu anlaşmalar sayesinde Türkiye, İsrail ile stratejik ittifak kurarken, iki ülke arasındaki ilişkiler sadece siyasi ve güvenlik boyutunda kalmamış, ticaret ve yatırım gibi ekonomik alanlarda da hızlı bir gelişim göstermiştir. 1990'ların ikinci yarısında hız kazanan Türkiye-İsrail iş birliği, 2000'li yıllarda da devam ederek özellikle ekonomik alanda ön plana çıkmıştır. Siyasal gerilimlere rağmen, ticaret ve yatırım ilişkileri güçlü kalmış, 2010 sonrası yaşanan krizlere dahi direnmiştir. İki ülke arasındaki ekonomik rasyonalitenin, siyasi krizlerden bağımsız olarak işlediği ve karşılıklı yatırımlar ile ticaret hacminin artışıyla sürdürüldüğü gözlemlenmiştir (Sarıaslan, 2019, s. 1066). Ancak şunu da ifade etmek gerekir. İki ülke arasında 2009'daki Davos

Zirvesi'ndeki "One Minute" kriziyle ilişkiler kötüleşmiştir. Bu olay, Türkiye-İsrail ilişkilerinde ciddi bir krize neden oldu. R. Tayyip Erdoğan ile Ş. Peres'in sonraki görüşmesi krizin kısa sürede çözüleceği izlenimi verse de İsrail'den gelen sert açıklamalar ve Türkiye'nin nota vermesi, ilişkilerin daha da gerilmesine yol açtı. Türkiye, İsrail'in Filistin politikalarını "soykırım" olarak nitelendirdi ve ortak askeri projeler durduruldu (Göz & İşler, 2012, s. 54).

Son yıllarda Türkiye İsrail ilişkileri şu şekilde gelişmiştir: Türkiye, Körfez ülkeleriyle ilişkilerini geliştirme yolunda önemli adımlar atarken, İsrail'in Filistin'e yönelik saldırgan politikalarına karşı net bir duruş sergilemiştir. Türkiye, bölgesel güvenlik ve istikrarı koruma hedefiyle Körfez ülkeleriyle stratejik işbirlikleri yaparken, özellikle savunma sanayi gibi alanlarda da bu ilişkileri derinleştirmektedir. Türkiye'nin bu süreçteki rolü, Ortadoğu'da barış, çatışma çözümü ve terörle mücadele gibi stratejik hedeflerle uyumludur. İsrail, Gazze'de Filistinli sivillere yönelik saldırıları nedeniyle ciddi eleştiriler almaktadır. Birçok dünya lideri ve BM yetkilisi İsrail'in savaş suçları işlediğini belirtirken, Suudi Arabistan, Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) gibi bazı Körfez ülkeleri sessiz kalmış ya da İsrail'le ilişkilerini sürdürme kararı almıştır. Özellikle BAE'nin İsrail'le ilişkilerini savaşa rağmen devam ettirme açıklaması, İsrail'e örtülü bir destek olarak değerlendirilebilir. ABD ve İsrail, İran'ın bölgedeki vekil güçleri aracılığıyla İsrail'e karşı yeni cepheler açmasını engellemek amacıyla bir dengeleme politikası yürütmektedir. Körfez'deki bazı ülkeler, bu süreçte ABD-İsrail eksenli bir yaklaşımı tercih etmektedir (Çavuşoğlu, 2024).

Türkiye ile İsrail arasındaki dış ticaret, Serbest Ticaret Anlaşması'nın (STA) yürürlüğe girmesiyle birlikte önemli ölçüde artmıştır. 1997 yılında Türkiye'nin İsrail'e yaptığı ihracat 392 milyon \$ iken, bu rakam 2012 yılına gelindiğinde 1.422 milyar \$ yükselmiştir. Bu, 1997-2012 yılları arasında Türkiye'den İsrail'e yapılan ihracatın %495 oranında arttığını göstermektedir. Bu artış, iki ülke arasındaki ekonomik iş birliğinin güçlendiğini ve ticaret hacminin önemli ölçüde büyüdüğünü ortaya koymaktadır. Anlaşma, iki ülke arasındaki ticaretin istikrarlı bir şekilde sürdüğünü ve ticari ilişkilerin zaman içinde ivme kazandığını göstermektedir. 1997-2012 yılları arasında Türkiye'nin ihracatında en yüksek artış gösteren ikinci ülke, %495'lik bir büyümeyle İsrail olmuştur (Koçtürk & Kocaefe, 2014, s. 74).

Türkiye-İsrail ilişkileri, tarihsel olarak inişli çıkışlı bir seyir izlese de ekonomik bağlar bu gerilimlere rağmen büyük ölçüde korunmuştur. Özellikle Davos Krizi (2009) ve Mavi Marmara Olayı (2010) sonrasında yaşanan diplomatik gerilimler, iki ülkenin siyasi ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Ancak bu krizlerin ticarete doğrudan bir yansımaları görülmemiştir. 2006-2010 döneminde ticaret, istikrarlı bir artış göstermiştir, ancak 2008 küresel

ekonomik krizi nedeniyle bir düşüş yaşanmıştır. Mavi Marmara olayı sonrasında diplomatik ilişkiler minimum düzeye inmiş olsa da 2011-2012 yıllarında ekonomik iş birliği azalmış fakat tamamen kesilmemiştir. Ticaret hacmi, özellikle 2013 sonrasında toparlanarak tekrar yükselişe geçmiştir. Son yıllarda, normalleşme adımları atılmış ve ilişkiler diplomatik anlamda yeniden iyileşme sürecine girmiştir. 2022'de iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler yeniden büyükelçilik seviyesine çıkartılmış, enerji, savunma, teknoloji ve tarım gibi alanlarda iş birliği fırsatları artmıştır. Ayrıca ticaret hacmi de sürekli olarak büyüme göstermiştir. Bu süreçte özellikle enerji kaynakları ve bölgesel iş birliği projeleri üzerine yapılan görüşmeler, ilişkilerin ekonomik ve stratejik açıdan önemli olduğunu göstermektedir. Bu gelişmeler ışığında, Türkiye-İsrail ilişkilerinin siyasal gerilimlerden bağımsız olarak ekonomik rasyonaliteye dayalı bir yapıda devam ettiği ve her iki ülkenin karşılıklı ticaret ve yatırımları artırmak için fırsatlar aradığı anlaşılmaktadır (Örki, 2017, s. 104).

The Observatory of Economic Complexity (OEC:Ekonomik Kompleksite Gözlemevi)'nin verilerine göre Türkiye 2022 yılında, GSYİH (cari ABD doları) açısından Dünyada 19. Sırada, toplam ihracatta 29. sıradaki, toplam ithalatta 22. sıradaki, kişi başına GSYİH (cari ABD doları) açısından 75. sırada ve Ekonomik Karmaşıklık Endeksi'ne (ECI) göre en karmaşık ekonomiler arasında 41. sırada yer alan ekonomi olmuştur (OEC, 2024a).

Yine OEC'nin verilerine göre Türkiye'nin en çok ihraç ettiği ürünler şunlardır:

- Rafine Petrol: 12,3 milyar \$
- Otomobil: 9,67 milyar \$
- Mücevher: 8,12 milyar \$
- Motorlu taşıtlar ve parçaları: 6,78 milyar \$
- Teslimat Kamyonları: 5,88 milyar \$

Türkiye'nin ihracat yaptığı başlıca ülkeler ise şunlardır:

- Almanya: 21,9 milyar \$
- ABD: 17,1 milyar \$
- Irak: 13,7 milyar \$
- Birleşik Krallık: 13,7 milyar \$
- İtalya: 12,6 milyar \$

Türkiye, 2022 yılında aşağıdaki ürünlerde dünyanın en büyük ihracatçısı olmuştur:

- Ham Demir Çubuk: 4,24 milyar \$
- El Dokuma Halı: 2,34 milyar \$

- Çimento: 1,76 milyar \$
- Buğday Unu: 1,49 milyar \$
- Borat: 669 milyon \$

Türkiye ithalatta ise 2022 yılında en çok aşağıdaki ürünleri ithal etti:

- Altın: 19 milyar \$
- Rafine Petrol: 17 milyar \$
- Hurda Demir: 8,77 milyar \$
- Otomobil: 8,75 milyar \$
- Petrol: 8,48 milyar \$

İthalatın büyük kısmı ise şu ülkelerle gerçekleşmiştir:

- Çin: 38,5 milyar \$
- Almanya: 27,6 milyar \$
- Rusya: 25,3 milyar \$
- ABD: 14,6 milyar \$
- İtalya: 14,1 milyar \$

Ayrıca, Türkiye 2022 yılında aşağıda yer alan ürünlerde de Dünyanın en büyük ithalatçısı oldu:

- Hurda Demir: 8,77 milyar \$
- Polikarboksilik Asitler: 2,08 milyar \$
- Perakende Olmayan Sentetik Filament İplik: 1,69 milyar \$
- İşlenmemiş Yapay Elyaf: 682 milyon \$
- Jüt İpliği: 200 milyon \$

The Observatory of Economic Complexity verilerine göre, İsrail 2022 yılında GSYİH açısından Dünyada 27. sırada, ihracatta 49. sırada, ithalatta 42. sırada, kişi başına GSYİH'de 15. sırada ve ekonomik karmaşıklık endeksi'nde 20. sırada yer almıştır. 2022 yılında İsrail'in başlıca ihracat ürünleri; Elmas (10,5 milyar \$), Entegre Devreler (7,83 milyar \$), Rafine Petrol (4,08 milyar \$), Tıbbi Aletler (2,51 milyar \$) ve Potasyumlu Gübreler (2,31 milyar \$) oldu. İhracatın büyük kısmı Amerika Birleşik Devletleri'ne (20,3 milyar \$), Çin'e (5,53 milyar \$), Filistin'e (4,6 milyar \$), İrlanda'ya (3,86 milyar \$) ve Birleşik Krallık'a (3,18 milyar \$) yapılmıştır. İsrail'in en çok ithal ettiği ürünler 2022 yılında Elmas (7,3 milyar \$), Otomobil (6,67 milyar \$), Ham Petrol (3,73 milyar \$), Rafine Petrol (3,7 milyar \$) ve Yayın Ekipmanları (2,56 milyar \$) oldu. İthalatın büyük kısmı ise Çin'den (14,4 milyar \$), ABD'den (11,6 milyar \$), Türkiye'den (7 milyar \$), Almanya'dan (6,46 milyar \$) ve Hindistan'dan (4,86 milyar \$) yapıldı. Burada ilginç olan istatistiki verilerden İsrail'in elmas

ticaretinde hem ihracat hem de ithalat açısından öncü bir rol oynamasının nedenleri gelişmiş elmas işleme ve kesim merkezi, tarihi ve stratejik konum, güçlü ticaret ağı ve altyapı, Dünyanın en büyük elmas borsalarından biri olan Tel Aviv'deki Diamond Exchange'e ev sahipliği yapması ve İsrail hükümetinin elmas ticaretini desteklemek için çeşitli teşvikler sunmasıdır (OEC, 2024b).

Tablo 1. Türkiye ve İsrail'in Temel Makroekonomik Göstergeleri (2024)

Ülkeler	Türkiye	İsrail
Nüfus (Bin)	87.529.976	9.421.374
GSYİH*	1.248.351.176.123	416.360.345.097
Büyüme	4,517	1,997
Enflasyon	53,86	4,23
Mal ve Hizmet İhracat*	357.548.390.164	157.369.793.023
Mal ve Hizmet İthalatı*	386.828.000.000	137.486.900.000
Dış Ticaret Hacmi*	744.376.390.164	294.856.693.023
Dış Ticaret Dengesi*	-29.279.609.836	19.882.893.023

Kaynak: Nüfus verisi (<https://www.worldometers.info/>, 2024) www.worldometers.info/population/ web sitesinden alınmıştır. Diğer veriler Dünya Bankasının Dünya Bankası'nın makroekonomik veri tabanından elde edilmiştir (DataBank, World Development Indicators, 2024). (<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country>).

Not: Nüfus hariç (2024 ekim ayı) diğer veriler 2023 yılı için geçerli verilerdir.

Dış ticaret hacmi ve dengesi yazar tarafından hesaplanmıştır.

* Birim olarak ABD doları (\$) cinsindedir.

Tablo 1'e göre, Türkiye ve İsrail'in makroekonomik göstergeleri arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır:

Nüfus, Türkiye, yaklaşık 87,5 milyonluk nüfusuyla İsrail'den yaklaşık 9 kat daha büyük bir nüfusa sahiptir. Bu, iki ülkenin ekonomik ölçeklerinde ve tüketici pazarlarının büyüklüğünde de fark yaratmaktadır.

GSYİH, Türkiye'nin gayrisafi yurt içi hasılası (GSYİH) 1,25 trilyon dolar ile İsrail'in GSYİH'sinden (416 milyar dolar) yaklaşık üç kat daha fazladır. Bu fark, Türkiye'nin daha büyük ekonomiye sahip olduğunu gösterir. Ancak İsrail'in kişi başına düşen GSYİH'si, Türkiye'den daha yüksektir.

Büyüme, 2023 yılında Türkiye %4,52'lik bir büyüme oranına sahipken, İsrail'in büyüme oranı %1,99'da kalmıştır. Türkiye, bu dönemde ekonomik büyümede İsrail'e göre daha güçlü bir performans göstermiştir.

Enflasyon, Türkiye'nin %53,86 gibi oldukça yüksek bir enflasyon oranı varken, İsrail'in enflasyonu %4,23 ile daha makul seviyededir. Bu fark, Türkiye'nin fiyat istikrarı ve ekonomik denge açısından daha zorlu bir süreçten geçtiğini gösterir.

Dış Ticaret, Türkiye'nin mal ve hizmet ihracatı 357,5 milyar dolar iken ithalatı 386,8 milyar dolar seviyesindedir. Bu durum, Türkiye'nin dış ticaret açığı verdiğini (-29,3 milyar dolar) göstermektedir. Buna karşılık, İsrail 157,4 milyar dolarlık ihracat ve 137,5 milyar dolarlık ithalat ile 19,9 milyar dolar dış ticaret fazlası vermektedir.

Genel olarak, Türkiye daha büyük bir ekonomik ölçeğe sahipken, İsrail ticaret fazlası veren ve enflasyonu kontrol altında tutabilen bir ekonomik yapı sergilemektedir.

2023 yılı boyunca İsrail-Filistin gerilimi ve özellikle 7 Ekim'den itibaren fiilen savaşın başlaması, Türkiye'nin bölge ülkelerine olan ihracatında ciddi kayıplara yol açtı. Gerilimin etkisiyle, Türkiye'nin İsrail, Mısır, Suriye, Ürdün ve Lübnan'a toplam ihracatı 4 milyar 110 milyon dolar azaldı. Özellikle İsrail'e olan ihracatımız 1,9 milyar dolar kayıpla büyük zarar gördü. Mısır'a 838 milyon dolar, Lübnan'a 1,2 milyar dolar, Ürdün'e 80 milyon dolar ve Suriye'ye 52 milyon dolar tutarında ihracat kaybı yaşandı. Bölgede daha geniş çaplı bir çatışma, örneğin İran ile İsrail arasında bir savaşın patlak vermesi ve Irak'ın bu çatışmanın bir parçası haline gelmesi, Türkiye'nin ihracat kayıplarını daha da artırabilir. 2023 yılında Türkiye'nin Irak'a 9 milyar 755 milyon dolar değerinde ihracat gerçekleştirdiği göz önüne alındığında, bu kayıplar daha büyük olabilir. Ayrıca İran ile olası bir savaşın başlaması, İran'a yönelik ihracatın da ciddi oranda azalmasına neden olabilir (Özdemir, 2023).

1.1. Dış Ticaret Hacmi ve Dış Ticaret Dengesi

Dış ticaret hacmi, bir ülkenin belirli bir dönem içinde gerçekleştirdiği toplam ihracat ve ithalat miktarlarının toplamı ile ölçülür (Akın, 2024, s. 174).

Formülü şu şekildedir:

$$Dış\ Ticaret\ Hacmi = İhracat\ Tutarı + İthalat\ Tutarı$$

Örneğin, Türkiye'nin bir yıl içinde İsrail'e yaptığı toplam ihracat 5 milyar \$, ithalatı ise 3 milyar \$ ise, dış ticaret hacmi şöyle hesaplanır:

$$5\ milyar\ \$ + 3\ milyar\ \$ = 8\ milyar\ \$$$

Dış ticaret dengesi, bir ülkenin ihracatının ithalatından fazla ya da az olup olmadığını gösterir. Dış ticaret dengesi ihracat ile ithalatı kapsar. İhracat ülkelerin milli gelirinden bağımsızdır. Fakat ihracat, yabancı ülkelerin ithalatı olduğundan, onların milli gelirinin bir fonksiyonudur (Seyidoğlu, 2004, s. 502).

Dış ticaret dengesi formülü ise:

$$Dış\ Ticaret\ Dengesi = İhracat\ Tutarı - İthalat\ Tutarı$$

Dış ticaret dengesi pozitif bir değer alıyorsa, ülke dış ticaret fazlası veriyor demektir (ihracat ithalattan fazla). Negatif bir değer alıyorsa, dış ticaret açığı (ithalat ihracattan fazla) söz konusudur.

Örneğin, Türkiye'nin İsrail'e yaptığı ihracat 6 milyar dolar, ithalatı ise 2 milyar dolar ise dış ticaret dengesi şöyle hesaplanır:

$$6 \text{ milyar } \$ - 2 \text{ milyar } \$ = 4 \text{ milyar } \$ \text{ (Türkiye'nin Dış ticaret fazlası)}$$

Dış Ticaret Fazlası ve Dış Ticaret Açığı bir ülkenin dış ticaretteki performansını ve ticaret ilişkilerinin dengesini değerlendirmek için yaygın olarak kullanılır.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışma, Türkiye ve İsrail arasındaki ikili ticaret ilişkilerini analiz etmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Ticaret ilişkilerinin gücünü ölçmek için iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi ve dış ticaret dengesi hesaplanmıştır.

2.1. Veri Kaynağı

Analizde kullanılan veriler, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından sağlanan dış ticaret verilerine dayanmaktadır. Veriler, TÜİK'in Standard International Trade Classification (SITC) Rev4 sınıflamasına göre 2019 ile 2023 yılları arasındaki ve 2024 yılının Nisan ayına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Veriler, SITC Rev4 sınıflamasına göre düzey 1 kategorisinde dış ticaret (SITC Rev4-Ülke) baz alınarak elde edilmiştir.

2.2. Kapsam

Çalışma kapsamında, Türkiye ve İsrail arasındaki ticaret yoğunluğu düzey 1 ve düzey 2 kategorilerinde analiz edilmiştir. Türkiye ve İsrail arasındaki ticaret yoğunluğu, her iki ülkenin dış ticaretinde yer alan farklı ürün kategorileri üzerinden değerlendirilmiştir. Düzey 1'de yer alan ürün kategorileri arasında; canlı hayvanlar ve gıda maddeleri (SITC 0), içki ve tütün (SITC 1), hayvansal ve bitkisel yağlar (SITC 4), başlıca işlenmiş mallar (SITC 6), makineler ve ulaştırma araçları (SITC 7) ve çeşitli mamul eşyalar (SITC 8) bulunmaktadır. İsrail'in Türkiye'ye göre üstünlük sağladığı ürün kategorileri ise SITC 2, 3, 5 ve 9 kodları ile sınıflandırılan; akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler, mineral yakıtlar, kimyasal ürünler ve sınıflandırılmamış eşyalardır.

Tablo 1. Uluslararası Standart Ticaret Sınıflandırması Düzey 1

SITC ₁	SITC ₁ adı
0	Canlı Hayvanlar ve Gıda Maddeleri
1	İçki ve Tütün
2	Akaryakıt Hariç Yenilmeyen Hammaddeler
3	Mineral Yakıtlar, Yağlar ve Alkali Ürünler
4	Hayvansal, Bitkisel Kati ve Sıvı Yağlar, Muımlar
5	Başka Yerde Belirtilmeyen Kimya Sanayi ve Buna Bağlı Sanayi Ürünleri
6	Başlıca Sınıflara Ayrılan İşlenmiş Mallar
7	Makineler ve Ulaştırma Araçları
8	Çeşitli Mamul Eşya
9	Sitc'da Sınıflandırılmamış Eşyalar (Tedavülde Olmayan, Paralar, Parasal Tabanlı Altınlar)

2.3.Yöntem

Çalışmada veriler, iki ülke arasındaki ihracat ve ithalat tutarları, ürün bazlı olarak ele alınmış ve ticaret hacmi ile ticaret dengesi şeklinde analiz edilmiştir. Analiz, her iki ülkenin farklı ürün kategorilerindeki ticaret yoğunluğunu ayrı ayrı inceleyerek, hangi ürün gruplarında Türkiye'nin veya İsrail'in ticari olarak üstünlük sağladığını belirlemeyi amaçlamaktadır. Özellikle coğrafi yakınlık gibi faktörler göz önüne alındığında, Türkiye'nin bazı mal gruplarında İsrail'e olan üstünlüğü ve İsrail'in bu ürünlerde Türkiye'ye bağımlılığı da değerlendirilmiştir.

Çalışma boyunca, Türkiye ile İsrail arasındaki ticaret ilişkilerinin politik faktörlerden nasıl etkilendiği incelenmiş, özellikle son dönemde yaşanan İsrail-Filistin savaşının ticaret üzerindeki olası etkileri göz önünde bulundurulmuştur.

3. ANALİZ VE YORUMLAR

Türkiye ve İsrail arasındaki ticari ilişkiler, iki ülkenin dış politika ve ekonomik iş birlikleri açısından büyük önem taşımaktadır. İki ülke arasındaki ticaret, zaman zaman diplomatik krizlerden etkilenmiş olsa da özellikle stratejik sektörlerde güçlü bir iş birliği geleneği geliştirilmiş ta ki son yaşanan İsrail-Filistin savaşına kadar. 1996 yılında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması, Türkiye-İsrail ilişkilerin temellerini oluşturarak, ticaret hacminin giderek artmasına ve ekonomik bağların sağlamlaşmasına katkı sağlamıştır. Günümüzde, iki ülke arasındaki ticaret hacmi milyarlarca dolara ulaşmış ve Türkiye, İsrail için önemli bir ticaret ortağı haline gelmişti. Bu bağlamda, son yaşanan olaylardan sonra Türkiye-İsrail arasındaki ticaretin gelişimi, sektörel

dağılımı ve karşılıklı ekonomik bağımlılık düzeyi, siyasi gerilimlerden bağımsız olarak sürdürülebilir bir ilişki ağı oluşturma noktasında sektöre ugramıştır.

3.1. 2019 Yılı

Tablo 2. Türkiye'nin İsrail ile \$ Bazlı Dış Ticareti (2019)

Yıl	SITC ₁	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2019	0	239.841.257	13.450.422	253.291.679	226.390.835
	1	52.013.700	727	52.014.427	52.012.973
	2	38.288.818	126.783.298	165.072.116	-88.494.480
	3	17.779.145	923.296.633	941.075.778	-905.517.488
	4	16.655.350	56.681	16.712.031	16.598.669
	5	232.990.158	391.808.073	624.798.231	-158.817.915
	6	1.774.140.797	94.671.187	1.868.811.984	1.679.469.610
	7	1.125.840.734	133.429.364	1.259.270.098	992.411.370
	8	851.962.271	48.206.735	900.169.006	803.755.536
	9	6.779.708	11.224.043	18.003.751	-4.444.335
	Yıl toplamı:	4.356.291.938	1.742.927.163	6.099.219.101	2.613.364.775

Tablo 2, Türkiye'nin 2019 yılında İsrail ile gerçekleştirdiği \$ bazlı dış ticaretini sektörel bir sınıflandırma (SITC₁) üzerinden analiz etmektedir. Bu tablo, Türkiye'nin hangi ürün gruplarında ticaret fazlası ya da açığı verdiğini göstermektedir. Toplam ticaret hacmi ve dış ticaret dengesinde Türkiye, İsrail ile toplamda 6,1 milyar \$'lık bir dış ticaret hacmine ulaşmış ve 2,61 milyar \$'lık bir dış ticaret fazlası vermiştir. Bu, Türkiye'nin İsrail'e ihracatının ithalatından önemli ölçüde fazla olduğunu göstermektedir. Ticaret açığı verilen sektörler SITC₁ 3 (mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler)'te, Türkiye önemli bir ticaret açığı vermektedir. 17,8 milyon \$'lık ihracata karşılık, 923,3 milyon \$'lık ithalatla **905,5** milyon \$ açık söz konusudur. SITC₁ 5 (başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri)'te 232,99 milyon \$'lık ihracat ve 391,8 milyon \$'lık ithalatla Türkiye bu sektörde **158,8** milyon \$ ticaret açığı vermiştir. SITC₁ 2 (akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler)'de, Türkiye burada **88,5** milyon \$ ticaret açığı vermiştir. Türkiye, İsrail ile olan ticaretinde toplamda önemli bir dış ticaret fazlası elde etmiştir. Türkiye, özellikle SITC₁ 6 (başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar, 7 (makinelere ve ulaştırma araçları) ve 8 (çeşitli mamul eşya) güçlü performans gösterirken, SITC₁ 3 (mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler) gibi sektörlerde büyük ticaret açığı vermektedir. Bu tablo anlamamız gereken durum, Türkiye'nin İsrail ile dış ticaret ilişkilerinde güçlü olduğu ve ihracatın ithalata oranla daha fazla olduğu sektörlerin hangi alanlarda yoğunlaştığı ortaya konulmaktadır.

3.2. 2020 Yılı

Tablo 3. Türkiye'nin İsrail ile \$ Bazlı Dış Ticareti (2020)

Yıl	SITC ₁	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2020	0	280.201.779	15.083.566	295.285.345	265.118.213
	1	60.171.843	3.829	60.175.672	60.168.014
	2	49.244.379	166.286.135	215.530.514	-117.041.756
	3	13.842.463	500.228.412	514.070.875	-486.385.949
	4	23.180.686	97.426	23.278.112	23.083.260
	5	279.037.366	422.223.194	701.260.560	-143.185.828
	6	1.870.468.885	69.576.546	1.940.045.431	1.800.892.339
	7	1.104.825.728	165.500.606	1.270.326.334	939.325.122
	8	867.221.440	48.871.185	916.092.625	818.350.255
	9	5.063.319	32.638.702	37.702.021	-27.575.383
	Yıl toplamı:	4.553.257.888	1.420.509.601	5.973.767.489	3.132.748.287

Tablo 3, Türkiye'nin İsrail ile 2020 yılında yaptığı dolar bazlı dış ticareti göstermektedir. 2019 verileriyle karşılaştırıldığında bazı önemli değişiklikler ve devam eden eğilimler dikkat çekmektedir. Türkiye'nin İsrail ile toplam dış ticaret hacmi **5,97** milyar \$ olmuştur. Bu, 2019 yılına göre hafif bir düşüş gösterdiğine işaretler. Fakat Türkiye'nin dış ticaret dengesi **3,13** milyar \$ fazla vererek bir önceki yıla kıyasla ticaret fazlası artırmıştır (2019'da bu rakam 2,61 milyar \$'dı). İhracat ve ithalat dengesinde Türkiye'nin İsrail'e ihracatı 2019'a göre artmış (**4,35** milyar \$'dan **4,55** milyar \$'a), iyi olan şu ki, ithalatı bir miktar düşmüştür (**1,74** milyar \$'dan **1,42** milyar \$'a). SITC₁ 6 (başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar)'da Türkiye'nin ihracatı artmış ve en büyük ticaret fazlası devam etmiştir (**1,8** milyar \$ fazla). SITC₁ 7 (makinelere ve ulaştırma araçları)'de ticaret fazlası burada da devam etmiş ve Türkiye'nin bu sektördeki gücü korunmuştur (**939** milyon \$'fazla). 2020 yılında Türkiye'nin İsrail ile ticaretinde genel bir iyileşme gözlemlenmiştir. Türkiye'nin ihracatı artarken ithalatı azalmış ve ticaret fazlası 2019'a kıyasla daha da büyümüştür. Türkiye özellikle SITC₁ 6, 7 ve 8 sektörlerinde güçlü kalmaya devam ederken, SITC₁ 3 ve 5 (başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri) gibi sektörlerde ticaret açığı devam etmektedir.

3.3. 2021 Yılı

Tablo 4. Türkiye'nin İsrail ile \$ Bazlı Dış Ticareti (2021)

Yıl	SITC ₁	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2021	0	348.210.151	12.316.492	360.526.643	335.893.659
	1	65.508.679	384	65.509.063	65.508.295
	2	71.482.234	294.125.469	365.607.703	-222.643.235
	3	26.852.294	1.053.334.283	1.080.186.577	-1.026.481.989
	4	49.885.315	123.275	50.008.590	49.762.040
	5	383.304.923	336.751.643	720.056.566	46.553.280
	6	2.789.646.939	74.569.249	2.864.216.188	2.715.077.690
	7	1.095.208.095	108.173.808	1.203.381.903	987.034.287
	8	1.292.751.216	57.053.363	1.349.804.579	1.235.697.853
	9	18.826.085	5.923.654	24.749.739	12.902.431
	Yıl toplamı:	6.141.675.931	1.942.371.620	8.084.047.551	4.199.304.311

2021 yılına ait Türkiye ve İsrail arasındaki dış ticaret verilerini ve SITC1 mal gruplarını göz önünde bulundurarak tablo 4 yorumlanabilir. Toplam dış ticaret hacmi 2021 yılında **8,08** milyar \$ seviyesine ulaşarak 2020 yılına göre önemli bir artış göstermiştir. Türkiye'nin dış ticaret dengesi 2021 yılında **4,19** milyar \$ fazla vermiştir. Bu, Türkiye'nin İsrail ile ticarete sürekli bir ticaret fazlası verdiğini ve bu eğilimin 2021 yılında daha da güçlendiğini göstermektedir.

Türkiye'nin İsrail ile ticaretinde 2021 yılında önemli bir ihracat artışı yaşanmış ve birçok sektörde ticaret fazlası elde edilmiştir. Özellikle işlenmiş mallar, makineler, ulaştırma araçları ve çeşitli mamul eşyalarda Türkiye'nin güçlü ihracat performansı dikkat çekmektedir. Buna karşın, enerji ürünleri ve hammaddelerde önemli ticaret açıkları vardır, bu da Türkiye'nin enerji ve hammaddelerde dışa bağımlılığını göstermektedir. Bu tablo 4, Türkiye'nin İsrail ile ticaretinde ihracatını artırarak ticaret dengesini olumlu yönde geliştirdiğini ortaya koymaktadır.

3.4. 2022 Yılı

Tablo 5. Türkiye'nin İsrail ile \$ Bazlı Dış Ticareti (2022)

Yıl	SITC ₁	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2022	0	412.159.866	10.497.052	422.656.918	401.662.814
	1	44.928.369	11.050	44.939.419	44.917.319
	2	77.724.920	272.209.463	349.934.383	-194.484.543
	3	17.911.341	1.116.881.101	1.134.792.442	-1.098.969.760
	4	60.087.384	83.864	60.171.248	60.003.520
	5	433.169.091	462.694.618	895.863.709	-29.525.527
	6	3.041.427.112	121.405.430	3.162.832.542	2.920.021.682
	7	1.278.363.137	121.244.932	1.399.608.069	1.157.118.205
	8	1.355.072.940	51.521.014	1.406.593.954	1.303.551.926
	9	21.916.343	13.010.058	34.926.401	8.906.285
	Yıl toplamı:	6.742.760.503	2.169.558.582	8.912.319.085	4.573.201.921

Yine tablo 5'te 2022 yılı için Türkiye'nin İsrail ile gerçekleştirdiği dış ticaret verileri yer almaktadır. Bu veriler, ihracat, ithalat, dış ticaret hacmi ve dış ticaret dengesi gibi önemli unsurları göstermektedir. Genel Ticaret Rakamlarına bakılırsa;

- Toplam İhracat: **6,74** milyar \$
- Toplam İthalat: **2,16** milyar \$
- Toplam Dış Ticaret Hacmi: **8,91** milyar \$
- Dış Ticaret Dengesi: **4,57** milyar \$ fazlalık vermiştir.

Türkiye, İsrail ile olan ticaretinde özellikle işlenmiş mallar (SITC 6), makineler ve ulaştırma araçları (SITC 7) ve çeşitli mamul eşya (SITC 8) kategorilerinde büyük ticaret fazlası elde etmektedir. Türkiye, enerji ürünleri (SITC 3) ve hammadde (SITC 2) kategorilerinde büyük ticaret açıkları vermektedir. Türkiye 2022 yılında İsrail ile olan ticaretinde genel anlamda güçlü bir pozisyonda olup, toplamda **4,57** milyar \$ dış ticaret fazlası vermiştir. 2019, 2020 ve 2021 yıllarına göre Türkiye'nin ticaret hacmi ve fazlası artış göstermiştir, ancak ithalatın da önemli oranda artmış olması bazı sektörlerde ticaret açığını artırmıştır. Özellikle enerji ürünleri (SITC 3) en büyük açık veren kategori olarak öne çıkmaktadır.

3.5. 2023 Yılı

Tablo 6. Türkiye'nin İsrail ile \$ Bazlı Dış Ticareti (2023)

Yıl	SITC ₁	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2023	0	371.878.888	15.359.087	387.237.975	356.519.801
	1	51.758.575	857	51.759.432	51.757.718
	2	51.863.215	196.891.351	248.754.566	-145.028.136
	3	18.932.496	634.397.551	653.330.047	-615.465.055
	4	74.884.197	137.978	75.022.175	74.746.219
	5	326.248.897	419.249.044	745.497.941	-93.000.147
	6	2.116.663.425	117.197.341	2.233.860.766	1.999.466.084
	7	1.123.493.900	150.488.272	1.273.982.172	973.005.628
	8	1.034.978.995	72.662.197	1.107.641.192	962.316.798
	9	3.203.646	15.604.738	18.808.384	-12.401.092
	Yıl toplamı:	5.173.906.234	1.621.988.416	6.795.894.650	3.551.917.818

2023 yılına ait Türkiye'nin İsrail ile dış ticaret verilerini içeren tablo 6, ihracat, ithalat, dış ticaret hacmi ve dış ticaret dengesi açısından;

- Toplam İhracat: **5,17** milyar \$
- Toplam İthalat: **1,62** milyar \$
- Toplam Dış Ticaret Hacmi: **6,79** milyar \$
- Dış Ticaret Dengesi: **3,55** milyar \$ fazlalık vermiştir.

Türkiye 2023 yılında İsrail ile olan dış ticaretinde önemli bir ticaret fazlası vermeye devam etmektedir, ancak 2022 yılına kıyasla bu fazlalık yaklaşık 1 milyar \$ azalmıştır. Bunun ana nedeni, işlenmiş mallar, makineler ve çeşitli mamul eşya gibi güçlü sektörlerde ihracatın azalmasıdır. Özellikle SITC 3 ve SITC 2 sektörlerinde ciddi dış ticaret açıkları bulunmaktadır. Enerji ithalatı, Türkiye'nin dış ticaret dengesini olumsuz etkilemeye devam etmektedir. 2023 yılında Türkiye'nin İsrail ile olan ticaret hacmi **6,79** milyar \$ seviyesinde olup, Türkiye bu ticarete net ihracatçı konumunu korumaktadır.

3.6. 2024 Yılı

Tablo 7. Türkiye'nin İsrail ile \$ Bazlı Dış Ticareti (2024 Nisan Ayına Kadar)

Yıl	SITC ₁	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2024	0	63.189.262	4.108.905	67.298.167	59.080.357
	1	7.583.018	90	7.583.108	7.582.928
	2	10.940.940	33.322.515	44.263.455	-22.381.575
	3	2.943.780	20.654.300	23.598.080	-17.710.520
	4	13.578.165	38.489	13.616.654	13.539.676
	5	53.301.740	71.174.622	124.476.362	-17.872.882
	6	248.882.495	22.429.070	271.311.565	226.453.425
	7	169.563.291	22.894.400	192.457.691	146.668.891
	8	144.174.323	15.124.067	159.298.390	129.050.256
	9	8.461	2.107.022	2.115.483	-2.098.561
	Yıl toplamı:		5.173.906.234	1.621.988.416	6.795.894.650

Tablo 7'ye göre 2024 yılı Nisan ayına kadar Türkiye'nin İsrail ile olan dış ticaretine ilişkin veriler, önceki yıllara göre daha sınırlı bir dönemi kapsasa da genel trendleri ve sektörel değişiklikleri gözler önüne sermektedir.

Anılan dönem için genel ticaret rakamları şu şekilde gerçekleşmiştir.

- Toplam İhracat: **769,165** milyon \$
- Toplam İthalat: **191,352** milyon \$
- Toplam Dış Ticaret Hacmi: **960,517** milyon \$
- Dış Ticaret Dengesi: 577,813 milyon \$ fazlalık vermiştir.

2024 yılı Nisan ayına kadar olan veriler, Türkiye'nin İsrail ile olan ticaretinde yaklaşık **770** milyon \$ bir ihracat ve **191** milyon \$ bir ithalat gerçekleştirdiğini göstermektedir. Bu dönemde Türkiye, **577** milyon \$ dış ticaret fazlası elde etmiştir, bu da genel olarak Türkiye'nin İsrail ile olan ticaretinde güçlü bir ihracatçı konumunda olduğunu sürdürdüğünü göstermektedir.

Türkiye'nin İsrail'e yönelik aldığı ihracat kısıtlama kararı, iki ülke arasındaki dış ticareti kısa vadede olumsuz etkileyecektir. Ticaret hacminde bir daralma, özellikle kısıtlama getirilen ürün gruplarında yaşanacaktır. Kısıtlamalar devam ettiği sürece, Türkiye ile İsrail arasındaki ticaret hacminde ciddi bir düşüş olacaktır. Yukarıdaki yıllarda ve özellikle 2022'de yaklaşık **8,9** milyar \$ ulaşan ticaret hacmi, kısıtlamalar nedeniyle 2024'ün nisan ayı sonrasında önemli ölçüde gerilemiştir. Bu durum, özellikle Türk ihracatçıları ve İsrail'deki Türk malı ithalatçıları olumsuz etkilemiştir. Türkiye'nin politik duruşu ve aldığı bu önlemler, İsrail'in de ticari ilişkileri farklı yöne çevirmesine neden olabilir, ancak iki ülke arasındaki ticaretin tamamen durması beklenmemektedir.

SONUÇ

Bu çalışma, Türkiye ve İsrail arasında 2019 ile 2024 yılının nisan ayına kadar olan dış ticaret ilişkileri üzerinde kapsamlı bir analiz sunmaya çalışmaktadır. Ele alınan konular, teorik çerçeve ve uygulama örnekleriyle zenginleştirilmiş, alan yazındaki mevcut literatüre katkı sağlayacak şekilde yapılandırılmıştır. Çalışma boyunca sunulan bulgular, Türkiye ve İsrail arasındaki dış ticareti TÜİK'in SITC₁ sınıflandırmasına göre analiz etmek için her iki tarafın ticari ilişkilerini temel sektörler bazında ele almıştır. SITC (Standard International Trade Classification), uluslararası ticareti ürün gruplarına göre sınıflandıran bir sistemdir ve SITC₁ en genel düzeyde ana kategorileri sunar. Bu bağlamda ele alınan veriler ve bulgular hem teorik hem de pratik olarak tartışılmıştır.

Türkiye ve İsrail arasındaki ticari ilişkiler, hem bölgesel dinamikler hem de politik faktörler nedeniyle zaman zaman dalgalansa da genel olarak güçlü kalmayı başarmıştır. 2019-2024 yılları arasında, özellikle ticaret hacmi büyüme göstermiş, en yüksek ticaret hacmi 2022 yılında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin İsrail'e yaptığı ihracatın ithalata kıyasla daha fazla olduğu ve Türkiye'nin bazı ana ürün gruplarında üstünlük sağladığı görülmektedir. Ancak, İsrail-Filistin çatışması ve Gazze'de yaşanan insani kriz, iki ülke arasındaki ticari ilişkileri doğrudan etkilemiştir.

2024 yılı Nisan ayına kadar Türkiye, 54 ürün grubunda İsrail'e ihracatı kısıtlama kararı alarak ticari ilişkileri politik bir duruşla sınırlandırmıştır. Bu karar, İsrail'in Gazze'deki saldırgan politikalarına bir tepki niteliği taşımaktadır ve kısa vadede ticaret hacminde önemli bir daralmaya neden olmuştur. İsrail'e yönelik ihracatın kısıtlanması, bazı sektörlerde Türkiye'yi zor duruma soksa da bu kısıtlamaların etkisi politik durumların iyileşmesine bağlı olarak değişebilir.

Sonuç olarak, Türkiye ve İsrail arasındaki ticaret, geçmişte yaşanan siyasal gerilimlere rağmen ekonomik işbirliğinin sürdürüldüğü ve ekonomik rasyonalitenin ön planda tutulduğu bir yapı olarak varlığını korumuştur. Özellikle enerji, teknoloji, tarım ve savunma sanayi gibi stratejik sektörlerde karşılıklı ticaret, uzun yıllar boyunca istikrarlı bir şekilde devam etmiştir. Bu durum, iki ülke arasındaki siyasi dalgalanmalara rağmen ticaretin önemli bir ekonomik motivasyon kaynağı olduğunu göstermektedir. Ancak, 2023 ve 2024 yıllarında yaşanan yeni siyasi krizler, bu ticari ilişkiyi olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır. Diplomatik ilişkilerin zayıflaması, ticaret anlaşmalarının yeniden gözden geçirilmesi ve bazı ekonomik yaptırımların gündeme gelmesi, iki ülke arasındaki ticaret hacminin düşmesine yol açmıştır. Ayrıca, ticarete kullanılan gümrük tarifelerinde ve lojistik süreçlerde yaşanan zorluklar, her iki ülkenin ihracat ve ithalat performansını da olumsuz etkilemiştir.

Bu dönemdeki siyasi belirsizlikler, iş dünyasında güven sorunlarına neden olmuş ve özellikle bazı sektörlerde yatırımların yavaşlamasına ya da durmasına sebep olmuştur. Sonuç olarak, geçmişteki siyasi gerilimlere rağmen devam eden ticaret ilişkisi, 2023 ve 2024 yıllarındaki krizlerle birlikte önemli bir baskı altına girmiştir ve bu durum, iki ülke arasındaki ticaretin geleceği için de belirsizlik yaratmaktadır.

EKONOMİ İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI ÜYESİ ÜLKELERDE İNOVASYON PERFORMANSININ İŞSİZLİK ORANI ÜZERİNE ETKİSİ

Türker Şimşek³, Cihan Usta⁴

GİRİŞ

İnovasyon ifadesi fikirlerin, yeni icatların ve teknolojilerin ekonomilere uyumlaştırılması ve uygulanması anlamına gelmektedir. İnovasyon kelime kökeni olarak Latince “innovare” yenilik kelimesine dayanmaktadır. Türkçe karşılığı yenilik veya yenileşim olarak bilinmektedir (Balkar ve Pınar, 2022). Yenilikçi düşünme ve yaratıcılık kavramları inovasyonun temel unsurlarını oluşturmakta ve etkili çözümler üretmede baş rolleri oynamaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında inovasyon, bir ekonominin gelişimini ve verimliliğini hızlandıran ve rekabet gücünü artıran önemli bir faktördür (Çalmaşur ve Demir, 2020: 118). Küreselleşen dünyada inovasyonun etkileri sadece yeni üretim veya hizmet alanı oluşturmakla kalmamakta aynı zamanda işgücü piyasası gibi ekonominin temel çarklarından birini de etkilemektedir.

Ekonomi İşbirliği Teşkilatı (EİT), üye ülkelerin kendileri arasında ekonomik aktiviteler, enerji, teknoloji ve ulaşım gibi konularda birlikteliği teşvik etmeyi hedefleyen bölgesel nitelikte bir teşkilattır. Teşkilat 1985 yılında Türkiye, İran ve Pakistan tarafından kurulmuş 1992 yılında da Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan gibi ülkelerin katılmasıyla üye sayısını 10'a çıkarmıştır. Teşkilatın ana hedefi bölgesel ekonomik entegrasyonu sağlamak ve küresel ekonomide rekabet edilebilirliği artırmaktır. Bu perspektiften EİT üyesi ülkelerde inovasyon ve teknolojik gelişmeye yönelik çevre dostu politikalar işgücü piyasasının ve dolayısıyla sürdürülebilir iktisadi büyümenin temel etmenlerinden biri haline gelmiştir (Demir vd., 2024).

3 TOĞÜ, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, E-mail: turker.simsek@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7581-7590

4 TOĞÜ, LSE, İktisat ABD, E-mail: cihnusta@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8790-9505

İnovatif faaliyetlerin yaygınlaşması özellikle işgücü piyasasında nitelikli eleman talebini artırmakta ve bu durum da istihdam yapısında yapısal değişikliklere yol açmaktadır. Yüksek teknoloji ürünleri ve bilgi tabanlı hizmetlere yönelik talebin artması bu yapısal değişimi hızlandırmaktadır. Günümüzdeki dijital dönüşüm ve endüstri 4.0 süreçleri bu yapısal değişimi derinleştirmektedir. İnovasyonun işgücü piyasasına etkileri ülkelerin ekonomik yapısı ve sahip olunan eğitimin içeriğine göre değişiklik göstermektedir.

Bu çalışma, EİT üyesi ülkelerde inovasyon performansının işgücü piyasası/ işsizlik oranı üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. İnovasyon ve işgücü piyasası arasındaki ilişki ve ekonomi bilimi açısından nasıl değerlendirildiği literatür taraması kapsamında incelenecektir. Bunun yanında ekonometrik metodoloji ve model başlığında elde edilen bulgular irdelenecektir. Çalışmanın temel hipotezi, inovasyon faaliyetlerinin işgücü piyasasında nitelikli işgücü talebini artırdığı ve işsizlik oranını düşürdüğüdür. Ancak inovasyon ve işsizlik oranı arasındaki ilişkinin her ülkede benzer sonuçlar doğurup doğurmadığı, ülkelerin dinamik yapıları çerçevesinde değerlendirilecektir. EİT üyeleri gelişmekte olan ülkeler olarak değerlendirilirler ve ekonomik büyümenin itici gücü olarak görülen inovasyon performanslarının işsizlik oranı üzerindeki etkisinin incelenmesi ekonomik büyümenin hızlanmasını isteyen bu ülkelerde önemlidir. İşgücü piyasalarındaki etkilerin anlaşılması EİT üyesi ülkelerde sürdürülebilir kalkınma politikalarının oluşturulmasında yol gösterici nitelikte olacaktır. Sonuç olarak inovasyon performansının işsizlik oranı üzerine etkisini ülkeler özelinde değerlendirerek ekonomik kalkınma süreçlerinde politika yapıcılara somut önermelerde bulunmak amaçlanmaktadır.

İNOVASYON VE İŞSİZLİK ARASINDAKİ İLİŞKİ

İnovasyon, ekonomik büyüme ve kalkınmanın temel unsurlarından biri olarak görülmekte ve işsizlikle olan ilişkisi iktisat literatüründe sürekli tartışılmaktadır. İnovasyon, yeni ürün ve hizmetlerin yanında yeni üretim süreçleri ve modelleri de geliştirerek ekonomik aktiviteleri dönüştürdüğü bilinmektedir. Bu dönüşüm işgücü piyasalarını da doğrudan etkilemekte ve işsizlik oranını değiştirmektedir. İnovasyonun işgücü piyasasına etkisi kısa ve uzun vadelere farklılık gösterebilmektedir.

Literatürdeki araştırmalara bakıldığında inovasyon göstergesi olarak Ar-Ge harcamaları ve patent başvuru sayıları gibi değişkenler kullanılmaktadır. Bunların yanında inovasyon performansını ölçebilmek için Küresel İnovasyon Endeksi de son yıllarda sıklıkla kullanılmaktadır. Bu endeks ülkelerin sahip oldukları inovasyon kapasitelerini ve çıktılarını değerlendiren kapsamlı bir ölçüm aracı olarak görülmektedir. Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü, Cornell Üniversitesi ve INSEAD işbirliği ile her sene açıklanan Küresel İnovasyon

Endeksi, beşeri sermaye, Ar-Ge harcamaları ve altyapı gibi inovasyon girdileri ile patentler, teknolojik gelişmeler, yeni ürünler gibi çıktılarını detaylandırarak inovasyon performansını çok boyutlu bir şekilde ele almaktadır.

İnovasyonun işgücü piyasası üzerinde olumlu etkilerde bulunma potansiyeli yüksektir. Öncelikle inovasyon yeni sektörler ve yeni iş alanları açabilmektedir. Özellikle teknoloji, bilgi ve iletişim gibi sektörlerde inovasyonun etkisiyle birlikte iş gücüne olan talep artmakta ve işsizlik azalmaktadır (Acemoğlu ve Author, 2011). Günümüzde giderek kullanımı artan yapay zeka ve dijitalleşme gibi teknolojik gelişimin yaygınlaşması yeni istihdam alanları ortaya çıkarmaktadır. Bunlarında yanında inovasyon üretim ve verimliliği artırarak ekonomide etkinliği sağlamakta, ekonomik büyümeyi de hızlandırmaktadır. İnovasyon süreci ile birlikte gerçekleşen verimlilik artışı şirketlerin karlılık oranlarını artırmakta ve yeni yatırımların gerçekleşmesini teşvik etmektedir. Yatırımlardaki artış ise iş gücü talebini artırarak işsizlik oranını düşürmektedir (Aghion ve Howitt, 1989). Ayrıca inovasyon süreci işgücünden yeni beceriler talep ederek kendilerinin eğitim aracılığıyla gelişimini desteklemekte ve yeni iş alanlarına uyum sürecinin kolay olmasını sağlamaktadır. Böylelikle işgücü piyasasındaki uyumsuzluk azalarak işsizlik oranı düşme eğilimi içerisine girmektedir (Goldin ve Katz, 2008).

Bu olumlu etkilerin yanında inovasyonun işgücü piyasası üzerinde olumsuz etkileri de olabilmektedir. İlk olarak yapısal işsizlik ya da daha özel bir tanımlama ile teknolojik işsizlik inovasyonun iş gücü üzerindeki en dikkat çeken olumsuz sonuçlarından biridir. Otomasyon ve robotik teknolojiler düşük vasıflı işçilerin işlerini yaparak ikame etmekte ve özellikle imalat sektöründe kısa vadede iş kayıplarına neden olmaktadır (Brynjolfsson ve McAfee, 2014). Dijital dönüşüm ile birlikte yüksek nitelikli işgücü gerektiren sektörler ihtiyaç duydukları işgücünü temin etmekte zorluk yaşamakta bu beceri boşluğu da işsizliği etkilemektedir (Frey ve Osborne, 2017). İnovasyon, geleneksel sektörlerin küçülmesine ya da tamamen ortadan kalkmasına neden olabilmektedir. Sektörlerin küçülmesi veya kapanması başka sektörlere geçmek için iş arayanların sayısını artırmakta ve geçici işsizliği artırmaktadır (Schumpeter, 2013).

Görüldüğü üzere inovasyonun işsizlik üzerindeki etkisi karmaşık ve çok boyutludur. İnovasyon uzun vadede ekonomik büyümeyi destekleyerek yeni istihdam alanları oluşturmakta ve işsizliği azaltma potansiyelin bulunmakta iken, kısa vadede bazı sektörlerde iş kayıplarına ve beceri/nitelik uyumsuzluğuna sebep olabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında hükümetlerin işgücü piyasalarında etkinliği sağlayabilmek için stratejik politikalar izlemesi gerektiği unutulmamalıdır. İş gücünün eğitilmesi, nitelik kazandırılması ve sosyal güvenlik önlemleri inovasyonun negatif etkilerinin azaltılmasında

önemlidir (Hall ve Soskice, 2001). İnovasyon sürecinin sosyal politikalarla desteklenmesi iş gücü piyasasının dengeli ve sürdürülebilir bir istihdam ortamı oluşturulması için kritik role sahiptir.

LİTERATÜR TARAMASI

İnovasyon ve işsizlik arasındaki ilişki literatürde önemli bir araştırma konusu haline gelmiş ve bu konuda araştırmacılar arasında net bir fikir birliğine henüz varılmamıştır. İnovasyonun verimlilik ve ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisi büyük ölçüde kabul edilse de, işsizlik üzerindeki etkisi tartışmalı görülmektedir. Bir grup çalışma inovasyon performansının arttıkça işgücü talebinin arttığı başka bir ifadeyle inovasyon ile işsizlik arasında ters yönlü bir ilişkinin varlığını savunmaktadır. Diğer taraftan teknolojik yeniliklerin işgücü piyasasında yapısal dönüşümlere yol açtığını ancak işsizlik oranları üzerinde belirgin bir etkiye sahip olmadığını öne süren çalışmalar da bulunmaktadır. Bu bölümde inovasyon ve işsizlik arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar negatif ilişki bulan ve bulmayan olmak üzere iki grup halinde ele alınacaktır.

İnovasyon ve işsizlik arasında negatif ilişki bulan çalışmaların başında Pini (1995) gelmektedir. Dokuz OECD ülkesini inceleyen bu çalışmada 1960-1990 arası dönem incelenmekte ve inovasyon göstergesi olarak Ar-Ge harcamalarının istihdamı artırdığı dolayısıyla da işsizliği azalttığı tespit edilmektedir. Lachenmaier ve Rottman (2011), 1982-2002 dönemini kapsayan Almanya imalat sanayisi için gerçekleştirilen panel veri analizinde inovasyon göstergeleri olan patent başvuru sayısı ve Ar-Ge harcamalarının istihdamı artırarak işsizliği azalttığını bulmaktadır. Bogliacino ve Vivarelli (2012) 1996-2005 döneminde 15 Avrupa Birliği üyesi ülkede Ar-Ge harcamalarının iş yaratma etkisine sahip olarak işsizliği azalttığını dinamik panel veri yöntemiyle tespit etmektedir. Coccia (2023) 27 AB üyesi ülkede yaptığı çalışmada 1995-2009 dönemi için regresyon analizi uygulamış Ar-Ge ve yükseköğretim harcamalarının istihdamı artırdığını vurgulamaktadır. Evangelista vd. (2014) 27 AB üyesi ülkede 2004-2008 yılları arasında teknoloji altyapısının ve yükseköğretim okullaşma oranının istihdamı artırdığına değinmektedir. Marcolin vd. (2016), 28 OECD ülkesinde 2000-2011 dönemi için regresyon analizinde inovasyon göstergesi Ar-Ge harcamalarının istihdamı artırdığını tespit etmektedir. Gerçeker vd. (2019), G7 ülkelerinde 1990-2016 dönemini kapsayan çalışmada Almanya, Fransa, İtalya ve Japonya'da Ar-Ge harcamaları ile işsizlik arasında çift yönlü, Kanada ve ABD'de ise tek yönlü nedensellik ilişkisi bulmaktadır. İğdeli ve Sever (2020), 2004-2017 dönemi için Türkiye'de düzey II bölgelerinde inovasyon göstergesi olarak patent başvuru sayılarının uzun dönemde genç işsizlik oranını azalttığı bulgusuna ulaşmaktadır. Bunun yanında Acar ve Sever (2022) ise Türkiye'de ele aldıkları 1990-2018 dönemi için Ar-Ge harcamalarının işsizliği azalttığını,

ancak yurtiçi patent sayısının işsizliği artırdığını tespit etmektedir. Özyaytürk (2023), Küresel İnovasyon Endeksi'nin en yüksek olduğu 25 ülke üzerinde uyguladığı analizde 2009-2021 yılları arasında, inovasyonun işsizliği artırdığını ve inovasyon ile işsizlik arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çalışmaların yanında inovasyon ile işsizlik arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını veya pozitif bir ilişki olduğunu savunan çalışmalarda bulunmaktadır. Brouwer vd. (1993) en küçük kareler yöntemiyle Hollanda'da 1983-1988 yılları arasında inovasyonun bir göstergesi olan kullanılan Ar-Ge harcamalarının istihdamı azaltarak işsizliği artırdığı sonucunu bulmaktadır. İzgi ve Arslan (2008) Türkiye için 1988-2008 döneminde yükseköğretim okullaşma oranı ile genç işsizlik arasında regresyon analizi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edememektedir. Feldman (2013) 21 gelişmiş ülke üzerine uyguladığı regresyon analizinde 1985-2009 dönemi arasında inovasyon göstergesi olarak kullanılan patent başvuru sayılarının işsizliği artırdığını belirtmektedir. Matuzeviciute vd. (2017) dinamik panel veri yöntemini uyguladıkları 25 AB üyesi ülke için inovasyon göstergeleri olarak kabul edilen kişi başı patent başvuru sayısı ve Ar-Ge harcamalarının işsizlik üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını tespit etmektedir. Krousie (2018) ABD'de 2002-2013 dönemi için gerçekleştirdiği regresyon analizinde inovasyon göstergesi olarak düşünülen Ar-Ge harcamalarının işsizliği artırdığını söylemektedir. Yıldırım vd. (2020) 12 AB ülkesine uyguladıkları panel eşik değer analizinde 1998-2015 döneminde, inovasyonun işsizliği artırdığına değinmektedirler. Koçdemir ve Özyıldız (2022) sanayileşme yolunda ilerleyen 8 ülke için uyguladıkları panel veri analizinde inovasyon göstergesi olarak aldıkları Ar-Ge harcamalarının istihdam üzerinde negatif bir etki oluşturduğunu belirtmektedir. Son olarak Avcı (2023), 2000-2020 yılları arasında Türkiye'de inovasyon göstergeleri olarak kullanılan Ar-Ge harcamaları, bilgi ve iletişim teknolojileri ihracatı ve patent başvurularının işsizlik üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmada, Ar-Ge ve bilgi-iletişim teknolojileri ihracatının işsizliği artırdığı, patent başvurularının ise kısa dönemde işsizliği azalttığı vurgulanmaktadır.

Ar-Ge harcamaları yeni teknolojilerin gelişmesine ve mevcut işgücünün yerine alabilecek otomasyon ve robotlaşma gibi süreçleri hızlandırmaktadır. Bu durum düşük ve orta nitelikli işler çalışanların işlerini kaybetmelerine dolayısıyla da işsizliğin artmasına neden olmaktadır. İnovasyon neticesinde gelişen teknolojiye uyum sağlanamayan, sektörel dönüşüm ve yıkıcı rekabet yaşanan piyasalarda işsizlik artmaktadır.

EKONOMETRİK METODOLOJİ VE MODEL

Zellner (1962) çalışmasında Görünürde İlişkisiz Regresyon (Seemingly Unrelated Regression-SUR) yöntemini geliştirmiş ve bu yöntemde Aitken tarafından ortaya çıkarılan Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (GEKK) yönteminin denklemler sistemine uygulanmasıyla sonuçlar elde edilmektedir. En küçük kareler yöntemiyle çözülen eş zamanlı denklemlerden SUR yöntemi ile elde edilen regresyon denklemlerinin asimptotik olarak daha etkin olduğu bulunmaktadır. SUR yönteminin etkinliğinin sağlanabilmesi için, farklı denklemlerdeki bağımsız değişkenlerin birbiriyle yüksek korelasyon göstermemesi ve farklı denklemlerdeki hata terimlerinin yüksek derecede ilişkili olması gerekmektedir (Zellner, 1962). SUR yönteminde, kullanılan regresyon ile modellerin hata terimleri arasındaki korelasyon dikkate alınarak sistem bir bütün olarak çözülebilmekte ve etkinlik kaybı önlenmektedir (Tatoğlu, 2018). En küçük kareler yöntemi ile yapılan tahminler yansız ve tutarlı olmakla birlikte, yeterince etkin olmayan regresyon parametre tahminlerine yol açmaktadır. Denklemler arasındaki hata terimleri arasındaki korelasyonu dikkate alan GEKK yöntemi, tahminin etkinliğini artırmaktadır. Bu nedenle, GEKK genellikle SUR yönteminde tahmin yöntemi olarak kullanılmaktadır (Aksakal ve Arıcıgil, 2015). Zellner (1962) tarafından geliştirilen SUR yöntemi, aşağıda yer alan (1) numaralı denklem ile açıklanmaktadır.

$$Y = X\beta + u_i \quad (1)$$

Görünürde ilişkisiz regresyon modelini tahmin edebilmek için her bir birim için ayrı ayrı regresyon modeli tahmin edilmektedir.

$$\begin{aligned} Y_1 &= X_1\beta_1 + U_1 \\ Y_2 &= X_2\beta_2 + U_2 \\ &\vdots \\ Y_n &= X_n\beta_n + U_n \end{aligned} \quad (2)$$

Yukarıda verilen n adet denklemden oluşan sistem, denklem (3)'te olduğu gibi tek bir denklem formunda gösterilmektedir.

$$Y_\varphi = X_\varphi\beta_\varphi + u_\varphi \quad (3)$$

Bir sonraki aşamada, modelin tahmininde kullanılacak genel varyans-kovaryans matrisi (Ω) oluşturulmaktadır. Her bir birim için kurulan regresyon modellerinin kalıntı varyansları, varyans-kovaryans matrisinin köşegen elemanları olarak yer almaktadır. Matrisin köşegen dışındaki elemanlar ise, kalıntılar arasındaki kovaryansı ifade etmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda, genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi kullanılarak elde edilen Görünürde İlişkisiz Regresyon (SUR) modeli 4 numaralı denklemde sunulmaktadır.

$$\hat{\beta} = (X'U^{-1}X)^{-1} X'U^{-1}Y \quad (4)$$

Çalışma Ekonomi İşbirliği Teşkilatı üyesi olan ve veri temininde sıkıntı yaşanılmayan sekiz ülkeyi (Azerbaycan, İran, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Pakistan, Tacikistan ve Türkiye) kapsamaktadır. Zaman boyutu olarak Küresel İnovasyon Endeksi'nin yayınlandığı 2013-2022 dönemi ele alınmıştır. Analizde kullanılan küresel inovasyon endeksi Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (World Intellectual Property Organization-WIPO) tarafından yayınlanan veri tabanından temin edilirken, kullanılan diğer bütün değişkenler Dünya Bankası Ekonomik Kalkınma Göstergeleri veri tabanından derlenmiştir. Analizde kullanılacak olan ekonometrik modele denklem (5) yer verilmektedir.

$$U_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 GDP_{it} + \beta_2 GFC_{it} + \beta_3 GII_{it} + \mu_{it} \quad (5)$$

Denklem (5)'te yer alan bağımlı değişken U işsizlik oranını, α parametresi sabit terimi, bağımsız değişkenler GDP kişi başı gayrisafi yurtiçi hasılayı, GFC brüt sabit sermayeyi, GII küresel inovasyon endeksini, β_1 , β_2 , β_3 eğim katsayılarını, μ hata terimini, i birimi ve t ise zamanı temsil etmektedir.

Öncelikle panelin tek yönlü mü yoksa çift yönlü bir panel mi olduğuna bakılmış ve F testi sonuçlarında panelin birim etkiye sahip tek yönlü bir panel olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (F test istatistiği: 51,71 p: 0.000). Sonra panel veri setinin heterojen olup olmadığını sınamak için $N < T$ olduğundan Swamy S testine başvurulmuştur. Parametre testi sonucunda $\chi^2(28)=932.48$ p değeri de 0.000 bulunarak panelin heterojen bir yapıda olduğu tespit edilmiştir. Bu aşamadan sonra heterojen panellerde yatay kesit bağımlılığı veya birimler arası korelasyonun varlığı sınanılmış ve bunun için de $N < T$ olduğu için Breusch Pagan LM Testi yapılmıştır. Test sonucunda $\chi^2(8)=726.23$ p değerinin de 0.000 olduğu tespit edilerek panelde birimler arası korelasyonun olduğu görülmüştür.

Görünürde İlişkisiz Regresyon (SUR) yöntemi panel heterojen yapıda, birim boyutu zaman boyutundan küçük ise özellikle de birim boyutunun 12'den küçük olması gerekir ve birimler arası korelasyon varlığı durumunda uygulanabilen bir yöntemdir. Yukarıdaki paragrafta belirtilen test sonuçları dikkate alındığında analizde kullanılan panel veri setinin heterojen, $N:8 < T:10$ ve birimler arası korelasyonun olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla panel SUR yöntemi için gerekli şartların sağlandığı görülmektedir. Denklem (5)'te yer alan ekonometrik model tahmin edildiğinde ülkeler için kurulan modelin genel olarak anlamlı olup olmadığını gösteren sonuçlara Tablo 1'de yer verilmektedir.

Tablo 1: Görünürde İlişkisiz Regresyon (SUR) Yönteminin Genel Sonuçları

Ülkeler	RMSE	R ²	χ^2	p değeri
Azerbaycan	0,547	0,422	14,55	0,0022
İran	0,715	0,324	19,01	0,0003
Kazakistan	0,189	0,225	5,16	0,1601
Kırgızistan	0,168	0,867	207,79	0,0000
Özbekistan	0,297	0,187	3,15	0,3690
Pakistan	0,363	0,182	3,41	0,3331
Tacikistan	0,460	0,474	37,52	0,0000
Türkiye	0,799	0,607	64,19	0,0000

Tablo 1 incelendiğinde ülkeler için oluşturulan modellerden Kazakistan, Özbekistan ve Pakistan için kurulan modellerin genel olarak anlamlı olmadığı p değerlerinin 0,05'den büyük olması nedeniyle tespit edilmiştir. Bu nedenle ülkelere özgü Tablo 2'de yer verilen sonuçlardan bu ülkelere ait sonuçların yorumlanması doğru olmayacaktır. Kaldı ki bu ülkeler için kurulan modellerin açıklama gücünü gösteren R² değerleri de nispeten daha küçüktür. R² ve RMSE değerlerine bakıldığında ise kurulan modellerin anlamlılığının ve tahmin doğruluğunun kabul edilebilir seviyede olduğu görülmektedir. Tablo 2 ülkelere özgü panel SUR yöntemi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 2: Ülkeler Öznelinde Panel SUR Yöntemi Sonuçları

Ülke	Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	z	p> z
U ₁ Azerbaycan					
	GDP ₁	-0,1004	0,036	-2,73	0,006
	GFC ₁	-0,0613	0,035	-1,75	0,081
	GH ₁	-0,0709	0,056	-1,26	0,207
	C	8,930	1,261	7,08	0,000
U ₂ İran					
	GDP ₂	-0,1717	0,054	-3,16	0,002
	GFC ₂	-0,1036	0,024	-4,21	0,000
	GH ₂	-0,0402	0,048	-0,83	0,408
	C	11,608	1,519	7,64	0,000
U ₃ Kazakistan					
	GDP ₃	-0,0621	0,027	2,24	0,025
	GFC ₃	0,0827	0,052	1,56	0,118
	GH ₃	-0,0071	0,020	-0,35	0,725
	C	3,1717	1,290	2,46	0,014
U ₄ Kırgızistan					
	GDP ₄	-0,2061	0,023	-8,63	0,000
	GFC ₄	-0,1852	0,024	-7,71	0,000
	GH ₄	0,1843	0,041	4,49	0,000
	C	4,5730	0,548	8,34	0,000

U₅ Özbekistan	GDP₅	-0,0440	0,051	-0,86	0,392
	GFC₅	-0,0104	0,011	-0,90	0,370
	GII₅	0,1475	0,084	1,76	0,079
	C	1,9948	1,884	1,06	0,290
U₆ Pakistan	GDP₆	-0,1033	0,113	-0,91	0,361
	GFC₆	-0,0326	0,037	-0,88	0,380
	GII₆	0,2295	0,2389	0,96	0,337
	C	-0,9465	5,5412	-0,17	0,864
U₇ Tacikistan	GDP₇	-0,0968	0,0352	-2,75	0,004
	GFC₇	-0,0707	0,0137	-5,13	0,000
	GII₇	0,0788	0,0222	3,55	0,000
	C	8,2794	0,7644	10,83	0,000
U₈ Türkiye	GDP₈	-0,9775	0,256	-3,81	0,000
	GFC₈	-0,8183	0,122	-6,66	0,000
	GII₈	0,1873	0,094	1,97	0,048
	C	27,992	4,601	6,08	0,000

Tablo 2’de Azerbaycan için sonuçlara bakıldığında, GDP (Gayrisafi yurtiçi hasıla) değişkeninin bağımlı değişken olan U (işsizlik) üzerindeki etkisi negatif ve istatistiksel olarak %1 anlam düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir (katsayı=-0.1004, p=0.006). GFC (Sabit Sermaye Oluşumu)’nin etkisi de benzer şekilde negatif ve istatistiksel olarak %10 anlam düzeyinde anlamlı çıkmaktadır (katsayı=-0.0613, p=0,081). Bu bulgular literatürde gayrisafi yurtiçi hasıla ve sabit sermaye oluşumunun artışının işsizlik oranını azaltacağı yönündeki genel beklentiyi karşılamaktadır. GII (Küresel inovasyon endeksi) değişkeni ise işsizlik üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki göstermemektedir. Bu durum, ilgili literatürde inovasyonun etkisinin ekonomilerin yapısına göre işgücü piyasasına hemen yansımadağı, uzun vadede etkilerinin belirgin bir şekilde görüldüğü şeklinde bulgulara ulaşan çalışmalarını desteklemektedir (Fagerberg ve Verspagen, 2002).

İran için Panel SUR sonuçları değerlendirildiğinde, gayrisafi yurtiçi hasılanın işsizlik üzerindeki etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır (katsayı=-0.1717, p=0.002). Sabit sermaye oluşumunun da etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlı çıkmaktadır. Yatırımın bir göstergesi olarak modele dahil edilen bu değişkenin artması yeni istihdam alanları oluşturduğu için işsizlik oranını azaltmaktadır. Ancak küresel inovasyon endeksinin işsizlik üzerindeki etkisi negatif bulursa da istatistiksel olarak anlamlı çıkmamaktadır. Bu durum İran’ın inovasyon performansının iş gücü piyasasına doğrudan etkisinin sınırlı olabileceğini düşündürmektedir. İnovasyonun etkisinin gerçekleştirilen yapısal

reformlara bağlı olduğu ve uzun vadeli bir büyüme ile inovasyonun iş gücü piyasası üzerindeki etkisinin belirginleşeceği unutulmamalıdır (Zonooz, 2013).

Kazakistan için panel SUR yöntemi sonuçlarını değerlendirmek doğru olmaz. Tablo 1’de modelin genel anlamlılığına bakıldığında Kazakistan için oluşturulan model istatistiksel olarak anlamsız çıkmaktadır ($p=0,1601$). Kaldı ki GDP ve GII değişkenlerinin işareti beklenildiği gibi negatif çıksa da GFC değişkeninin işareti pozitif çıkararak aslında literatür ile örtüşmemektedir. Ayrıca modelde sadece GDP değişkeni U (işsizlik oranı) üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki göstermektedir.

Kırgızistan için sonuçlar incelendiğinde GDP ve GFC değişkenlerinin işsizlik oranını azaltıcı etki gösterdikleri görülürken GII değişkeninin işsizlik oranını artırdığı görülmektedir. Bakıldığında bütün değişkenler istatistiksel olarak anlamlı çıkmaktadır. Kırgızistan’da inovasyonun işsizliği artırması genel beklentilerin dışındadır. Bu bulgu, inovasyonun iş gücü piyasasında kısa vadede yapısal değişikliklere sebebiyet vererek iş kayıplarına neden olabileceği veya iş gücünün uyum problemi yaşadığı ile açıklanabilmektedir.

Özbekistan ve Pakistan ülkeleri için de tıpkı Kazakistan’da olduğu gibi kurulan model istatistiksel olarak genel anlamda anlamlı çıkmamaktadır. Dolayısıyla yorumlanmaması gerekir. Ancak genel bir değerlendirme yapıldığında Özbekistan’da GDP ve GFC’nin işsizlik üzerinde negatif GII değişkeninin ise pozitif bir etkisi olduğu ancak istatistiksel olarak anlamlı çıkmadıkları görülmektedir. Pakistan için de benzer sonuçlar elde edilmektedir. Bu sonuçların yorumlanmaması gerekse de en azından katsayıların işaretleri değişkenler arasındaki ilişki hakkında küçük de olsa bilgi verebilmektedir.

Tacikistan için ise işsizlik oranı üzerinde en büyük etkiyi beklenildiği üzere GDP göstermektedir. GDP ile işsizlik arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmektedir ($katsayı=-0.096$, $p=0.004$). Bu durum ekonomik büyümenin işsizliği azalttığını göstermektedir. Yatırımın göstergesi olan GFC değişkeni de işsizliği düşüren güçlü bir etki oluşturmaktadır. Bunların yanında GII değişkeninin işsizlik oranı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgu, inovasyonun Tacikistan’da iş gücü piyasasında henüz istihdam oluşturucu bir etki göstermediğini aksine yapısal dönüşümlerin etkisi ile işsizliği artırabileceğini ifade etmektedir.

Son olarak Türkiye için sonuçlar değerlendirildiğinde işsizlik oranı üzerinde en fazla etkiyi GDP göstermekte onu sırasıyla GFC ve GII değişkenleri izlemektedir. İstatistiksel olarak anlamlı bulunan GDP’deki artış işsizlik oranını azaltmaktadır ($katsayı=-0.977$, $p=0.000$). Benzer şekilde GFC’deki bir artışta yeni istihdam alanları oluşturarak işsizlik oranını düşürmektedir ($katsayı=-0.818$, $p=0.000$). Ancak inovasyonun göstergesi olan GII değişkenindeki artış işsizlik

oranını da artırmaktadır. Bu iki değişken arasındaki ilişki pozitif ve %5 anlam düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmaktadır (katsayı=0.187, p=0.048). Bu bulgu küresel inovasyon endeksinin Türkiye’de iş gücü piyasasında yapısal dönüşümler aracılığıyla iş kayıplarına ve beceri uyumsuzluğuna neden olarak işsizlik oranını artırabilmektedir.

SONUÇ

Ekonomi İşbirliği Teşkilatı üyesi ülkelerde inovasyon performansının işsizlik oranı üzerindeki etkisini anlamayı amaçlayan bu çalışma, politika yapıcılara etkin önermelerde bulunmayı amaçlamaktadır. Analiz sonucu elde edilen bulgular, ülkelerin ekonomik yapıları ve inovasyon performanslarındaki farklılıkların dolayısıyla da işsizlik oranları üzerindeki etkilerin ülkeden ülkeye çeşitlilik arzettiği görülmektedir. Genel olarak bakıldığında Kazakistan, Özbekistan ve Pakistan için kurulan modellerin istatistiksel olarak anlamlı çıkmadığı Azerbaycan, İran, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkiye için oluşturulan ekonometrik modellerin anlamlı çıktığı görülmektedir.

Azerbaycan ve İran gibi ülkelerde inovasyonun işsizlik oranını azaltıcı etkileri gözlemlenirken, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkiye gibi ülkelerde inovasyonun işsizlik oranını artırıcı etkileri gözlemlenmektedir. Örneğin Azerbaycan ve İran’da inovasyon performansının iş gücü piyasasına etkisi sınırlı olsa da iktisadi büyümenin işsizliği azaltıcı etkisi kendisini net bir şekilde göstermektedir. Diğer taraftan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkiye’de işgücünün inovasyona uyum sağlamak zorlanması yani beceri uyumsuzluğu veya teknolojiden kaynaklı yapısal dönüşümün iş kayıplarına neden olması inovasyonun işsizliği artırmasının sebepleri olarak gösterilebilmektedir.

Ekonomi İşbirliği Teşkilatı üyesi ülkelerde inovasyonun olumsuz etkilerini en aza indirgeyebilmek için hükümetlerin başta eğitim olmak üzere iş gücünün niteliğini artıracak politikalara yoğunlaşmaları gerekmektedir. İşgücüne yönelik eğitim programlarının artırılması, sosyal güvenlik önlemlerinin alınması, üniversite-sanayi işbirliğinin geliştirilmesi gibi politikalar inovasyonun iş gücü piyasası üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmada önemli bir role sahiptir.

Sonuç olarak bu çalışma inovasyon ve işsizlik oranı arasındaki karmaşık ilişkinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmakta ve Ekonomi İşbirliği Teşkilatı üyesi ülkeler için inovasyonun sürdürülebilir kalkınma politikaları kapsamında dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. İnovasyonun iş gücü piyasasına etkilerini daha iyi yönetebilmek için uzun dönemli stratejik planlamalar yapılmalı ve işgücünün inovasyona adapte olmasını kolaylaştıracak politikalar izlenilmelidir.

KAYNAKÇA

- Acar, M. & Sever, E. (2022). İnovasyonun istihdam üzerindeki etkisi: Türkiye için bir ARDL sınır testi yaklaşımı. *Sosyoekonomi*, 30(51), 33-52.
- Acemoglu, D., & Autor, D. (2011). Skills, tasks and technologies: Implications for employment and earnings. In *Handbook of labor economics* (Vol. 4, pp. 1043-1171). Elsevier.
- Aghion, P., & Howitt, P. (1989). A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, 60(2), 323-351.
- Aksakal, M., & Arıcıgil, Ç. Ç. (2015). A Review of Tourism Demand for Turkey Via Seemingly Unrelated Regression Models. *Journal of International Economic and Administrative Reviews*, 7(14), 235-256.
- Avcı, B. S. (2023). İnovasyonların İşsizlik Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *Düzce İktisat Dergisi*, 4(1), 15-28.
- Balkar, O. E., & Pınar, A. H. (2022). Lojistik inovasyon, rekabet gücü ve ihracat performansı ilişkisi. *Çizgi Kitabevi Yayınları*.
- Bogliacino, F. & Vivarelli, M. (2012). The job creation effect of R&D expenditures. *Australian Economic Papers*, 51(2), 96-113.
- Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. WW Norton & company.
- Brouwer, E., Kleinknecht, A. & Reijnen, J. O. N. (1993). Employment growth and innovation at the firm level. *Journal of Evolutionary Economics*, 3: 153-159.
- Coccia, M. (2013). Employment, innovation and public debt across economies. *African Journal of Business Management*, 7(5), 318-330.
- Çalmaşur, G. & Demir, O. (2020). Bilgi ekonomisinin ekonomik büyüme üzerine etkilerinin panel veri yöntemi ile analizi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 6(2), 101-120.
- Demir, O., Uludağ, K., & Özdemir, D. (2024). Türkiye’de çevresel Kuznets eğrisinin genişletilmiş sınır testi (A-ARDL) yardımıyla sınanması: 1970-2021 dönemi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(1), 81-95.
- Evangelista, R., Guerrieri, P. & Melicani, V. (2014). The economic impact of digital technologies in Europe. *Economics of Innovation and New Technology*, 23(8), 802-824.
- Fagerberg, J., & Verspagen, B. (2002). Technology-gaps, innovation-diffusion and transformation: an evolutionary interpretation. *Research policy*, 31(8-9), 1291-1304.
- Feldmann, H. (2013). Technological unemployment in industrial countries. *Journal of Evolutionary Economics*, 23, 1099-1126.
- Frey, C. B., & Osborne, M. A. (2017). The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation?. *Technological forecasting and social change*, 114, 254-280.
- Gerçeker, M., Özmen, İ. & Mucuk, M. (2019). Ar-Ge harcamaları ve işsizlik arasındaki nedenselliğin ampirik analizi: G7 ülkeleri örneği. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 41(2), 413-431.
- Goldin, C., & Katz, L. F. (2008). *The race between education and technology*. Harvard University Press.
- Hall, P. A., & Soskice, D. (2001). *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage*. Oxford University Press.
- İğdeli, A. & Sever, E. (2020). İnovasyonun genç işsizlik üzerindeki etkisi: Türkiye’de düzey II bölgeleri örneği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(3), 771-779.
- İzgi, B. B. & Arslan, İ. (2008). Türkiye’de genç işsizliği, eğitim ve büyüme ilişkisi. *2.Ulusal İktisat Kongresi*, İzmir, 20-22.
- Koçdemir, S.U. & Özyıldız, T. (2022). İnovasyon ve istihdam ilişkisi: NIC ülkeleri örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 1057-1068.

- Krousie, C. (2018). Technological unemployment in the United States: A state-level analysis. *Major Themes in Economics*, 20(1), 87-101.
- Lachenmaier, S. & Rottman, H. (2011). Effects of innovation on employment. *International Journal of Industrial Organization*, 29, 210-220.
- Marcolin, L., Miroudot, S. & Squicciarini, M. (2016). Routine jobs, employment and technological innovation in global value chains. *OECD Science, Technology and Industry Working Papers* No. 01.
- Matuzeviciute, K., Butkus, M. & Karaliute, A. (2017). Do technological innovations affect unemployment? Some empirical evidence from European Countries. *Economies*, 5(48).
- Özaytürk, G. (2023). Küresel İnovasyon Endeksi-İşsizlik İlişkisi: Panel GMM Analizinden Bulgular. *Politik Ekonomik Kuram*, 7 (Özel Sayı), 108-120.
- Pini, P. (1995). Economic growth, technological change and employment: Empirical evidence for cumulative growth model with external causation for nine OECD countries: 1960-1990. *Structural Change and Economic Dynamics*, 6, 185-213.
- Schumpeter, J. A. (2013). *Capitalism, socialism and democracy*. Routledge.
- Tatoğlu, F. Y. (2018). *İleri Panel Veri Analizi*. İstanbul, Beta Basım Yayım.
- Yıldırım, D.Ç., Yıldırım, S., Erdogan, S. & Kantarcı, T. (2020). Innovation-Unemployment Nexus: The case of EU countries. *International Journal of Finance & Economics*, 27(1), 1208-1219.
- Zellner, A., & Huang, D. S. (1962). Further properties of efficient estimators for seemingly unrelated regression equations. *International Economic Review*, 3(3), 300-313.
- Zonooz, B. H. (2013). An Overview of Industrial Policies in Iran and Korea in 1960-2012. *Journal of Money and Economy*, 8(1).

İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI'NA ÜYE ÜLKELERİN İNSANI GELİŞİMİŞLİK VE ÇOK BOYUTLU YOKSULLUK ENDEKSİ VERİLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Tahsin Karabulut⁵, Emine Müberra Nas⁶

Giriş

Bölgesel ve uluslararası düzeyde oluşan ilişki ve işbirlikleri sadece ülkelerin ekonomik ve politik çıkarlarını korumakla kalmamakta, aynı zamanda dünyayı birleştirerek karşılıklı bağımlılık ve istikrar durumunun da ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır. İslam Müslümanlara insanlar arasında barışı, sevgiyi ve kardeşliği tesis etmelerini öğüt veren bir dindir. Dünya nüfusunun neredeyse dörtte birini oluşturan Müslüman dünyası, doğal olarak kendi içinde işbirliği yapma eğilimindedir. İslam ülkelerinin siyasi ve ekonomik çıkarlarını korumak ve güvence altına almak amacıyla örgüt kurma girişimlerinden en önemlisi 1969 yılında kurulan İslam İşbirliği Teşkilatı, eski adıyla İslam Konferansı Örgütü'dür. Teşkilat, işgal altında bulunan Kûdus'teki Mescid-i Aksa'nın kundaklanması hadisesinden sonra Fas'ın Rabat kentinde toplanan tarihi zirveden sonra kurulmuştur. 57 üye ülke ve 1,7 milyarlık nüfusu ile Müslüman dünyasının kolektif sesi olup uluslararası barışı teşvik etme ve dünyanın çeşitli halklarının arasındaki uyumu destekleme amaçlarını taşıyan İİT, Birleşmiş Milletler' den sonra gelen ikinci büyük uluslararası örgüttür.

Sosyal açıdan gelirin adaletsiz dağılımı insanları eşit fırsatlardan mahrum bırakır; bu da sosyal dayanışmanın azalmasına ve toplumsal huzursuzluğa neden olmaktadır. Siyasi açıdan ise yetersiz yöneticiler düşünce ve ifade özgürlüğünü kısıtlayan geleneksel yönetim davranışlarına sahiptirler. Ekonomik açıdan sağlıklı sosyo-politik ortam, Müslüman nüfusu daha az gelişmiş hale getiren sağlıklı ve istikrarlı bir ekonominin doğuşunu engellemektedir. İslam

5 Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, tkarabulut@erbakan.edu.tr

6 Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, emnas@gmail.com

İşbirliği Teşkilatı'nı oluşturan coğrafya Afrika kıtası ağırlıkta olmak üzere sırasıyla Asya ve Avrupa kıtasını içine almaktadır. Teşkilatın 57 üye ülkesinin 22'si en az gelişmiş ülkeler kategorisinde bulunmaktadır. Dünya nüfusunun yaklaşık %23'ünü temsil eden İslam İşbirliği Teşkilatı, üye ülkeleriyle dünya petrol rezervlerinin %55'ine sahipken bünyesindeki çoğu ülkenin yoksulluk oranlarının yüksek olması kendi içerisinde bir ikilem doğurmaktadır. Bu durum da İslam İşbirliği Teşkilatı'nın işlevselliğinin sorgulanmasına sebebiyet vermektedir.

Yoksulluğun azaltılması ekonomik ve sosyal kalkınmanın önemli bir parçasıdır. Birçok ülkede yoksulluk düzeyleri bu ülkelerdeki yoksulluğun azaltılması yönünde atılmış adımlara rağmen hala yüksek seviyelerde seyretmektedir. Son yıllarda yaşanan pandemi, küresel mali krizler ve gıda kıtlıkları bu durumun temel sebebi olarak kabul edilebilir. Özellikle Sahra Altı Afrika ve Asya'daki ülkeler, gelişmekte olan ülkelerde yaşayan toplam yoksulların yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. İİT üye ülkelerinin makroekonomik göstergeleri incelendiği zaman ülkelerin kendi aralarında homojen bir yapıda olmadıkları görülmektedir. Bu sebeple İİT ülkelerinde yoksulluk durumu farklı bir tablo ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın amacı, küresel düzeyin yanında İslam İşbirliği Teşkilatı düzeyinde de insani gelişmedeki ilerlemeye genel bir görüş ortaya koymaktır. Çalışmanın ilk bölümünde yoksulluk kavramı ve İnsani Gelişim Endeksi ve Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca İslam İşbirliği Teşkilatı'nın kuruluşundan itibaren geçirdiği tarihi süreç aktarılarak güncel durumu ve kurumsal yapısı hakkında detaylı bilgi verilerek teşkilat hakkında genel bir kanı oluşturulmaya çalışılacaktır. Ayrıca İİT'nin 2016 yılında kabul ettiği 2. On Yıllık Eylem Planı'nda yer alan 'Yoksulluğun Azaltılması'na yönelik oluşturduğu amaçları paylaşarak İİT üye ülkelerinin bazı makroekonomik göstergeleri sunulacaktır. İkinci bölümde ise İİT üye ülkelerinin İnsani Gelişim Endeksi ve Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi değerleri aktarılacaktır.

Kavramsal Çerçeve

1. Yoksulluk Kavramı ve Göstergeleri

Yoksulluk, çeşitli perspektiflerden farklı şekillerde tanımlanabilen ve analiz edilebilen karmaşık bir kavramdır. Yoksulluk genel geçer ifadeyle maddi yetersizlik olarak algılanabilmektedir. Ancak yoksul kişilerin hayatları incelendiği zaman para azlığı yoksul kimselerin günlük hayatta karşılaştığı sorunlardan sadece biri olarak göze çarpmaktadır. Yoksul bir kişi kötü sağlık koşulları veya yetersiz beslenme, temiz su veya elektriğin eksikliği, kötü çalışma koşulları veya eğitim koşullarının yetersizliği gibi aynı anda birden fazla dezavantaj yaşayabilir. Sadece gelir gibi tek bir faktöre odaklanmak,

yoksulluğun gerçek gerçekliğini yakalamak için yeterli değildir. Neredeyse her ülkeyi etkileyen bir sorun olarak yoksulluk farklı tanımlamalarla kavramsal düzeyde tartışılmaktadır. Marshall tarafından maddi ve bazen de kültürel kaynaklardan yoksun kalma durumu olarak ifade edilen yoksulluk Fields tarafından ise “[bireyin] temel ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek kaynaklara sahip olmaması” olarak tanımlanmıştır (Fields, 1994, s. 3). Dünya Bankası ise yoksulluğu refah seviyesinden belirgin bir şekilde mahrum olma durumu olarak tanımlamaktadır (World Bank, 2023, s. 2). Yoksulluğun tanımlanmasında ve bu soruna çözüm geliştirmede gelir ve tüketim göstergelerinin yeterli olmaması, daha kapsamlı ölçütler arayışını doğurmuştur. Yaşam beklentisi, ölüm oranı, bebek ölüm oranı, kötü beslenme, kişi başına düşen toprak alanı ve okuryazarlık oranı gibi göstergeler, refah ve yoksulluk değerlendirmelerinde kullanılmaya başlanmıştır (Ak, 2016, s. 302).

Yoksulluğun ortadan kaldırılmasına yönelik stratejiler, benimsenen bakış açısına göre değişiklik gösterir. Bu bağlamda, yoksulluğun algılanışını objektif ve subjektif ölçütler altında sınıflandırmak mümkündür. Yoksulluğun objektif ölçütleri, genellikle gelir ve harcama gibi nesnel verilere dayanır (Neumayer, 2001, s. 101-102). Mutlak Yoksulluk temel ihtiyaçları karşılayamayan bireyleri tanımlar. Dünya Bankası, günlük 2,15 ABD Doları gelirin altını mutlak yoksulluk sınırı olarak belirler (World Bank, 2023, s. 4). Gelire dayalı bu yoksulluk, gelir yoksulluğu veya maddi yoksulluk olarak da adlandırılmaktadır. Göreceli yoksulluk ise ortalama gelirin belirli bir oranından daha az gelire sahip bireyleri tanımlar. Subjektif yoksulluk analizleri, bireylerin kendi mali durumlarına dair öznel görüşlerine dayanır. Bu ölçütler, bireylerin kendilerini nasıl hissettiklerini ve ihtiyaçlarını nasıl değerlendirdiklerini dikkate alır.

Temel ihtiyaçların tanımı ve kapsamı, yere ve zamana ve kültüre göre değişiklik göstermektedir. Bu nedenle zamanla ülkelerin yoksulluk düzeylerini araştırmanın çeşitli yolları geliştirilmiştir. En sık kullanılan yöntemlerden biri Dünya Bankası'nın yoksulluk sınırı veya günlük alınması gereken minimum kalori ihtiyacı olarak da ifade edilen maddi yoksulluktur. Parasal koşulların ötesine geçen karmaşık bir olgu olarak yoksulluk, yalnızca yetersiz gelire sahip olunan durumlarda değil aynı zamanda insanların temel eğitimden yoksun oldukları, kötü sağlık koşullarına maruz kaldıkları ve güvensiz bir ortamda yaşam sürdürdükleri durumlarda da ortaya çıkmaktadır (Haughton & Khandker, 2009). Bu anlamda yoksulluk maddi verilerin yanında çok boyutlu bir bakış açısıyla geliştirilen endekslerle hesaplanmaktadır. İnsani Gelişim Endeksi ve Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi göstergeleri bunlardan ikisidir. Bu bölümde İnsani Gelişim Endeksi ve Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi hakkında detaylı bilgi verilecektir.

1.1. Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi ve İnsani Gelişim Endeksi

Yoksulluk sorununu çözmeye yönelik en kapsamlı girişimler, Birleşmiş Milletler (BM) düzeyinde yürütülmektedir. BM, 2015 yılında yürürlüğe koyduğu “2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları” kapsamında yoksullukla mücadeleyi gündeminde tutmaktadır. Son yıllarda Birleşmiş Milletler, yoksulluğu çok boyutlu yoksulluk kavramıyla analiz etmektedir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve Oxford Yoksulluk ve İnsani Gelişim İnisyatifi (OPHI) tarafından 2010 yılında geliştirilen Küresel Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (ÇBYE), yoksulluğu sağlık, eğitim ve yaşam standardı gibi çeşitli boyutlar üzerinden ölçer. Sağlık boyutunda beslenme ve çocuk ölümleri, eğitim boyutunda okuryazarlık oranı ve eğitime devam süresi, yaşam standardında ise yemek pişirmede katı yakıt kullanımı, temizlik, içme suyu, elektrik, konut ve varlıklar değerlendirilmektedir (Cobbinah, Black, & Thwaites, 2013, s. 28). Bu göstergelere dayanarak, bir hanenin hangi boyutlarda ve ne ölçüde yoksul olduğunu belirleyen ÇBYE, sadece gelir yoksulluğunu değil, insanların karşılaştığı çok boyutlu yoksunlukları da ortaya koyar. Bir hanenin herhangi bir boyutta belirli bir eşik değerinin altında kalması, o hanenin o boyutta yoksul olarak kabul edilmesine yol açar. UNDP’ye göre, 109 ülkede yaşayan nüfusun %21,7’sine denk gelen 1.3 milyar insan, çok boyutlu akut yoksulluk içinde yaşamaktadır (UNDP & OPHI, 2021, s. 2-4).

Yoksulluk ölçümlerinde son zamanlarda yaygın olarak kabul gören bir diğer eğilim yoksulluğun tek bir kıstasla ölçülemeyeceği, bu nedenle gelir ve tüketim harcamalarına ilişkin verilerin yanı sıra sağlık, eğitim ve diğer sosyo-ekonomik göstergelerin birlikte-bileşik göstergeler halinde kullanılması uygulamasıdır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1990’dan beri kullanılan İnsanî Gelişim Endeksi (İGE), en yaygın kabul gören bileşik ölçütlerden biridir. İGE, insanî gelişimi eğitim, gelir ve sağlık göstergeleri üzerinden değerlendirir. Uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgiye erişim, iyi bir yaşam standardına ulaşma ve topluma katılma, bu yeterlilikler arasında öne çıkar (UNDP & OPHI, 2021, s. 5).

Hintli ekonomist ve filozof Amartya Sen, insani gelişim ve yoksulluk kavramlarının daha geniş bir perspektiften değerlendirilmesine yol açarak ekonomik kalkınma teorilerine önemli katkılarda bulunmuştur. İnsani Gelişim Endeksi (İGE), Sen’in fikirlerinden ilham alınarak Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından geliştirilmiştir. Özellikle geliştirdiği yetenekler yaklaşımı ile kalkınma ve refah konularına farklı bir bakış açısı sunan Sen, bu yaklaşımda bireylerin yetkinliklerini temel almaktadır. Sen’e göre, kalkınma sadece ekonomik büyüme değil, insanların potansiyellerini gerçekleştirebilecekleri bir ortam oluşturma sürecidir. Ayrıca insani gelişimin ekonomik kalkınmanın ötesine geçmesi gerektiğini savunarak, insanların sağlık

ve eğitim koşullarından yararlanma ve ekonomik olarak kendilerini güvende hissetme kapsayıcılığının İGE'nin temel amacı haline gelmesine olanak sağlamıştır (Uğur, 2017, s. 97-99).

İGE, ekonomik göstergelerin ötesine geçerek insanların yaşam kalitesini daha kapsamlı bir şekilde değerlendirmek amacıyla oluşturulmuştur. Sağlık, eğitim ve gelir olmak üzere üç ana boyutta ölçüm yapmaktadır. Sırasıyla beklenen yaşam süresi; eğitim düzeyi, okuryazarlık oranı ve insanların bilgi ve eğitime erişim düzeyi; insanların gelir düzeyi ve satın alma gücü İGE ölçümünde önemli rol oynamaktadır. Bu değerlendirmelerden elde edilen veriler bir araya getirilerek 0 ile 1 arasında bir değer alan İGE puanı hesaplanır. Yüksek bir İGE puanı, o ülkenin insani gelişim açısından iyi durumda olduğunu gösterir. İGE sağlık, eğitim ve gelir boyutlarından elde edilen verilerin geometrik ortalaması alınarak hesaplanmaktadır (UNDP & OPHI, 2021, s. 23). İGE, ülkelerin kalkınma sürecinde insani gelişimi ön planda tutarak daha adil ve sürdürülebilir bir dünya için önemli bir araç olarak kabul edilmektedir. Politika yapıcılar ve uluslararası kuruluşlar için önemli bir referans sağlayan İGE, ülkelerin kalkınma politikalarının insani boyutlarını anlamak için de kullanılmaktadır.

2. İslam İşbirliği Teşkilatı

İslam İşbirliği Teşkilatı(İİT), kendisinden önce kurulan bölgesel nitelikli askeri, ekonomik ya da siyasi işbirliklerine dayanan Arap Ligi ve Bağdat Pakti gibi kuruluşların aksine İslam dünyasını temsil edecek şekilde kapsayıcı bir rol üstlendiği bilinmektedir. Ancak geçmişte yaşanan olaylar göz önüne alındığı zaman teşkilatın kapladığı alan ile etkisinin orantılı olmadığı söylenmektedir. Karşılıklı güvensizlik, aşırılık, terörizm, siyasi irade eksikliği ve iç çekişmeler gibi ortaya çıkan zorluklar karşısında yetkin olmadığı düşünülen İİT'nin, Müslüman bir topluluğun bir çatışmanın parçası olması durumunda arabuluculuk çalışmalarının yetersiz olduğu ifade edilmektedir (Siddiqa, 2016).

İslam dünyasının karşılaştığı sıkıntıların ortadan kaldırılması ve haksızlıkların giderilmesi İslam İşbirliği Teşkilatı'nın temel amaçları arasında yer almaktadır. Ancak teşkilatın bu amaca yönelik somut adımlar atarken yaşadığı bir takım zorluklar ve sorunlar bulunmaktadır. İlk olarak teşkilata üye ülkelerin başka kuruluş ve oluşumlara da üye olması çatışmaların çözümünde çıkar çatışması ve bağlılık yarışmasına dönüşebilmesine sebep olabilmektedir. İİT'ye üye 57 ülkenin 22'si Arap Ligi, 27'si ise Afrika Birliği üyesidir. Olası bir çatışma durumunda her iki örgüte de üye olan ülkenin hangi birliği esas alacağı belirsizdir. İkinci zorluk ise İİT arabuluculuğunun güçlü politik irade tarafından desteklenmesi gerekliliğidir. Genel Sekreter'in arabuluculuk faaliyetlerinin etkisi üye devletlerin desteği olmadan sınırlı kalmaktadır (Mustafa & Bano, 2020, s. 7-8). Bu politik irade, Genel Sekreter'in ofisine

yetki devri ve arabuluculuk çabaları için uygun finansal kaynakların tahsis edilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Kayaoğlu tarafından tanımlanan bir diğer zorluktur. İran ve Suudi Arabistan gibi İİT'nin önde gelen üyelerinin kendi hedeflerini örgütün çıkarlarının üzerine koymaları, yaşanan çatışmalarda yer aldıkları cephe ile Müslüman dünyasında mezhepsel bir ayrılığı pekiştirmeleri teşkilatın sıklıkla karşılaştığı bir sorundur (Kayaoğlu, 2015, s. 130-132). Net ve birleştirici bir stratejinin eksikliği bu zorluğun aşılmasını zorlaştırmaktadır. Son olarak teşkilatın organizasyon yapısı etkili arabuluculuk ve karar alma süreçlerine engel oluşturmuştur. Teşkilatın hükümetler arası yapısı önemli kararların alınması için için ani kararların alınmasını engelliyor ve alınan kararların etkinliğini düşürüyordu (Sharqieh, 2012, s. 174). Ancak 2005 yılında teşkilatın geçirdiği reform süreci ile birlikte Yürütme Komitesi kurularak karar alma süreçlerindeki etkinliğini artırdı.

Geçtiğimiz onlarca yıl içinde Müslümanların yaşadığı sorunların ve karşılaştıkları haksızlıkların giderilmesi noktasında adımlar atması ve üye ülkeler arası iş birliği ile somut faydalar üretmesi beklenen İslam İşbirliği Teşkilatı'nın etkinliği toplantı sonrasında yayınladığı bildirgelerde bulunan "kınama", "çağrıda bulunma" ve "endişe duyma" çerçevesinde kalmıştır. Teşkilat bünyesinde zirve sonlarında yayınlanan bildirgeler dışında herhangi bir somut adım ortaya koyulmadığı gibi üye ülkeler arası uyum ve istikrarın da sağlandığı söylenememektedir. Ayrıca halihazırda alınmış kararların uygulanmasında da herhangi bir ilerleme kaydedilmemesi teşkilata yöneltilen ciddi eleştiriler arasındadır. İslam İşbirliği Teşkilatı'nın işlevsel kuruluş olması ancak Müslüman dünyasında yaşanan sorunlarda bir ittifak zemini oluşturulması ve bu sorunların çözümünde ise güç birliğinin sağlanması ile gerçekleşebilecektir.

2.1. İİT'nin Tarihsel Gelişimi, Amacı ve Organları

İslam ülkelerinin tek çatı altında toplandığı tek kuruluş sıfatına sahip olan İslam İşbirliği Teşkilatı, Müslüman coğrafyasında yaşanan olumsuz gelişmelerin akabinde İslam ülkelerinin teşvikiyle ortaya çıkmıştır. 1967 yılında gerçekleşen Arap-İsrail savaşı sonrası başta Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen Kudüs şehrinin işgaliyle beraber Suriye, Mısır ve Ürdün'ün de topraklarının bir kısmını işgal edilmesi Müslüman ülkeler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu olaydan iki yıl sonra 1969 yılında İslam'ın kutsal üç mabedinden birisi olan Mescid-i Aksa'nın kundaklanması Müslüman ülkelerin birbirleriyle yakınlaşmalarına sebep olmuş, Fas Kralı Hasan ile Suud Kralı Faysal'ın ortak çağrısıyla Fas'ta bir toplantı düzenlenmiştir. İslam Zirvesi olarak adlandırılan bu toplantı sonrasında İslam Konferansı Örgütü kurularak hem İslam dünyasının yabancı ülkelere kaynaklanan sorunlarının

çözümü hem de Arap ülkelerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıklarının ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Özellikle Suudi Arabistan Kralı Faysal'ın artan Arap milliyetçiliği ve Filistin meselesi sorunlarının çözülerek İslam birliğinin sağlanması için İslam Konferansı Örgütü'nün kurulmasına öncülük ettiği bilinmektedir (Kayaoğlu, 2015, s. 13-14). Böylece İslam medeniyetinin uluslararası arenada daha etkin olmasının sağlanmasına yönelik önemli bir adım atılmış olarak kabul edilmektedir.

1970 yılında ise örgütün kurumsal yapısı geliştirilmiş, daimi bir statüye sahip olması kararlaştırılmıştır. Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde düzenlenen ilk Dışişleri Bakanları Konseyi'nde örgütün sekreteryaya merkezi Cidde olarak kabul edilmiştir. 1972 yılında gerçekleştirilen bir diğer Dışişleri Bakanları Konseyi'nde ise kuruluş yasası kabul edilerek İslam Konferansı Örgütü hukuki bir statü elde etmiştir (OIC, 2014). İlerleyen yıllarda gerçekleştirilen toplantılarda mali bir müessesenin kurulması gündeme gelmiş, nihayet 1975 yılındaki İslam Zirvesi toplantısında ise İslam Kalkınma Bankası'nın kuruluş planı onaylanmıştır. 1979 yılında Mısır ile İsrail arasında imzalanan Camp David Antlaşması ile birlikte ilk kez bir Arap ülkesi İsrail'i tanımıştır. Bu durum İslam Konferansı Örgütü tarafından kabul edilemez görülerek Mısır'ın üyeliğinin askıya alınmasıyla sonuçlanmıştır. Aynı yıl gerçekleşen İran İslam Devrimi sonrasında değişen rejim ile birlikte bölge siyaseti gerginleşmiştir. 1984 yılına gelindiğinde ise özellikle Suudi Arabistan'ın girişimiyle Mısır'ın üyeliği tekrar aktif hale getirilerek İslam Konferansı Örgütü'nün güçlendirilmesi ve İran İslam Devleti ve rejimin politikalarına karşı bir kalkan görevi görmesi amaçlanmıştır (Ataman & Gökşen, 2014, s. 9-10).

İslam dünyasını doğrudan etkileyen uluslararası değişimlerin yaşandığı yıllara gelindiğinde ise İslam Konferansı Örgütü üye ülkelerin çıkarlarını koruma konusunda başarıya ulaşamamıştır. 90'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali, 2000'li yıllarda yaşanan ikiz kule saldırıları, Amerika'nın Afganistan ve Irak'ı işgali İslam Konferansı Örgütü'nün amacı ve etkinliğinin sorgulanmasını tetiklemiştir (Uslu, 2018, s. 48-50). Bu olayların merkezindeki ülkelerin örgüte üye ülkeler olması, örgütü diplomatik arenada önemli bir konuma getirmiş ve alacağı aksiyonlar merak uyandırmıştır. Ancak örgütün üye ülkelerini doğrudan ilgilendiren bu tür meselelerde yeterince etkin rol alamadığı ve söylemlerinin sınırlı kaldığı dikkat çekmiştir. Örgütün bölgesel meselelerin çözümünde etkin ve küresel bir aktör olmaktan öte ara sıra dini söylemlerde bulunan bölgesel bir platforma dönüştüğü gözlenmektedir. 2004 yılında genel sekreterliğe seçilen Ekmeleddin İhsanoğlu'nun revizyonist bir yaklaşımla örgütün yapısal değişimlerinin yolu açılmıştır. Talep edilen reformlardan sonra 2011 yılında Astana'da gerçekleşen Dışişleri Bakanları Konseyi'nde İslam Konferansı Örgütü olan ismi İslam İşbirliği Teşkilatı olarak

değiştirilmiştir. Ayrıca teşkilatın dünyada meydana gelen değişimlere entegre olabilmesi için örgüt tüzüğü ve organları da değişikliği uğramıştır (Acar, 2019, s. 61). Dahası örgütün isim değişikliği sadece basit bir değişiklikten ibaret değildir. Değiştirilen yapısıyla teşkilatın gerek üyeleri gerekse küresel aktörler ile kurulan ilişkilerin ve işbirliklerinin geliştirilmesi amacının bir yansımasıdır.

İslam İşbirliği Teşkilatı işbirliklerini koordine etmek ve çeşitli alanlarda somut sonuçlar elde etmek için zaman içerisinde farklı komiteler oluşturmuştur. Birçoğu devlet başkanları tarafından yönetilen, neredeyse tamamı bakanlar düzeyinde gerçekleşen birçok zirve ve toplantıların sonucunda kurulan bu komitelerin ve kurumların sayısı kültürel, bilimsel, ekonomik, hukuki, finansal ve çeşitli sosyal alanları kapsayacak şekilde sürekli olarak artmıştır. Teşkilatın yapısal özellikleri incelendiği zaman teşkilatın yapısının ana organlar, alt organlar, daimi komiteler ve bağlı kuruluşlar olarak ayırmak mümkündür.

Teşkilatın en önemli ana organları üye devletlerin kral ve devlet başkanlarından oluşan en üst yetkili kurumu olan İslam Zirvesi Konferansı, teşkilatın genel politikasının uygulanması için yılda bir kez toplanan Dışişleri Bakanları Konseyi ve teşkilatın kararlarını uygulamakla görevli olan Genel Sekreterlik'ten oluşmaktadır. İslam Zirvesi Konferansı her üç yılda bir toplanarak üye devletlerin çıkarlarının korunması ve amaçlarının gerçekleştirilmesine yönelik politika kararlarını almakla yükümlüdür. Ayrıca İslam dünyasını ilgilendiren konuların da tartışıldığı en üst yetkili organdır. Dışişleri Bakanları Konseyi ise yılda bir kez toplandığı gibi İslam dünyasında baş gösteren önemli sorunlara veya üye ülkelerin talebi doğrultusunda olağanüstü de toplanabilmektedir. Teşkilatın çıkarları ve amaçları doğrultusunda kararlar alan ikinci önemli organ olan Dışişleri Bakanları Konseyinde ayrıca İslam Zirvelerinde alınan kararların uygulamaları da takip edilmektedir. Merkezi Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde bulunan Genel Sekreterlik ise önceki iki organın kararlarını uygulamakla sorumlu yürütme organı olarak görev almaktadır (OIC Charter, Article 5-10). Genel Sekreterlik görevini 2021 yılından itibaren Çad eski Dışişleri Bakanı Hüseyin İbrahim Taha yürütmektedir.

İslam İşbirliği Teşkilatının bir diğer önemli organlarını ise Daimi Komiteler, İcra Komitesi, İnsan Hakları Bağımsız Daimi Komisyonu, Uluslararası İslami Adalet Divanı, Daimi Temsilciler Komisyonu başta olmak üzere yardımcı organlar ve bağlı uzmanlık kuruluşları oluşturmaktadır. Teşkilatın alt organlarından bazıları şunlardır:

- İslam Dayanışma Fonu ve Vakfı, Cidde
- İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC), Ankara
- İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul

- İslam Ticaret Geliştirme Merkezi (ICDT), Kazablanka
 - İslam Teknoloji Üniversitesi (IUT), Dakka
- Uluslararası İslam Fıkıh Akademisi, Cidde (OIC, 2014)

Teşkilatın başlıca komiteleri ise şunlardır:

- Daimi Mali Komite
- Kudüs Komitesi
- Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği Daimi Komitesi (COMSTECH)
- Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (COMCEC-İSEDAK)
- Enformasyon ve Kültürel İşler Daimi Komitesi (COMIAC) (OIC Charter, Article 11)

Üye ülkeler kendi egemenliklerini ve karşılıklı birlik ve dayanışmalarını sağlamak amacıyla ortak amaç ve ideallerini belirleyip benimsemişlerdir. Uluslararası düzeyde kendi çıkarları ve teşkilatın ortak çıkarlarını korumak ve güvence altına almak, eğitimden teknolojiye, ekonomiden bilimsel gelişmelere dayanan işbirliklerini geliştirecekleri bir ortam oluşturmak temel hedefleri arasındadır. İslam dünyasının özellikle 2000’li yıllarda karşılaştığı zorlukları takiben üye ülkeler arasındaki dayanışmanın güçlendirilmesi, İslam dünyasının karşılaştığı zorlukların ele alınarak uygulanacak siyasi ve ekonomik davranışların belirlenmesi için önceden belirlenmiş bir program gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda 2005 yılında Mekke’de düzenlenen 3. Olağanüstü İslam Zirvesi’nde ilk Eylem Planı oluşturulmuştur. Üye devletlerin ortak eylemlerinin belirlenmesi, eğitim, ticaret, bilim ve teknolojinin geliştirilmesi, insan hakları ve ailevi değerlerin korunması başlıklarıyla özetlenebilecek planın ikincisi 2016 yılında İstanbul’da gerçekleştirilen 13. İslam Zirvesi’nde kabul edilmiştir (OIC, 2016, s. 16-27)

İslam İşbirliği Teşkilatı 57 Müslüman ülkenin üye olduğu Birleşmiş Milletler’den sonra en kalabalık teşkilattır. Ancak Suriye’nin üyeliği 2012 yılında Mekke’de düzenlenen 4. Olağanüstü İslam Zirvesi’nde askıya alınmıştır. Ayrıca Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Bosna-Hersek, Orta Afrika Cumhuriyeti, Tayland ve Rusya gözlemci üye statüsüne sahip üye ülkelerdir (Uslu, 2018, s. 34).

2.3. İİT’nin Yoksulluğu Azaltmaya Yönelik Hedefleri

2000’li yıllardan sonra artan İslam karşıtı görüş, İslam İşbirliği Teşkilatı üye ülkelerinin karşılaştığı zorlukları çözüme kavuşturmak ve uygulanacak politik ve ekonomik politikaların belirlenmesi için önceden belirlenmiş plan oluşturma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple ilki 2005 yılında açıklanan On Yıllık Eylem Planı 2016-2025 yıllarını içerecek şekilde tekrar oluşturulmuştur.

On yıllık Eylem Planı'nda açıklanan yoksulluğu azaltmaya yönelik amaçlar şunlardır:

- Herkes için ulusal düzeyde sosyal koruma sistemleri ve önlemlerinin uygulanması ve 2025 yılına kadar yoksulların ve korunmasız kişilerin önemli ölçüde kapsanmasının sağlanması.
- Üye Devletlerde günde 1,25 ABD Dolarından daha az gelire yaşayan insanları kapsayan aşırı yoksulluğun yaygınlığının üçte iki oranında azaltılması.
- Tüm boyutlarıyla yoksulluk içinde yaşayan her yaştaki nüfus oranının en az üçte bir oranında azaltılması.
- Ekonomik kaynakların erkekler ve kadınlar için, özellikle de yoksullar ve korunmasız kişiler için adil bir şekilde paylaşılmasının yanı sıra temel hizmetlere erişimin, arazi ve diğer mülkiyet biçimlerinin mülkiyetinin ve kontrolünün, miras, doğal kaynaklar, uygun yeni teknoloji ve Mikrofinans dahil finansal olanakların teşvik edilmesi

Yoksulluğu ortadan kaldırma eylemlerine yönelik hızlandırılmış yatırımları desteklemek için ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde, yoksul yanlısı ve toplumsal cinsiyete duyarlı kalkınma stratejilerine dayalı sağlam politika çerçeveleri oluşturulması (SESRIC, 2022, s. 11-13)

On Yıllık Eylem Planı'nda yer alan yoksulluğun azaltılması amaçlarına yönelik eylem, program ve faaliyet planları ise şunlardır:

- Kalkınma için İslami Dayanışma Fonu (ISFD) için Kaynakların Seferber Edilmesi.
- Ekonominin çeşitli sektörlerindeki faaliyetleri teşvik etmek amacıyla ulusal mikrofinans kurumlarının ve bunların destek sistemlerinin kurulması, bunların kapsamının, ölçeğinin ve sürdürülebilirliğinin artırılması.
- Toplumun korunmasız kesimleri için daha insana yakışır istihdam ve iş fırsatları yaratmak amacıyla beceri geliştirme programlarının uygulanması.
- Sosyal güvenlik ağı programlarının STK'lar ve sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği içinde yaygınlaştırılması ve yoksulluğun yanı sıra eşitsizliğin önlenmesinde etkinliğinin
- Toplumun yoksul ve korunmasız kesimlerinin finansal katılımını artırmak amacıyla İslam İşbirliği Teşkilatı ülkelerinde İslami mikrofinans ve sosyal finansın (Zekah, Evkaf) yaygınlaştırılması;
- Diğerlerinin yanı sıra turizm, tarım ve hizmetler gibi ekonominin çeşitli sektörlerindeki faaliyetleri teşvik etmeye yönelik mikrofinans programlarının geliştirilmesi

- Başta kadınlar, çocuklar ve yaşlılar olmak üzere herkese temel hizmetlerin sağlanması da dahil olmak üzere, yoksulluğun çeşitli boyutlarına yönelik hükümet hedefli politikaların teşvik edilmesi.

Yoksulluğun Azaltılması ve Kapasite Transferi için İslami Mikrofinans programının yürütülmesi (OIC, 2016, s. 16-27):

2.2. İİT Ülkelerinin Makroekonomik Göstergeleri

İslam İşbirliği Teşkilatı üye ülkelerinin ekonomik durumunu ortaya koymak için GSYİH, Kişi Başına GSYİH, işsizlik oranı ve enflasyon oranı gibi temel makroekonomik göstergeler kullanılarak aşağıdaki tablo (Tablo 1) oluşturulmuştur. Bu veriler 2022 yılını kapsamakta olup Dünya Bankası istatistiklerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 1: World Development Indicators, World Bank 2022

Ülke	GSYİH (Milyar \$)	KBGSYİH (Dolar)	Enflasyon (%)	İşsizlik Oranı (%)
Endonezya	1.074,60	4.400	4	5
Türkiye	907,1	10.675	61	11
Suudi Arabistan	853,2	25.000	2	6
İran	462,9	10.000	40	11
Birleşik Arap Emirlikleri	422,2	81.000	2	3
Nijerya	406,2	2.000	15	33
Mısır	401,1	3.500	12	7
Pakistan	397,2	1.500	12	6
Bangladeş	394,5	2.300	6	4,5
Malezya	392,2	11.000	2	4
Kuveyt	272,2	70.000	3	2
Katar	228,2	80.000	2	0
Cezayir	198,5	4.400	7	12
Kazakistan	185,7	10.000	9	5
Irak	126,4	5.200	43	14
Fas	120,8	3.800	4	12
Umman	88,2	20.000	2	0
Tunus	86,5	4.000	7	15
Libya	67,6	8.000	10	25
Özbekistan	67,5	2.000	12	9
Suriye*	67	5.000	14	25
Lübnan	56,2	8.000	15	20
Azerbaycan	50,6	7.500	12	5
Kamerun	44,4	2.200	6	35
Türkmenistan	44,2	8.000	10	5
Ürdün	43,1	4.000	4	12
Uganda	36,7	1.000	8	10
Sudan	36,5	1.000	32	20
Bahreyn	36,1	80.000	2	2

Fildişi Sahili	33,5	2.300	8	9
Yemen	27,3	1.000	30	30
Filistin	24,2	3.500	6	27
Senegal	22,5	1.500	4	10
Afganistan	22,2	1.220	36	35
Gabon	21,9	24.000	3	10
Gine	16,2	1.100	15	6
Mali	15,8	1.000	14	10
Mozambik	15,5	1.000	12	22
Arnavutluk	13,2	4.600	6,5	12
Brunei	12,7	55.000	2	2
Burkina Faso	12,6	1.300	12	10
Kırgızistan	12,2	1.000	10	6
Benin	10,8	1.200	4	3
Çad	10	1.200	14	17
Tacikistan	9,7	2.000	10	7
Nijer	6,7	1.000	3	10
Maldivler	5,8	10.000	8	5
Moritanya	5,8	2.000	10	15
Togo	4,5	1.000	5	10
Guyana	4,4	11.000	10	8
Surinam	4,4	13.000	4	7
Sierra Leone	3,1	1.000	20	5
Cibuti	2,5	3.200	3	15
Somali	2,3	200	12	40
Gambiya	2	1.200	11	10
Gine-Bissau	1,8	1.000	13	12
Komorlar	0,6	1.000	6	10

Veriler incelendiği zaman en yüksek GSYİH değerlerinin sırasıyla Endonezya, Türkiye ve Suudi Arabistan'a ait olduğu görülmektedir. İslam İşbirliği Teşkilatı En düşük GSYİH değerlerinin ise sırasıyla Gambiya, Gine Bissau ve Komorlar'a ait olduğu saptanmıştır. Genel tablo incelendiği zaman İslam İşbirliği Teşkilatı üye ülkelerinin ürettiği gelir açısından birbirinden çok uzak değerlere sahip olduğu görülmektedir. Ülkelerin refah seviyesine bakmak için ise kişi başına düşen GSYİH değerleri incelenmektedir. En fazla kişi başına gelire sahip ülkeler sırasıyla Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Bahreyn'dir. Kişi başına düşen en az gelir ise 200 dolar ile Somali'dir. GSYİH ve kişi başına düşen GSYİH değerlerine bakıldığı zaman teşkilata üye ülkelerin birbirinden uzak göstergelere sahip olduğu görülmektedir. Ülkelerin makroekonomik göstergeleri arasındaki bu afaki fark işsizlik ve enflasyon oranları için de geçerliliğini korumaktadır. Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Bahreyn'in enflasyon oranları %2 iken, İran, Irak ve Türkiye'de yüksek enflasyon oranları

göze çarpmaktadır. Katar, Umman ve Bahreyn de işsizlik sorunu yokken, Afganistan, Kamerun ve Somali’de yüksek işsizlik oranı göze çarpmaktadır.

İslam İşbirliği Teşkilatı üye ülkelerinin makroekonomik göstergeleri incelendiği zaman ülkelerin heterojen bir yapıda olduğu görülmektedir. Petrol rezervleri sayesinde refah seviyesinin görece yüksek olduğu Arap yarımadası ülkelerinin yanında özellikle Afrika kıtasında olan ülkelerde yüksek işsizlik oranları ve düşük gelir seviyeleri ile refah içerisinde bir yaşamdan bahsedilememektedir. Teşkilata üye 19 ülkenin kişi başına düşen gelir miktarı 1500 doların altındadır. Ayrıca 14 ülkenin de GSYİH’nın 10 Milyar doların altında olduğu saptanmaktadır. Yukarıdaki bilgiler ışığında İİT’nin temel amaçlarından üye devletlerin sürdürülebilir ve kapsamlı insani gelişim ve ekonomik refahını sağlamak işlevini yerin getiremediği açıktır. Dahası, üye devletlerin kendi aralarındaki sosyal yardım ve işbirliği mekanizmasının da yeterli seviyede işlemediği çıkarımı yapılabilmektedir.

İİT Ülkelerinin Yoksulluk Göstergeleri

57 üye ülkesi ve 1,7 milyarlık nüfusu ile İslam İşbirliği Teşkilatı Birleşmiş Milletler’den sonra dünyanın devletlerarası en büyük ikinci kuruluşudur. 57 üye ülkesinin 22’si en az gelişmiş ülkelerin içinde yer alan teşkilatın üye ülkelerinin makroekonomik göstergeleri petrol rezervleri bulunan az sayıdaki ülke haricinde düşük Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)’ya işaret etmektedir. Üye ülkelerin toplam nüfusu dünya toplam nüfusunun yaklaşık dörtte birini oluşturmasına rağmen, bu ülkelerin toplam GSYİH’si dünya toplam GSYİH’sinin sadece yüzde dokuzunu oluşturmaktadır (COMCEC, 2021, s. 7). En Az Gelişmiş Ülkeler (LDC) listesinde yer alan 48 ülkeden 21’i İİT üyesidir. Bununla birlikte İİT üyesi ülkelerin kişi başına düşen GSYİH seviyeleri oldukça dağınık bir yapıya sahiptir. Ayrıca, 2014 yılında İİT üyesi ülkelere günlük 2,15 ABD dolarının altında yaşayan insan sayısı yaklaşık 350 milyon olup bu nüfus İİT’nin toplam nüfusunun yüzde 21’ini temsil etmektedir (SESRIC & COMCEC, 2015, s. 28-31).

İnsani gelişme kategorileri ile ülkelerin gelir düzeyleri bir arasında pozitif bir korelasyon olduğu aşıkardır. Genellikle bir ülkenin gelir düzeyinin insani gelişmişlik kategorisiyle paralel olduğu görülmektedir. Nitekim ‘çok yüksek insani gelişme’ kategorisinde yer alan ülkelerin yüzde 78,8’i yüksek gelir düzeyine sahiptir. ‘Düşük insani gelişme’ kategorisinde yer alan ülkelerin yüzde 75,8’i düşük gelir düzeyine sahipken, aynı kategoride yer alan ülkelerin yüzde 24,2’si düşük-orta gelire sahiptir. Bu sebeple İGE ve ÇBYE verilerinin daha iyi anlaşılması için İİT üye ülkeleri yüksek gelire sahip, üst orta gelire sahip, alt-orta gelire sahip ve düşük gelire sahip olmak üzere dört kategoriye ayrılmıştır.

Tablo 2.Gelire Göre İİT Ülkelerinin Sınıflandırılması, OIC, 2022

Yüksek Gelirli Ülkeler	Üst-Orta Gelirli Ülkeler	Alt-Orta Gelirli Ülkeler	Düşük Gelirli Ülkeler
Bahreyn	Arnavutluk	Cezayir	Afganistan
Brunei	Azerbaycan	Bangladeş	Burkina Faso
Kuveyt	Gabon	Benin	Çad
Umman	Guyana	Kamerun	Gambiya
Katar	Irak	Comorlar	Gine
Suudi Arabistan	Ürdün	Fildişi Sahili	Gine Bissau
Birleşik Arap Emirlikleri	Kazakistan	Cibuti	Mali
	Lübnan	Mısır	Mozambik
	Libya	Endonezya	Nijer
	Malezya	İran	Sierra Leone
	Maldivler	Kırgızistan	Somali
	Surinam	Moritanya	Sudan
	Türkiye	Fas	Suriye
	Türkmenistan	Nijerya	Togo
		Pakistan	Uganda
		Filistin	Yemen
		Senegal	
		Tacikistan	
		Tunus	
		Özbekistan	

İİT Üyesi Ülkelerdeki doğal kaynakların bolluğuna ve sermaye birikimine rağmen, üye ülkelerin 21'i En Az Gelişmiş Ülkeler olarak sınıflandırılmaktadır; bunların çoğu Sahra Altı Afrika'da bulunmaktadır. Üye ülkelerin çoğunda yoksullukla ilgili karşılaşılan en yaygın zorluklar gelişmemiş kurumlar ve uygulama kapasitesinin yetersizliği, yeterli finansal yapıların eksikliği, yetersiz kaynaklar, kötü altyapı, gelişmemiş tarım sektörü, olumsuz küresel ticaret koşulları ve çatışmalar ve doğal afetlerdir (SESRIC, 2010, s. 48).

İslam İşbirliği Teşkilatı Üyesi Ülkeler İnsani Gelişme Endeksi (İGE) değerleri açısından incelendiğinde heterojen bir durum gözlenmektedir. İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi ülkeler için İGE değerleri 0,89 değeri ile Birleşik Arap Emirlikleri ve 0,394 değeri ile Nijer arasında değişirken, Somali'nin İGE değeri yoktur. İİT üyesi ülkelerin 10'u çok yüksek, 16'sı yüksek, 10'u orta, 20'si ise düşük insani gelişme kategorisinde yer almaktadır.

Tablo 3. İnsani Gelişim Endeksi, Statistical Yearbook on OIC Member Countries 2022

Ülke	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Afganistan	0.400	0.448	0.478	0.481	0.482	0.483	0.488	0.483	0.478
Arnavutluk	0.711	0.754	0.795	0.798	0.802	0.806	0.810	0.794	0.796
Azerbaycan	0.672	0.727	0.748	0.750	0.753	0.757	0.761	0.730	0.745
Bahreyn	0.803	0.808	0.858	0.865	0.869	0.879	0.882	0.877	0.875
Bangladeş	0.518	0.553	0.602	0.612	0.622	0.635	0.644	0.655	0.661
Benin	0.457	0.492	0.529	0.530	0.530	0.530	0.530	0.524	0.525
Brunei	0.825	0.828	0.836	0.835	0.834	0.830	0.830	0.830	0.829
Burkina Faso	0.331	0.372	0.418	0.427	0.438	0.449	0.452	0.449	0.449
Cezayir	0.685	0.721	0.740	0.743	0.744	0.745	0.748	0.736	0.745
Cibuti	0.405	0.458	0.493	0.496	0.499	0.506	0.512	0.510	0.509
Cote d'Ivoire	0.456	0.473	0.513	0.524	0.534	0.542	0.550	0.551	0.550
Çad	0.327	0.362	0.389	0.391	0.393	0.398	0.403	0.397	0.394
Endonezya	0.632	0.664	0.695	0.699	0.704	0.710	0.716	0.709	0.705
Fas	0.567	0.603	0.654	0.661	0.670	0.676	0.682	0.679	0.683
Filistin	0.662	0.687	0.710	0.715	0.719	0.723	0.727	0.716	0.715
Gabon	0.652	0.664	0.699	0.702	0.706	0.706	0.709	0.710	0.706
Gambia	0.431	0.460	0.478	0.484	0.489	0.495	0.503	0.501	0.500
Gine	0.387	0.415	0.440	0.450	0.458	0.462	0.467	0.466	0.465
Gine-Bissau	0.404	0.443	0.472	0.478	0.481	0.482	0.490	0.483	0.483
Guyana	0.622	0.656	0.684	0.691	0.695	0.701	0.708	0.721	0.714
Irak	0.606	0.640	0.675	0.679	0.685	0.692	0.696	0.679	0.686
İran	0.717	0.745	0.776	0.786	0.789	0.787	0.783	0.777	0.774
Kamerun	0.475	0.513	0.560	0.564	0.571	0.577	0.583	0.578	0.576
Katar	0.827	0.834	0.846	0.850	0.849	0.853	0.859	0.854	0.855
Kazakistan	0.739	0.767	0.805	0.805	0.811	0.814	0.819	0.814	0.811
Kırgızistan	0.644	0.664	0.690	0.693	0.696	0.698	0.698	0.689	0.692
Komorlor	0.488	0.520	0.544	0.548	0.553	0.557	0.560	0.562	0.558
Kuveyt	0.798	0.813	0.830	0.833	0.835	0.836	0.839	0.822	0.831
Libya	0.735	0.739	0.699	0.696	0.714	0.722	0.722	0.703	0.718
Lübnan	0.737	0.770	0.746	0.743	0.750	0.750	0.745	0.726	0.706
Maldivler	0.649	0.688	0.736	0.741	0.746	0.750	0.755	0.734	0.747
Malezya	0.732	0.769	0.797	0.803	0.805	0.807	0.810	0.806	0.803
Mali	0.366	0.404	0.416	0.421	0.426	0.430	0.433	0.427	0.428
Mısır	0.643	0.675	0.706	0.713	0.721	0.729	0.735	0.734	0.731
Moritanya	0.490	0.510	0.544	0.541	0.545	0.556	0.563	0.556	0.556
Mozambik	0.357	0.402	0.440	0.443	0.445	0.451	0.456	0.453	0.446
Nijer	0.298	0.338	0.376	0.383	0.390	0.399	0.406	0.401	0.400
Nijerya	0.469	0.482	0.516	0.521	0.526	0.531	0.538	0.535	0.535
OIC	0.587	0.614	0.644	0.649	0.653	0.658	0.662	0.657	0.657
Özbekistan	0.639	0.673	0.701	0.709	0.715	0.720	0.726	0.721	0.727
Pakistan	0.484	0.505	0.534	0.541	0.543	0.545	0.546	0.543	0.544
Senegal	0.419	0.468	0.505	0.507	0.509	0.512	0.513	0.513	0.511
Sierra Leone	0.372	0.427	0.453	0.457	0.466	0.470	0.480	0.475	0.477
Somali									
Sudan	0.448	0.486	0.508	0.511	0.514	0.514	0.514	0.510	0.508

Suriname		0.683	0.723	0.744	0.747	0.750	0.755	0.755	0.743
Suriye	0.640	0.660	0.556	0.560	0.572	0.580	0.584	0.577	0.577
Suudi Arabistan	0.780	0.816	0.859	0.864	0.860	0.865	0.873	0.870	0.875
Tacikistan	0.612	0.636	0.657	0.660	0.665	0.671	0.676	0.664	0.685
Togo	0.458	0.477	0.514	0.518	0.524	0.528	0.535	0.535	0.539
Tunus	0.694	0.720	0.733	0.737	0.740	0.743	0.745	0.737	0.731
Türkiye	0.700	0.749	0.817	0.823	0.833	0.839	0.842	0.833	0.838
Türkmenistan	0.660	0.711	0.740	0.742	0.741	0.746	0.742	0.741	0.745
UAE	0.822	0.835	0.865	0.870	0.897	0.909	0.920	0.912	0.911
Uganda	0.454	0.502	0.517	0.519	0.520	0.522	0.525	0.524	0.525
Umman	0.745	0.788	0.823	0.833	0.831	0.834	0.839	0.827	0.816
Ürdün	0.716	0.725	0.718	0.718	0.718	0.723	0.727	0.723	0.720
World	0.672	0.697	0.724	0.729	0.733	0.736	0.739	0.735	0.732
Yemen	0.489	0.510	0.477	0.467	0.459	0.459	0.461	0.460	0.455

Yüksek gelirli İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi ülkelerin İGE değerleri incelendiğinde bu gruptaki tüm ülkelerin çok yüksek insani gelişme kategorisinde yer aldığını görülmektedir. Kişi başına düşen GSYİH değerleri İİT yüksek gelirli üye ülkeleri için Umman'a ait olan 25.944 ABD Doları ile Katar'a ait olan 92.418 ABD Doları değeri arasında değişmektedir. Bahreyn ve Umman dışındaki tüm yüksek gelirli ülkeler, Çok Yüksek İnsani Gelişme (ÇYİG) kategorisi için 42.930 ABD Doları olan ortalama GSYİH değerinin üzerindedir. Ancak doğumda beklenen yaşam süresi, ortalama eğitim süresi ve beklenen eğitim süresi olmak üzere hemen hemen tüm diğer boyutlarda yüksek gelirli İslam İşbirliği Teşkilatı ülkelerinin endeks değerleri ÇYİG'nin ortalama endeks değerlerinin altındadır (COMCEC, 2021, s. 14).

İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi ülkelerde insani gelişmedeki ilerleme son derece dengesizdir. İGE değerleri Human Development Report 2023'ye göre 0,394 (Nijer) ile 0,890 (Birleşik Arap Emirlikleri) arasında değişmektedir. 57 İİT üyesi ülkeden 25'i İİT ortalamasının altında, geri kalan 31'i ise ortalamanın üzerinde İGE değerlerine sahiptir. İGE değerleri 0,800'ün üzerinde olan İİT üyesi ülkelerden Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Suudi Arabistan, Brunei Sultanlığı, Bahreyn, Umman, Kuveyt, Türkiye, Malezya ve Kazakistan çok yüksek insani gelişme kategorisinde yer almaktadır. Bu, insani gelişme düzeyi çok yüksek olan 66 ülkeden yalnızca 10'unun (% 15,2) İslam İşbirliği Teşkilatı'ndan olduğu anlamına gelmektedir (UNDP, 2023, s. 78-83). İran, Arnavutluk, Azerbaycan, Lübnan, Cezayir, Ürdün, Tunus, Surinam, Maldivler, Özbekistan, Libya, Türkmenistan, Gabon, Endonezya, Filistin ve Mısır, 0,700 ile 0,800 arasındaki İGE değerleriyle de yer almaktadır. Yüksek insani gelişme kategorisinin %30,2'sini bu ülkeler oluşturmaktadır. Suriye, Irak, Kırgızistan, Fas, Guyana, Tacikistan, Bangladeş, Pakistan, Komorlar ve Kamerun, 0,550 ile 0,700 arasındaki İGE değerleri ile orta insani gelişme kategorisinin üyeleri

iken, Nijerya, Uganda, Moritanya, Benin, Fildişi Sahili, Senegal, Togo, Sudan, Afganistan, Cibuti, Gambiya, Gine, Gine-Bissau, Yemen, Mozambik, Mali, Burkina Faso, Sierra Leone, Çad ve Nijer düşük gelişmişlik kategorisinde yer bulmuşlardır. Düşük gelişmişlik kategorisinin %60,6'sını İİT üyesi ülkelerin oluşturması grup içi insani gelime oranının da düşmesine sebebiyet vermektedir (COMCEC, 2021, s. 34-37).

Çok boyutlu yoksulluk endeksinin mevcut olduğu ülkeler incelendiğinde %2,8'inin yüksek gelirli, %32,1'inin üst-orta, %42,2'sinin alt-orta, 22,9'unun ise düşük gelirli ülkelerden oluştuğu görülmektedir (UNDP & OPHI, 2022, s. 3-4). İİT üye ülkelere bakıldığında ise %74'ünün ÇBYE'nin hesaplandığı gruba dahil olduğu göze çarpmaktadır. ÇBYE değerlerine sahip olan İİT üyesi ülkelerin ise %24'ü orta-üst, %40'ı alt-orta, %36'sı ise düşük gelirli ülkelerden oluştuğu saptanmaktadır. İİT bölgesinde çok boyutlu yoksulluk yaşayan insan sayısı yaklaşık 430 milyondur (ISFD, 2022, s. 22). Ancak, üye ülkeler arasında çok boyutlu yoksulluk yaşayan nüfus önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Ürdün'de çok boyutlu yoksulluk yaşanan nüfusun toplam nüfusa oranı sadece %1 iken, bu oran Nijer'de neredeyse %90'a ulaşmaktadır. Toplamda, İİT üyesi ülkelerin toplam nüfusunun dörtte birinden fazlası çok boyutlu yoksulluk içinde yaşamaktadır (COMCEC, 2021, s. 8).

Yüksek gelirli İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi ülkeler için çok boyutlu yoksulluk endeksinin ilişkin veriler mevcut değilken, üst-orta gelirli ülkeler arasında ÇBYE en düşük Türkmenistan'da (0,0008), en yüksek ise Gabon'da (0,0697) görülmektedir. Nitekim Türkmenistan, Ürdün, Kazakistan, Arnavutluk, Maldivler'de çok boyutlu yoksulluk oranı 1'in altındayken; Irak ve Gabon'da bu oran yüzde 8'in üzerindedir (COMCEC, 2021, s. 14). Bu ülkelerin çok boyutlu yoksulluk oranları, parasal yoksulluk oranlarıyla karşılaştırıldığında, çok boyutlu yoksulluk içinde yaşayan nüfus oranlarının, gelir yoksulluğu içinde yaşayan nüfus oranlarını aştığı görülmektedir (SESRIC & COMCEC, 2015, s. 23). Alt-orta gelirli İslam İşbirliği Teşkilatı üye ülkeleri için ÇBYE değerleri 0,001 (Kırgızistan) ile 0,368 (Benin) aralığındadır. Düşük gelirli İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi ülkeler için ÇBYE değerleri 0,029 (Suriye) ile 0,601 (Nijer) arasındadır (COMCEC, 2021, s. 35). Düşük gelirli ülkelerin neredeyse üçte birinde nüfusun yüzde 40'ından fazlası çok boyutlu yoksuldur.

Sonuç

Dünya nüfusunun neredeyse dörtte birini temsil eden İslam İşbirliği Teşkilatı dünya toplam GSYİH'sinin ise sadece yüzde dokuzunu oluşturmaktadır. En Az Gelişmiş Ülkeler (LDC) listesinde yer alan 48 ülkeden 21'i İİT üyesidir. Üye ülkelerin yoksul insan sayısı oranları yüzde sıfırdan neredeyse yüzde 68,6'ya kadar değişmektedir. Kendi aralarında heterojenik bir yapı oluşturmakta olan

bu durum ise İİT'nin tüm bireyler için eşit ekonomik fırsatlar yaratma, üye devletlerin refahını artırma ve yoksulluğun azaltılması doğrultusunda daha entegre, uluslararası rekabete açık, kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomilerin geliştirilmesi amacını zorlaştırmaktadır. Üye ülkelerinin 7'si yüksek gelir grubunda, 14'ü üst-orta gelir grubunda, 20'si alt-orta gelir grubunda, 16'sı ise düşük gelir grubunda yer alan İslam İşbirliği Teşkilatı yoksulluk açısından homojen bir durum oluşturmamaktadır. Ayrıca İİT üyesi ülkelerde günlük 2,15 ABD dolarının altında yaşayan insan sayısı yaklaşık 350 milyon olup bu nüfus İİT'nin toplam nüfusunun yüzde 21'ini temsil etmektedir.

Maddi olmayan göstergelerden İİT üyesi ülkelerin İnsani Gelişme Endeksi değerleri 0,890 ile 0,394 arasında, ÇBYE'nin hesaplandığı ülkeler arasında Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi değerleri sıfır ile 0,60 arasındadır. İnsani gelişme düzeyi çok yüksek olan 66 ülkeden yalnızca 10'unun (% 15,2) İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi olduğu ve İİT üyesi ülkelerin toplam nüfusunun dörtte birinden fazlası çok boyutlu yoksulluk içinde yaşadığı düşünüldüğünde İİT'nin potansiyelini tam gerçekleştiremediği düşünülebilir.

Dünya genelindeki Müslüman nüfus incelendiğinde büyük çoğunluğunun zorlu koşullar altında yaşadığı, özellikle Arap yarımadasında yaşayan bir kısmının ise bolluk ve refah içerisinde, lüks yaşam, gösteriş ve israf ile hemhal oldukları göze çarpmaktadır. İslam dini hukukun üstünlüğü, eşitlik ve temel hakların korunmasına vurgu yaparken Müslüman toplumların bu değerleri ihmal ettiği gözlenmektedir. Müslüman ülkeler ile kıyas yapıldığında Batı ülkelerinin demokratik bir toplumda refah içerisinde yaşadıkları görülmektedir. İslam ülkelerinin bu geri kalmışlığının altında marjinal dini görüşlerin benimsenmesi, yetersiz yöneticiler, otoriter yönetim biçimi, yetersiz eğitim, hak ve özgürlüklerin önemszenmemesi, yoksulluk, yolsuzluk, düşük ekonomik büyüme, teknolojik gelişmeleri yakalayamama gibi etkenler yatmaktadır. Bu durum İslam dünyasını politik ve ekonomik arenada zayıf bir konuma düşürmüştür.

Kaynakça

- OIC Charter. (1969). Rabat: Organisation of Islamic Cooperation (OIC).
- Acar, M. (2019). Uluslararası Bir Aktör Olarak İslam İşbirliği Teşkilatı. *Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 7(1), 51-68.
- Ak, M. (2016). Toplumsal Bir Olgu Olarak Yoksulluk. *Akademik Bakış Dergisi*, 296-306.
- Ataman, M., & Gökşen, A. N. (2014). *Sembolizm ve Aktivizm Arasında İslam İşbirliği Teşkilatı*. İstanbul: SETA-Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı.
- Chapra, M. U. (2008). Muslim Civilization: The Causes of Decline and the Need for Reform. *Journal of Economics and Management*, 18(1), 115-119.
- Cobbinah, P. B., Black, R., & Thwaites, R. (2013). Dynamics of Poverty in Developing Countries: Review of Poverty Reduction Approaches. *Journal of Sustainable Development*, 25-35.
- COMCEC. (2021). *COMCEC Poverty Outlook 2021*. Ankara: Standing Committee for Economic and Commercial Cooperation of the Organization of Islamic Cooperation.
- Ferreira, F., & Ravallion, M. (2016). *Global Poverty and Inequality: A Review of the Evidence*. World Bank Policy Research Working Paper.
- Fields, G. (1994). Poverty Changes in Developing Countries. R. Hoeven, & R. Anker içinde, *Poverty Monitoring: An International Concern* (s. 1-14). New York: St Martin's Press.
- Haughton, J., & Khandker, S. (2009). *The Handbook on Poverty and Inequality*. Washington, D.C.: World Bank Group.
- ISFD. (2022). *14th Annual Report*. Islamic Solidarity Fund for Development.
- Kayaoğlu, T. (2015). The Organization of Islamic Cooperation. T. G. Weiss, & R. Wilkinson içinde, *Global Institutions* (s. 1-157). New York: Routledge.
- Mustafa, G., & Bano, N. (2020). The Organization of Islamic Cooperation (OIC): Challenges for the Islamic World. *Journal of Development and Social Sciences*, 1(1), 1-11.
- Neumayer, E. (2001). The Human Development Index and Sustainability - A Constructive Proposal. *Ecological Economics*, 39(1), 101-114.
- OIC. (2014). *History*. 01 04, 2024 tarihinde Organisation of Islamic Cooperation: https://www.oic-oci.org/page/?p_id=52&p_ref=26&lan=en adresinden alındı
- OIC. (2014). *Organs*. 01 04, 2024 tarihinde Organization of Islamic Cooperation: https://www.oic-oci.org/page/?p_id=64&p_ref=33&lan=en adresinden alındı
- OIC. (2016). Programme of Action. *The OIC 2025* (s. 1-2). İstanbul: Organization of Islamic Cooperation.
- SESRIC. (2010). *Economic Problems of the Least-Developed and Land-Locked OIC Countries*. Ankara: SESRIC.
- SESRIC. (2022). *Poverty Alleviation Capacity Building Programme*. SESRIC.
- SESRIC, & COMCEC. (2015). *Measurement of Poverty in OIC Member Countries*. Ankara: The Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries (SESRIC).
- Sey, N. (2020). İslam İşbirliği Teşkilatı Üzerine Bir Değerlendirme: Ekonomik Sorunlar ve Fırsatlar. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 6(1), 55-74.
- Sharqieh, I. (2012). Can the Organization of Islamic Cooperation (OIC) Resolve Conflicts? *Peace and Conflict Studies*, 19(2), 162-179.
- Siddiqa, A. (2016). The Utility of the OIC in Solving Conflicts in the Muslim World. *Institute of Strategic Studies*, 1-5.
- Tireli, M., Çoşkun, S., & Kunduracı, N. (2013). İİT Ülkeleri ve Türkiye'ye Ait Sosyal Göstergeler ile İnsani Gelişim Göstergeleri Arasındaki İlişkinin Karşılaştırmalı Analizi. *Sosyal Politika Çalışmaları*, 7(30), 61-87.
- Uğur, M. S. (2017). Amartya Sen's Capability Approach and A Human Centred Development View. *Sosyoekonomi*, 91-108.

- UNDP. (2023). *Human Development Report 2023*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP, & OPHI. (2021). *Global Multidimensional Poverty Index 2021: Unmasking Disparities by Ethnicity, Caste and Gender*. United Nations Development Programme (UNDP) and Oxford Poverty and Human Development Initiative (OPHI).
- UNDP, & OPHI. (2022). *Global Multidimensional Poverty Index*. United Nations Development Programme and Oxford Poverty and Human Development Initiative.
- Uslu, N. (2018). İslam İşbirliği Teşkilatı ve Çatışmaların Çözümü. *IV. Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu: Orta Doğu'da Barışı Tesis Etmek* (s. 27-64). İstanbul: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.
- World Bank. (2023). *Global Trends in Child Monetary Poverty According to International Poverty Lines*. Washington DC: World Bank Group.

ENDÜSTRİ 4.0 VE İŞGÜCÜ PİYASASI ÜZERİNDE OLUŞTURDUĞU ETKİLER

Şerife Merve Koşaroğlu⁷

Giriş

Dünyada endüstrileşme süreci çeşitli aşamalardan geçerek günümüze ulaşmıştır. Bu aşamalarda farklı alanlardaki yeniliklerin üretim süreçlerine kazandırılması söz konusu olmuştur. Buhar makinelerinin geliştirilmesi Birinci Endüstri Devrimi (Endüstri 1.0); montaj hattı üretim sistemleri ve fabrikasyon üretim İkinci Endüstri Devrimi (Endüstri 2.0); tek bir üründe karmaşık donanım, yazılım bileşenleri sistemleri ve bilgi yönetimi Üçüncü Endüstri Devrimi (Endüstri 3.0); üretim süreçlerinin otomasyonu ve akıllı fabrikalar, Dördüncü Endüstri Devrimi (Endüstri 4.0); toplum için tasarlanan insansız teknolojiler ise Beşinci Endüstri Devrimi (Endüstri 5.0, Toplum 5.0) olarak sınıflandırılmaktadır (Çetin, 2021:1292).

Günümüzde Endüstri 4.0 iktisat, işletme ve mühendislik alanlarındaki uzman ve akademisyenlerin üzerinde en fazla çalıştıkları konulardan biri haline gelmiştir. Bu üç grubun konuyla yakından ilgilenmelerinin temel nedeni, Endüstri 4.0 ile yeni bir üretim ve tüketim anlayışının söz konusu olmasıdır. Endüstri 4.0 kavramı ilk kez, Almanya’da 2011 yılında düzenlenen Hannover Fuarı’nda gündeme gelmiştir. Üretim planlanmasında başlıca unsur haline gelen tüketici talebi, esnek üretim süreçlerinin ön plana çıkmasına yol açmıştır. Endüstri 4.0’ın temelinde, otonom makineler ve üretim sistemleri bulunmaktadır. Endüstri 4.0’la birlikte; üretim süreçlerinde emek faktörüne ihtiyacın azalması, akıllı fabrikaların kurulması, kendi kendini yönetebilen üretim süreçleri oluşturma, insan kaynaklı hataların azalması ve üretim süreçlerinde tam standardizasyon sağlanması hedeflenmektedir. Endüstri 4.0’ın sağladığı düşük maliyetler, kaynak verimliliği, inovasyon temelli büyüme

7 Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Cumhuriyet Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, mkosaroglu@cumhuriyet.edu.tr, 0000-0002-2563-5753.

sürecine geçiş beraberinde rekabet gücünü artırıcı yönde etki yapacaktır (Atik ve Ünlü, 2019:146).

Endüstri 4.0 ile birlikte gelişen ekonomik yapının makroekonomik faktörleri etkileyerek, işgücü piyasalarında değişikliklere neden olacağı ifade edilebilir. Bu gelişen süreçte fiyatlar ve ücretlerde değişiklikler olması beklenmektedir. Düşük maliyetli üretimin, mal ve hizmet fiyatları üzerinde deflasyona neden olması muhtemel olacaktır. Nitelikli emeğe olan talebin artışı, nitelikli emek ücretlerini artma eğilimine sokacaktır. Bunun sonucunda ise gelir dağılımı, niteliksiz işgücü aleyhine bozulacaktır. Tüm bu beklentiler, niteliksiz işgücüne yönelik tedbirlerin alınması gereğini vurgulamaktadır. Ayrıca, gelir dağılımı üzerindeki olumsuz etkileri dengeleyecek vergilendirme politikalarına ihtiyaç duyulacaktır (Kurt, 2020:3093).

Gelişen küresel ekonomilerde, bilimsel ve teknolojik değişimleri yakalamak günümüzde stratejik öneme sahip olmuştur. Uluslararası rekabet düzeyini artırmak ve ekonomik gelişmeyi sürdürülebilir kılmak oldukça önemli olmuştur. Bu kapsamda, üretim sürecindeki en önemli dinamiklerden biri olan emeğin geleceğini iyi tayin etmek gerekmektedir. İstihdamdaki uyum ve gelişme, işsizliği azaltacağı için önemli bir avantaj da sunmaktadır. Bu çalışmada, Endüstri 4.0'ın işgücü piyasası üzerinde oluşturduğu dönüşüm araştırılmıştır. Çalışmanın ilk kısmında endüstri devrimlerinin gelişim süreci, ikinci kısmında Endüstri 4.0 ile gelen dijital dönüşüm açıklanmıştır. Üçüncü kısımda değişen iş yapıları ve değişen mesleklere yer verilmiştir.

Endüstri Devrimlerinin Tarihsel Gelişimi

Endüstri devrimleri ekonomik, siyasi, kültürel ve toplumsal olmak üzere farklı değişimlere yol açan teknolojik ilerlemeleri ifade etmektedir. Bahsedilen teknolojik ilerlemeler, sadece verimlilik ve üretim artışına yol açarak üretim süreçlerini değiştirmekle kalmamıştır. Aynı zamanda toplumsal hayatı etkileyen önemli sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Bir başka deyişle, teknolojinin gelişmesi ile ortaya çıkan endüstri devrimleri beraberinde toplumsal yapının da şekillenmesini sağlamaktadır (Atik ve Ünlü, 2019:147).

18. yüzyılın ortalarında İngiltere'de bir değişim akımı olarak başlayıp daha sonra Avrupa'ya yayılan bilimsel ve teknik gelişmelerin üretime etkisi endüstri devrimiyle birlikte gerçekleşmiştir. Buhar gücüyle beraber kitlesel üretime geçilmesi ise endüstrileşme sürecinin en önemli belirleyicisi olarak ortaya çıkmaktadır. Endüstri 4.0'dan önce üç endüstri devrimi yaşayan dünyada yaşanan dönüşüm öncesinde; temelde insan, toprak ve hayvandan oluşan üretim faktörleriyle yapılan tarım, hayvancılık, marangozluk sektörleri ortaya çıkmıştır. Su ve buhar gücüyle çalışan sistemler yaklaşık 300 yıl içerisinde ikinci ve üçüncü endüstri devrimlerini beraberinde getirerek günümüzde siber fiziksel

sistemlerin yer aldığı dördüncü endüstri devrimi devam etmektedir (Yantur, 2022:477). Dolayısıyla, teknolojik ilerlemeler birinci endüstri devriminden başlayarak endüstriyel verimlilik artışlarına yol açan üç temel aşamanın kat edilmesini mümkün kılmıştır. (Atik ve Ünlü, 2019:147).

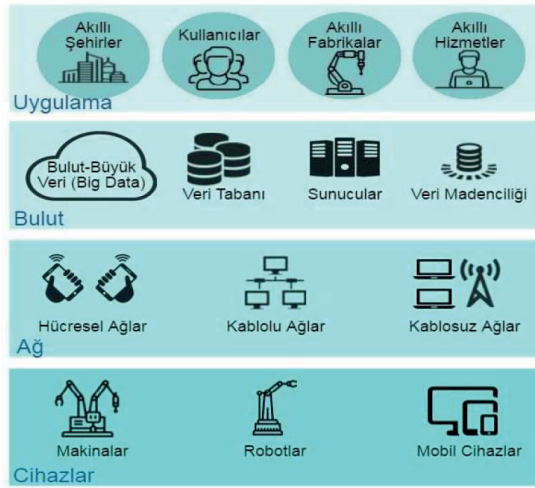
Endüstri 1.0 devrimi, tamamen ilkel şartlarda yürütülen ve sadece insan emeğine dayanan bir üretim şeklinden, makinalı üretime geçiş ile gerçekleşmiştir. Buhar gücü ile üretimin yapıldığı devrim ise 18. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlangıcında ortaya çıkmıştır. Bu süreç İngiltere’de başlamış ve Avrupa’dan sonra tüm dünyaya yayılmıştır. Endüstri 2.0 olarak adlandırılan bu devrim, tüketici taleplerine daha hızlı cevap verebilmek, üretimi artırmak ve standart ürün üretebilmek ihtiyacından doğmuştur. Makine ile yapılan üretim, tüketimi karşılamaya yetmemiş ve elektrik kullanarak bantlar halinde seri üretime geçilmiştir. Üretimin süreklilik kazandığı bu süreci Henry Ford başlattığı için dönem Fordizm olarak adlandırılmıştır. II. Dünya savaşından sonra belli ve standart aşamalara sahip olan otomobil ve tekstil sektörleri uzun yıllar bu sistemde faaliyet göstermiştir. Endüstri 2.0, elektrik enerjisi kullanılarak seri üretime geçiş sürecini ifade etmektedir. Endüstri 1.0’dan sonra 1970’li yılların başlangıcını kapsayan dönemde devam eden süreçtir. Endüstri 3.0’da, teknoloji alanında elektronik çağ açılmış, elektronikten yararlanarak üretimde otomasyona geçiş sağlanmıştır. Bu süreçte, uluslararası pazarlardaki hâkimiyet hedeflenmiş ve rekabet düzeyi artmıştır. Manuel devir kapanmış ve üretim süreci, internet bağlantılı ve elektronik unsurlar sayesinde otomatikleşmeye başlamıştır. Endüstri 3.0 devrimine bilgi teknoloji sistemleri eklenmiş; elektrik, elektronik ve bilgi teknolojileri birleşimi aracılığı ile otomatik üretim sürecine girilmiştir. Bu dönem, yaklaşık olarak 1970’lerin başından 2011 yılındaki Hannover fuarına kadar devam etmiştir. Otomatik ve seri üretim yapabilen makineler yaygınlaşırken, tüketici tercihleri daha hızlı, az hata ve yüksek verimlilik ile karşılanmaya başlanmıştır. Endüstri 4.0, ilk olarak 2011 yılında Almanya’da düzenlenen Hannover fuarında ortaya çıkmıştır. Sonrasında, 2012 yılında Bosch ekibi ve SAP eski Ceo’su tarafından oluşturulmuş projede Alman Hükümeti’ne sunulmuştur. Proje Alman hükümeti tarafından resmi olarak kabul edilmiş ve Almanya’dan başlayarak dünyanın konuştuğu, hayatın her alanında değişikliğe sebep olacağı öngörülen bir devrim niteliği kazanmıştır. Endüstri 4.0 ile daha ileri bir hamle yapılarak, insan yerine hatasız ve sürekli çalışabilecek robotların kullanılması hedeflenmiştir. Nesnelerin internetinden yararlanılmakta ve ayrıca bazı iş kollarında insan gücü ve emeğinin üretim süreçlerinden çekilmesi planlanmıştır. Halen devam etmekte olan Endüstri 4.0 süreci, siber fiziksel sistemlerin ve tüm internet sistemlerinin aynı anda kullanımını sağlayan bir devrim olarak hayatımıza girmiştir (Özçelik ve Onursal, 2020:986-987).

Endüstri 4.0 ve Dijital Dönüşüm

Küreselleşmenin en son dalgası olarak da nitelenen Endüstri 4.0 sürecinin, üretim ve tüketim süreçlerinde köklü değişimlere yol açacağı tahmin edilmektedir. Küreselleşmenin beraberinde getirdiği bilimsel ve teknolojik ilerlemeler, sürekli olarak değişen tüketici taleplerine uyum sağlayan esnek üretim sistemlerine altyapı oluşturmuştur. Diğer bir ifadeyle, sınırsız ihtiyaçların karşılanması noktasında, talebe hızlı bir şekilde cevap verebilen esnek üretim sistemlerine olan ihtiyaç Endüstri 4.0'ı gündeme getiren temel unsurlar arasında yer almaktadır. Söz konusu temel unsurların yanı sıra, ülkeler arasında hem ekonomik hem de sosyal işbirliğinin artması, yükselen yeni ekonomilerin küresel piyasalarda ön plana çıkması, küreselleşme olgusunun giderek yaygınlaşması, bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi, iklim değişikliğine bağlı olarak çevresel konuların önem kazanması, güvenlikle ilgili kaygılar ve kaynak kıtlığı sorununun halen önemini koruması gibi temel faktörler de bu sürece katkı sağlamaktadır (Atik ve Ünlü, 2019:148).

1960'lı yılların başında bilgisayarlı imalat sanayindeki gelişmelerle toplumsal ve ekonomik olarak köklü bir dönüşüm sürecinin başlaması, dijital ekonomi kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Geniş anlamda dijital ekonomi, "dijital teknolojilere ve bilgiye dayalı bir iktisadi sistem" olarak tanımlanmaktadır. Dijital ekonominin temelini oluşturan dijital teknolojiler maliyetleri düşürerek, bilgi temelli malların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bilgiye erişimin ve bilginin paylaşımının kolaylık kazanması, ekonomi aktörlerinin kendi içinde daha geniş organizasyon ve iş birliği kurmalarına katkıda bulunmuştur. Bu gelişim, kadınların iş gücüne katılım oranını yükselten avantaj sağlarken, çalışanların boş vakitlerini daha etkin bir şekilde kullanmalarına imkan tanımaktadır. Süreçte, yeni iş alanları ortaya çıkarken, ticaret kapasitesi ve piyasanın etkinliği artmaktadır. Gelişen ekonomik yapı, yeni pazarlar oluşmasına katkıda bulunmaktadır. 1970'li yılların başından itibaren gündemde olan teknolojik ilerleme; bilgisayar destekli dijital tasarımların takım tezgahlarına aktarılması, mobil telefonların kullanılmaya başlanması, internet ağ teknolojisinin kurulması gibi teknolojik ilerlemelerin gerçekleşmesi ekonomik sistemde köklü değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. 1980'li yıllarda önemli bir çıkış yapan ve 2000'li yıllara doğru gelişiminin büyük bir hız kazandığı bilgisayar ve enformasyon teknolojileri önemli yenilikler getirmiştir. Fabrikalarda elektrik enerjisinin kullanılmaya başlanması, enerji kaynağı olarak kömürün yerine petrolün geçmesi ve seri üretim, montaj hattı gibi yeni üretim tekniklerinin ortaya çıkması üretimde dikkate değer artışa neden olmuştur. 1990'lı yıllara gelindiğinde, "Microsoft" firması "Windows" işletim sistemini üretmiştir. Yazılımları alanındaki bu ilerlemeler, bilgisayarların yaygın olarak kullanılmaya başlanmasına neden olmuştur. Bilgisayarların

yaygınlaşması ile bilgisayar destekli tasarımları doğrudan takım tezgahlarına aktarmak mümkün olmuştur. Bu yıllarda dijital teknolojiye sahip telefonlar kullanılmaya başlanmıştır. 2000’li yıllara gelindiğinde ise, yapay zeka ve robot teknolojilerindeki hızlı gelişmeler ile 2011 yılında duyurulan Endüstri 4.0’la nesnelerin interneti, üç boyutlu yazıcı, sürücüsüz araçlar, siber-fiziksel sistemler gibi ileri teknolojiler sanal dünya ile fiziki dünya arasında bağlantı kurulmasını mümkün kılarak, dijital dönüşüm sürecine yeni bir boyut kazandırmıştır (Yeşiltaş ve Artar, 2021:44-45).

Şekil 1: Endüstri 4.0'ın Genel Görünümü

Kaynak: Alçın, 2016:23.

Dijital dönüşümün temellerinden biri olan siber-fiziksel sistemler, siber dünya ile fiziksel dünya arasındaki iletişim ve koordinasyonu sağlayan yapıların bütünü olarak nitelendirilmektedir. Bu sistemin başlıca rolü, üretimin sürekli değişen gereksinimlerini yerine getirmek ayrıca, sanayinin etkinliğini ve verimliliğini artırmaktır. Nesnelerin interneti, maddi dünyanın tamamının bilgisayarlarla iletişim kurduğu bir sistemi ifade etmektedir. Aynı zamanda Endüstri 3.0'dan Endüstri 4.0'a geçişi sağlayan teknoloji olarak düşünülmektedir. Sistem, bir işyeri ya da fabrikada bulunan farklı kaynaklardan elde edilen verilerin bir araya getirilmesini, çoğaltılabilmesini ve organize edilerek üretim sürecine dâhil edilmesini sağlamaktadır. Büyük veri ve Bulut Sistemi, Endüstri 4.0'ın endüstriyel araçlarının birbirleriyle iletişimini gerekli kılmaktadır. İnternet aracılığıyla gerçekleşen bu iletişimde büyük sunuculara ihtiyaç duymaktadır. Bu sistemin kontrol edilmesi ve yönlendirilmesi Büyük Veri (Big Data) teknolojisi ile gerçekleştirilmektedir (Akkuşçu, 2019:73). Büyük

Veri sayesinde veriler, geleneksel araçların izin verdiği kadar üst düzeyde veriyi analiz edilebilmektedir. Bu teknoloji ile birlikte farklı sistemlerden, veri tabanlarından ve web sitelerinden toplanan veriler birbirleriyle uyumlu olmasa dahi birleştirilmesi mümkün olmaktadır (Çetin, 2021:1294). Dijital dönüşümün genel hatlarını meydana getiren bu teknolojik ilerlemeler, mevcut üretim sistemini değiştirerek, Endüstri 4.0 ile birlikte “akıllı üretim” (smart manufacturing) kavramını ortaya çıkarmıştır. Akıllı üretim kavramı, nesnelerin birbirleriyle haberleştiği, akıllı teknolojilerle donatılmış ve hiçbir insanın çalışmadığı karanlık fabrikalar olarak da adlandırılan “akıllı fabrikaları” (Smart Factory) ortaya çıkarmıştır. Bu fabrikalarda ürünler, üretim süreci içerisinde bağımsız olarak ilerlemektedir, kolay tanımlanabilir ve bulunabilir bir yapıya sahiptir. Akıllı fabrika yapısıyla üretim sürecinde artan karmaşıklık mevcut çalışanlar için düzenlenebilir ve yönetilebilir bir hale getirilerek üretimin çekici, sürdürülebilir ve kârlı olması sağlanmaktadır. Akıllı üretim sistemiyle üretimde daha az kayıpla çalışan ve müşteri taleplerine hızla yanıt veren fabrikalar ifade edilmektedir. Dolayısıyla anlık olarak değişebilen bir tüketim yapısı ortaya çıkmaktadır (Akkuşçu, 2019:74). Modern tüketim yapısı olarak adlandırabileceğimiz durum, farklılaşmış ve aynı zamanda anlık olarak değişim gösteren bir nitelik göstermektedir (Alçın, 2016:26-27).

Günümüzdeki en kritik konuların başında gösterilen sürdürülebilirlik ve kaynak verimliliği, endüstriyel üretim süreçlerinin odak noktasında giderek daha fazla yer almaktadır. Yeni üretim sistemleri, insan ihtiyaçlarını takip edecek şekilde tasarlanmaktadır. Klasik üretim hiyerarşisinin ayrışması ve merkezi olmayan kendi kendini örgütlemeye başlayan merkezi üretim sistemleri Endüstri 4.0’la birlikte giderek merkezi olmayan bir yapı kazanmaktadır (Çetin, 2021:1294). Daha az kaynakla daha çok üretim yapma imkanı bu teknolojiler sayesinde mümkün olmuştur.

Endüstri 4.0 teknolojilerinin tüm sektörleri etkilemesi ve bu etkinin zaman içinde artması beklenmektedir. Günümüzde özellikle sanayileşmiş ülkelerde yeni teknolojilerin etkileri dikkat çekici bir şekilde görülmektedir. Yeni teknolojik gelişmelerden en fazla etkilenen sektör kuşkusuz sanayi sektörüdür. Yeni teknolojilerin sanayi sektörüne etkisi ise, işkollarına ve bu işkollarındaki işletmelerin yeni teknolojileri kullanma düzeyine bağlı olarak farklılık göstermektedir (Tokol, 2022:35). Dolayısıyla Endüstri 4.0, küresel düzeyde sosyal, ekonomik ve kültürel olmak üzere birçok alanda önemli değişimlere neden olmaktadır (Bal ve Çavdar, 2023:2487).

İşgücü Piyasasının Geleceği

Geçmişten günümüze, iş faaliyetlerinde ve işgücü piyasalarında yaşanan değişimlerin temelinde verimliliğe etki eden teknoloji bazlı yenilikler

bulunmaktadır. Her sanayi devrimi, üretimi farklı kapsam ve seviyelerde değiştirerek, toplam verimliliği kendilerinden önceki dönemlere kıyasla fark yaratacak şekilde artırmıştır. Birinci sanayi devriminden itibaren ortaya çıkan teknolojik yenilikler çalışan tanımını ve geçerli çalışan niteliklerini şekillendirerek işgücü piyasalarına yön vermiştir. Günümüzde yaşamakta olduğumuz Endüstri 4.0 süreci, üretim sistemlerinde dijital teknolojilerin kullanımı ile çoğu endüstrinin dinamiklerini değiştirmektedir. Sensör teknolojilerindeki ilerlemeler ile daha ucuz ve çok daha küçük sensörlerin endüstri seviyelerinde yaygın kullanımı, gerçek zamanlı veri takibinin kolaylaşmasını böylelikle “nesnelerin interneti” ile kesintisiz iletişim kurabilen dijital sistemlerin hızla yaygınlaşmasını sağlamaktadır. Endüstri 4.0 ile iş süreçlerinin otomasyonu ve yeni iş modellerinin ortaya çıkması sonucunda işgücü piyasaları da derinden etkilenmektedir. Önceki sanayi devrimlerine ivme kazandıran teknolojik yeniliklerin işgücü üzerinde yarattığı etkiler, Endüstri 4.0’ın günümüzde işgücü piyasaları üzerinde oluşturabileceği muhtemel etkileri öngörebilmek adına bir referans olabilir. Geçmişteki etkileri inceleyen araştırmacıların ortak bulgusu, teknolojik yeniliklere bağlı olarak istihdam oranlarının en fazla azaldığı işlerin ekseriyetle önceden belirlenmiş, sabit bir sıralama ile yapılan rutin eylemlerin yoğunlukta olduğu mesleklerde yaşandığını ortaya koymaktadır. Her meslek belli iş faaliyetlerinin bir araya gelmesi ile oluşan faaliyet kümelerini içermektedir. Her iş faaliyeti, otomasyona geçirilebilme açısından farklı potansiyele sahiptir (Karaçay ve Alpkan, 2019: 352-353).

Birinci endüstri devriminden sonraki süreçte yaşanan dünya savaşlarına rağmen sanayinin, üretimin ve yeniliğin merkezi konumundaki ABD, Almanya ve Japonya gibi ülkelerin, ekonomik üstünlüklerini Çin ve Hindistan gibi Asya ülkeleri ile Brezilya gibi Latin Amerika ülkelerine kaptırmış olmaları, Avrupa ekonomilerini arayışa yönlendirmiştir. Üretimin farklı yerlere kayması, özellikle Avrupa’da işsizliği artırmaya başlayınca süreci tersine çevirecek bir hamle ihtiyacı doğmuştur. Almanya’da Endüstri 4.0 olarak adlandırılan Dördüncü Endüstri Devrimi, bu ekonomik gerçeğin tersine çevrilmeye çalışıldığı bir süreç olarak ele alınabilir. Bununla birlikte, Endüstri 4.0 süreci, az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler için de fırsatlar oluşturmaktadır. Dönüşümün ekonomik gerekliliğini ortaya koyarken, sadece son endüstri devriminin değil; tüm endüstri devrimlerinin ekonomik avantajlar elde etmek beklentisiyle gerçekleştirildiği söylenebilir. Üretim maliyetlerini düşürmek, işsizliği azaltmak, ihracat gelirlerini artırmak, ithalat ihtiyacını azaltmak gibi beklentilerle ülkelerin üstünlüklerini artırmak ve daha rekabetçi hale gelme isteği bu gelişmeleri tarih boyunca yönlendirmiştir. Dönüşümün dinamizmi ve hızı oldukça yüksektir. Öyle ki halen Endüstri 4.0 tartışmaları pek çok ülke,

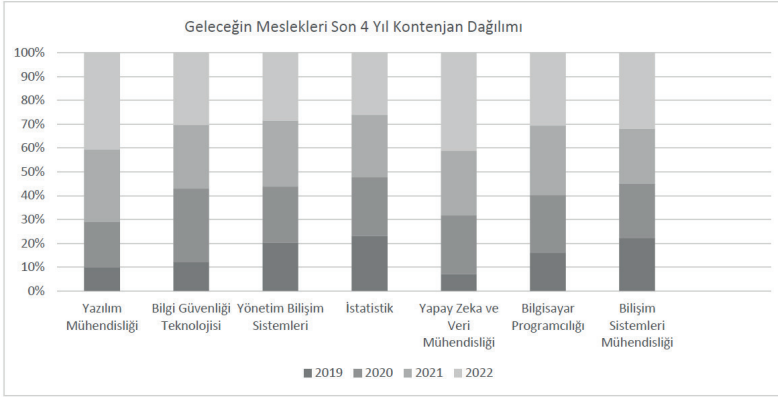
firma, kurum ve birey için güncelliğini korurken, dünyanın çeşitli bölgelerinden Endüstri 5.0, Toplum 5.0 gibi sesler yükselmeye başlamıştır (Kurt, 2020:3085-3086).

Teknolojik değişim, iş ve istihdam üzerinde çok yönlü etki oluşturmaktadır. Dijitalleşme istihdam düzeyini etkilerken hem fayda sağlayabileceği hem de bazı işlerin yerini alabileceği düşünülmektedir. Teknolojik dönüşümün işçileri vasıfsızlaştırdığı iddialarının aksine; becerilerin yerini alan teknolojik değişimin işçilerin dinamik yeteneklerini geliştirdiğine dair iddialar öne sürülmektedir. Teknolojinin, dijitalleşmenin ve otomasyonun, çalışanların becerileri üzerinde olumlu etkiler sunduğu iddialardan biridir. Yaratıcı, eleştirel ve problem çözme özelliklerine sahip bireylerin yani çalışma hayatında beyaz yakalı çalışanların hâkim olduğu görülmektedir. Diğer yandan dijitalleşme, bazı çalışanların yeteneklerini köreltmekte ve işgücü piyasasındaki varlıklarını tehdit etmektedir. Bununla birlikte yeni becerilere uygun çalışanların iş fırsatlarını artırmakta, işler arasında yeteneği ön plana çıkarabilmektedir (Yağmur vd., 2022:175). Bu kapsamda, gelecekte ön plana çıkacak mesleklerden (tablo 1) bahsedilmektedir.

Tablo 1: Geleceğin Meslekleri

Animasyon Programcısı	AR-GE Personeli
Bilgi Güvenlik Uzmanı	Bilgisayar Oyun Programcısı
BİT Çözümleri Uzmanı	Bulut Bilişim Uzmanı
Multimedya Tasarımcısı	Dijital Adli Tıp Uzmanı
Endüstriyel Robot Tasarımcısı	Endüstriyel Tasarım Mühendisi
İletişim Tasarımı Uzmanı	Kurumsal Kaynak Planlama Uzmanı
Mikro Denetleyici Programcısı	Mikro İşlem Tasarımcısı
Uygulama Programcısı	Sosyal Medya Uzmanı
Mobil Yazılım Geliştirme Uzmanı	Veri Tabanı Analisti
Veri Tabanı Yöneticisi	Yazılım Geliştiricisi
Yazılım Mühendisi	Yazılım Tasarımcısı
Yazılım ve Veri Tabanı Uzmanı	Yönetim Bilişim Sistemleri Uzmanı
E-ticaret Uzmanı	Endüstriyel Bilgisayar Programcılığı
Giyilebilir Teknoloji Tasarımcısı	Endüstriyel Kullanıcı Arayüzü Tasarımcısı

Kaynak: Bal ve Çavdar, 2023:2489.

Tablo 2: Geleceğin Meslekleri Dağılımı

Kaynak: Ocak ve Albayrak, 2023:61.

Endüstri 4.0, önceki devrimlerden farklı olarak insan ikamesi bir robotik işgücü ortaya çıkaracaktır. Bu durum, istihdamda büyük bir daralma neden olacaktır. Endüstri 4.0 teknolojilerinin üretimde kullanılmaya başlanması ile işçi talebinde düşüş olması beklenen bir durumdur. Zira makinelerin birbirleriyle iletişime geçebildiği ve işleyişi ele alabildiği bir üretim tarzına doğru bir dönüşüm gerçekleşmeye başlamıştır. Bu sürecin geniş çapta yaygınlaşmasıyla beşeri sermayenin payının giderek azalacağı ön görülmektedir. Endüstri 4.0 teknolojileri üretkenlik ve verimlilik odaklı yeni teknikleri içermektedir. Bu yeni tekniklerin üretimde kullanılması ile işgücü kaynaklı olmayan bir üretkenlik artışına neden olması beklenmektedir. 2002 yılına kadar işgücü kaynaklı üretkenlik ve istihdam arasında bir paralellik bulunurken, bu tarihten sonra büyük bir kopuşun görülmesi buna en büyük kanıttır. (Akkuşçu, 2019:80-81).

Sonuç

Birinci endüstri devriminden itibaren ortaya çıkan yeni endüstri devrimlerinin ortaya çıkma sürelerinin daha kısaldığı söylenebilir. Bilimsel ve teknolojik ilerlemeye bağlı olarak, yeni gelişmeler daha çabuk benimsenmek ve hızlı ilerleme sağlanmaktadır. Üretim maliyetlerinin giderek azaldığı üretim süreçleri küresel rekabet düzeyini artırmaktadır. Tüketici tercihlerine uyumlu malların üretilmesi noktasında ise önemli gelişmeler sağlanmıştır. Bu noktada yaşanan dönüşüm sürecinde işgücünün geleceği güncel tartışmalardan biri olmuştur. İyimser görüş yeni iş imkanlarının ortaya çıkacağını ifade ederken, kötümser görüş özellikle vasıf düzeyi düşük olan çalışanların işsiz kalacağı yönünde görüşe sahiptir.

Gelişen teknolojilere uyum sağlayarak istihdamı artırma yolunda yapılacak olan önemli faktörlerden biri eğitimidir. Dijital dönüşümü özümsemek ve bu alanda faaliyet gösterebilmek için çalışanlara gerekli eğitimlerin verilmesi ve teknolojik yetersizlik sebebi ile artan işsizliğin önlenmesi gerekmektedir (Yılmaz ve Özen, 2021:185). Böylece dünyada artan işsizliğin önüne geçilerek, üretimle sağlanacak refahın etkisinin artırılması beklenmektedir. Bu noktada gelişmekte olan ekonomilerin gelişmişlik seviyesini artırma imkanı da bulunmaktadır. Ülkelerin dijital dönüşümü yakalamaları ve üretim sistemlerine bunu aktarmalarının önemli olduğu düşünülmektedir. İşgücünün de yeteneklerini bu alanda gelişmesini sağlayarak büyük avantajların yakalanacağı oldukça açık bir şekilde görülmektedir.

Kaynakça

- Akkuşçu, H. İ. (2019). Endüstri 4.0'ın Çalışma Hayatına Etkileri Ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38(2), 65-98.
- Alçın, S. (2016). Üretim İçin Yeni Bir İzlek: Sanayi 4.0. *Journal of Life Economics*, 3(2), 2-19.
- Atik, H., Ünlü, F. (2019). Endüstri 4.0'a Dönüşüm Süreci: Avrupa Birliği Ülkelerinin Performansı Üzerine Ampirik Bir Analiz. *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 27(1), 145-168.
- Bal, H. Ç., Çavdar, S. S. (2023). Endüstri 4.0 Teknolojilerinin ve Değişen Emek Piyasalarının İktisadi Kalkınmaya Etkileri. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 10(99), 2484-2495.
- Karaçay, G., & Alpkan, L. (2019). Dijital Dönüşümün İşgücü Piyasalarına Etkileri: Türkiye İşgücü Piyasası İçin Sosyal Politika Önerileri. *Türk İdare Dergisi*, 91(488), 345-372.
- Kurt, A. S. (2020). Dijital Dönüşümün Ekonomiye Etkileri: Türkiye Ekonomisi'ne Yansımaları. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(30), 3083-3109.
- Ocak, O., & Albayrak, Ş. G. (2023). Endüstri 4.0'ın Türkiye'de Genç İstihdamına Olası Etkileri. *Journal of Academic Value Studies*, 9(1), 56-73.
- Tokol, A. (2022). Dördüncü Sanayi Devrimi, Çalışma Hayatı ve Sendikalar. *İş Yazıları Dergisi*, 22, 31-61.
- Özçelik, T., & Onursal, F. S. (2020). Endüstri 4.0'ın İş Hayatı ve Sendikalaşma Üzerine Etkisi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(1), 981-1007.
- Yağmur, A., Gürsoy, S., Durmaz, Ş. (2022). Dijitalleşme Sürecinde İstihdam Olgusunun Çok Boyutlu Analizi: Bibliyometrik ve İçerik Analizi. *Maliye Dergisi*, 183, 172-195.
- Yantur, P. (2022). Endüstri 4.0'ın İşgücü Piyasasına Etkileri: Türkiye Örneği. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 476-489.
- Yeşiltaş, C., & Artar, O. (2021). Ekonomideki Dijital Dönüşüm ve İstihdam Üzerindeki Etkisi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi, Working Paper Series*, 2(1), 43-52.
- Yılmaz, D., & Özen, E. (2021). Dijital Dönüşümün Makro Ekonomik Faktörler Üzerindeki Etkileri: Türkiye Ekonomisi Örneği. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 4(2), 183-192.

BRICS EKONOMİLERİNİN DÜNYA EKONOMİSİNDEKİ YERİ İHRACAT PERSPEKTİFİNDEN BİR BAKIŞ

Mehmet Şentürk⁸, Uğur Adıgüzel⁹, İzzet Taşar¹⁰

1. GİRİŞ

BRICS; Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika ülkelerinden oluşan bir ülkeler bloğundan oluşmakta olup, üye ülkelerin baş harflerinden oluşmaktadır.

İlk olarak 2001 yılında ABD merkezli yatırım bankası Goldman Sachs ekonomisti Jim O'Neill tarafından hızlı büyüyen ancak gelişmekte olan ülke kategorisinde bulunan Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin'i tanımlamak için kullanılmıştır. 2009 yılında Rusya'da BRIC adı altında ilk liderler zirvesi düzenlenmiştir (wikipedia.org).

O'Neill'a göre; dünya üretiminin ve nüfusunun payı göz önüne alındığında BRIC ekonomilerinin gelecek dönemde dünya ekonomisindeki etkinliği artarak sürecekti. O'Neill ayrıca G7'nin BRIC ekonomilerini de kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiğini de öne sürmüştür. 2010 yılında Çin'in daveti ve diğer BRIC ekonomilerinin de onaylaması üzerine Güney Afrika'da ticaret ve yatırım olanaklarını genişletmek amacıyla gruba katılmış ve bundan sonra topluluk BRICS olarak anılmaya başlamıştır (dogrulukpayi.com).

BRICS ekonomik gelişimini artarak sürdüren Mısır, Etiyopya, İran ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin de Ağustos 2023'te katılımıyla genişlemeye devam etmekte olup, ABD ve AB gibi küresel ekonomik güç odaklarına karşı yeni bir oluşum olarak yükselmeye devam edeceği açıktır.

8 Prof. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, msenturk@kilis.edu.tr

9 Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, uadiguzel@erbakan.edu.tr

10 Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, itasar@firat.edu.tr

Bu çalışmada BRICS-T ekonomilerinin GSYH gelişimleri ve ihracat ekseninde bir değerlendirme yapılmıştır.

2. BRICS EKONOMİLERİNE GENEL BAKIŞ

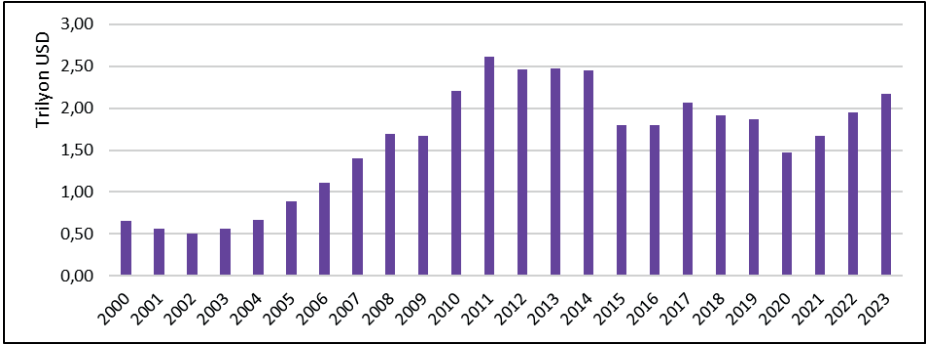
Çalışmanın bu bölümünde BRICS-T ekonomilerinin GSYH gelişimleri ele alınmaktadır.

2.1 GSYH

2.1.1. BREZİLYA

Grafik 1.'de Brezilya'nın GSYH gelişimi verilmiştir. World Databank verilerine göre; 2010 yılında 2.2 trilyon USD seviyesindeyken topluluğa katılımı takip eden 2011 yılında 2.6 trilyon USD olarak gerçekleşmiş ve 2023 yılında da 2.17 trilyon USD seviyesine gerilemiştir.

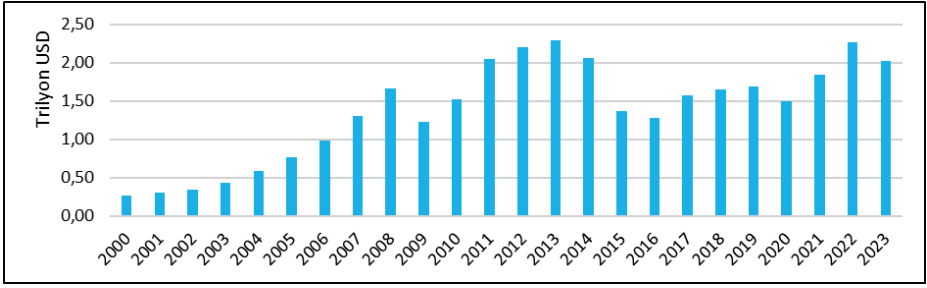
Grafik 1. Brezilya GSYH Gelişimi

Kaynak: World Databank

2.1.2. RUSYA

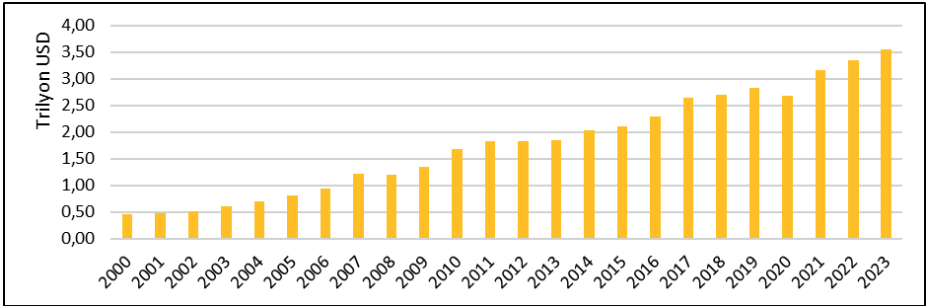
Grafik 2.'de Rusya'nın GSYH gelişimi verilmiştir. World Databank verilerine göre; 2010 yılında 1.5 trilyon USD seviyesindeyken topluluğa katılımı takip eden 2011 yılında 2.05 trilyon USD olarak gerçekleşmiş ve 2023 yılında da 2.0 trilyon USD seviyesine gelmiştir.

Grafik 2. Rusya GSYH Gelişimi

Kaynak: World Databank

2.1.3. HİNDİSTAN

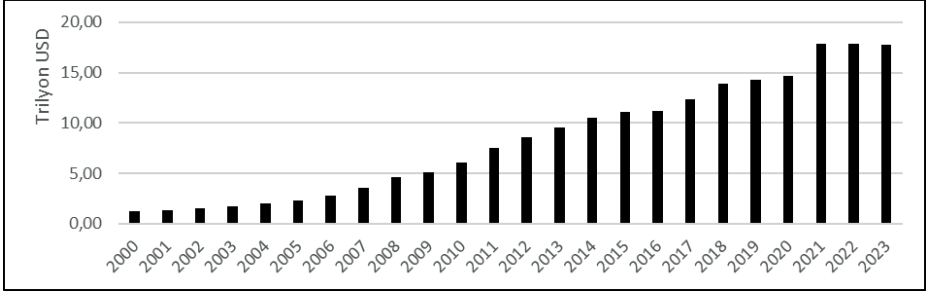
Grafik 3.'de Hindistan'ın GSYH gelişimi verilmiştir. World Databank verilerine göre; 2010 yılında 1.67 trilyon USD seviyesindeyken topluluğa katılımı takip eden 2011 yılında 1.82 trilyon USD olarak gerçekleşmiş ve 2023 yılında da 3.5 trilyon USD seviyesine atak yapmıştır.

Grafik 3. Hindistan GSYH Gelişimi

Kaynak: World Databank

2.1.4. ÇİN

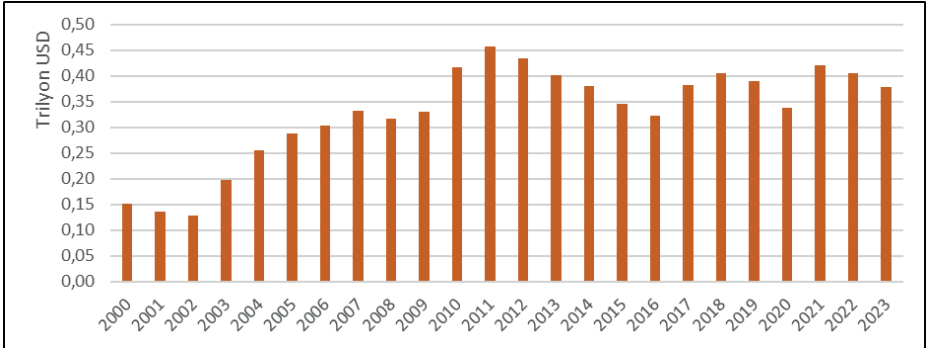
Grafik 4.'de Çin'in GSYH gelişimi verilmiştir. World Databank verilerine göre; 2010 yılında 6.08 trilyon USD seviyesindeyken topluluğa katılımı takip eden 2011 yılında 7.5 trilyon USD olarak gerçekleşmiş ve 2023 yılında da 17.8 trilyon USD seviyesine atak yapmıştır.

Grafik 4. Çin GSYH Gelişimi

Kaynak: World Databank

2.1.5. GÜNEY AFRIKA

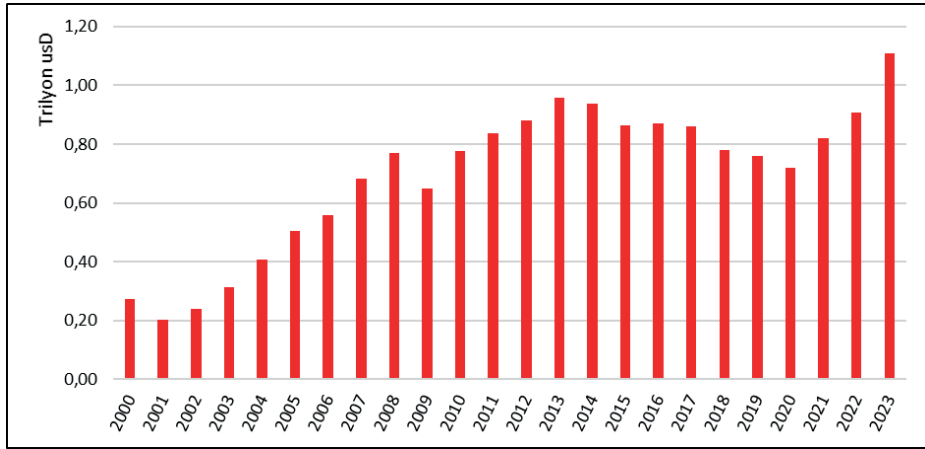
Grafik 5.'te Güney Afrika'nın GSYH gelişimi verilmiştir. World Databank verilerine göre; 2010 yılında 417.3 milyar USD seviyesindeyken topluluğa katılımı takip eden 2011 yılında 458 milyar USD olarak gerçekleşmiş ve 2023 yılında da 377.7 milyar USD seviyesine gerilemiştir.

Grafik 5. Güney Afrika GSYH Gelişimi

Kaynak: World Databank

2.1.6 TÜRKİYE

Grafik 6.'da Türkiye'nin GSYH gelişimi verilmiştir. World Databank verilerine göre; 2010 yılında 776.9 milyar USD seviyesindeyken, 2011 yılında 838.8 milyar USD olarak gerçekleşmiş ve 2023 yılında da 1.1 trilyon USD seviyesine yükselmiştir.

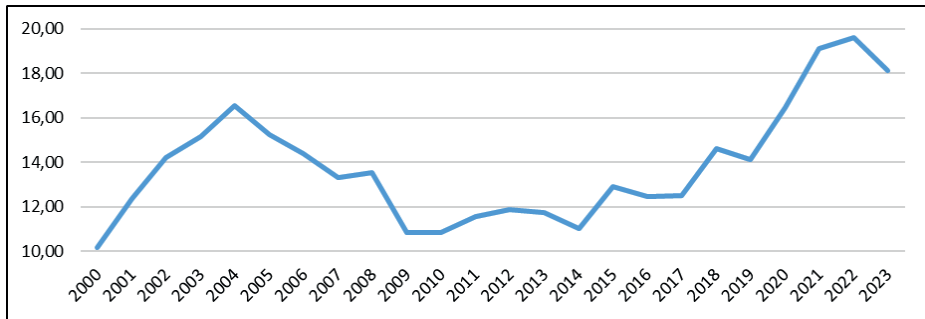
Grafik 6. Türkiye GSYH Gelişimi

Kaynak: World Databank

2.2. GSYH İÇİNDE İHRACATIN PAYI VE İHRACAT BİRİM DEĞER ENDEKSİ

2.2.1. BREZİLYA

Grafik 7.'de Brezilya'da mal ve hizmet ihracatının GSYH içindeki payı verilmiştir. World Databank verilerine göre; 2001 yılında %12,37 seviyesinde olan oran, 2004 yılında %16,55 seviyesine sıçramış ve 2022 yılındaki %19,63 zirvesinin ardından 2023 yılında da %18,11 olarak gerçekleşmiştir.

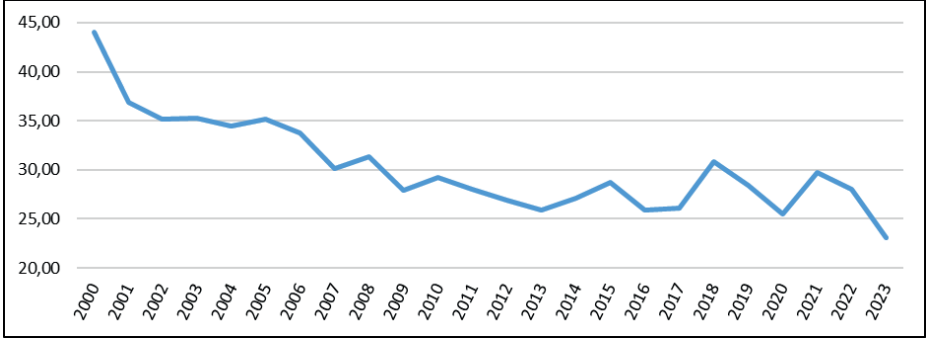
Grafik 7. Brezilya'da GSYH İçinde İhracatın Payı (%)

Kaynak: World Databank

2.2.2. RUSYA

Grafik 8.'de Rusya'da mal ve hizmet ihracatının GSYH içindeki payı verilmiştir. World Databank verilerine göre; 2000 yılında %44,06 seviyesinde olan oran, 2004 yılında %34,42 seviyesine gerilemiş ve 2023 yılında da %23,08 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 8. Rusya'da GSYH İçinde İhracatın Payı (%)

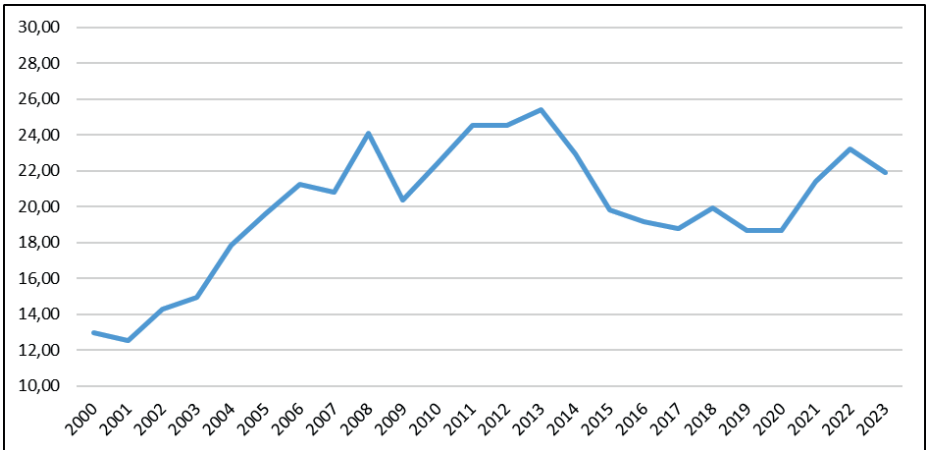

Kaynak: World Databank

2.2.3. HİNDİSTAN

Grafik 9.'da Hindistan'da mal ve hizmet ihracatının GSYH içindeki payı verilmiştir. World Databank verilerine göre; 2000 yılında %13 seviyesinde olan oran, 2008 yılında %24,10 seviyesine gelmiş ve 2023 yılında da %21,89 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 9. Hindistan'da GSYH İçinde İhracatın Payı (%)

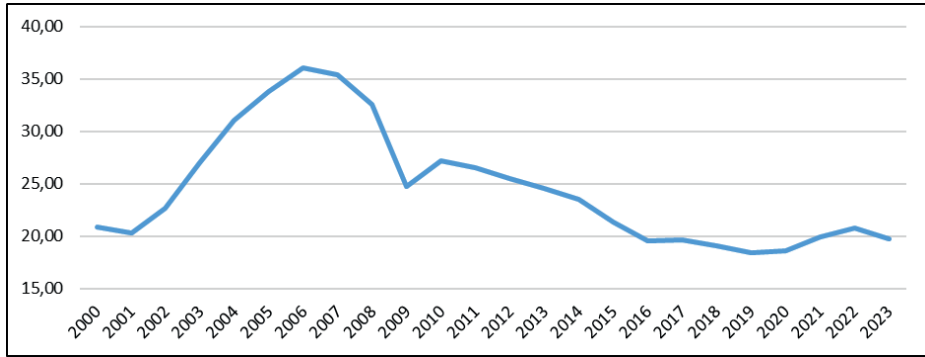

Kaynak: World Databank

2.2.4. ÇİN

Grafik 10.'da Çin'de mal ve hizmet ihracatının GSYH içindeki payı verilmiştir. World Databank verilerine göre; 2000 yılında %20,89 seviyesinde olan oran, 2006 yılında %36,04 seviyesine sıçramış ve 2023 yılında da %19,74 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 10. Çin'de GSYH İçinde İhracatın Payı (%)

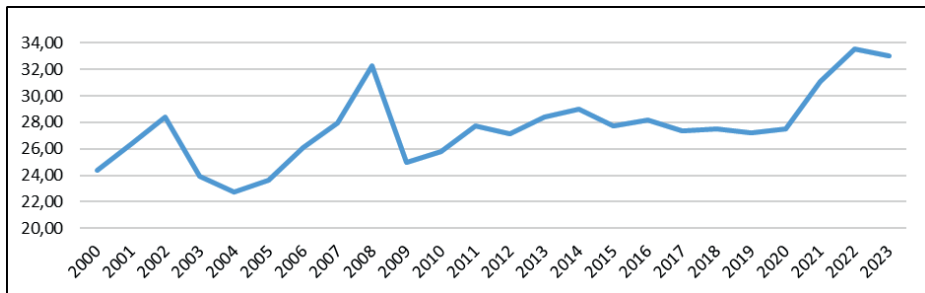

Kaynak: World Databank

2.2.5. GÜNEY AFRİKA

Grafik 11.'de Güney Afrika'da mal ve hizmet ihracatının GSYH içindeki payı verilmiştir. World Databank verilerine göre; 2000 yılında %24,40 seviyesinde olan oran, 2008 yılında %32,25 seviyesine sıçramış ve 2023 yılında da %33,02 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 11. Güney Afrika'da GSYH İçinde İhracatın Payı (%)

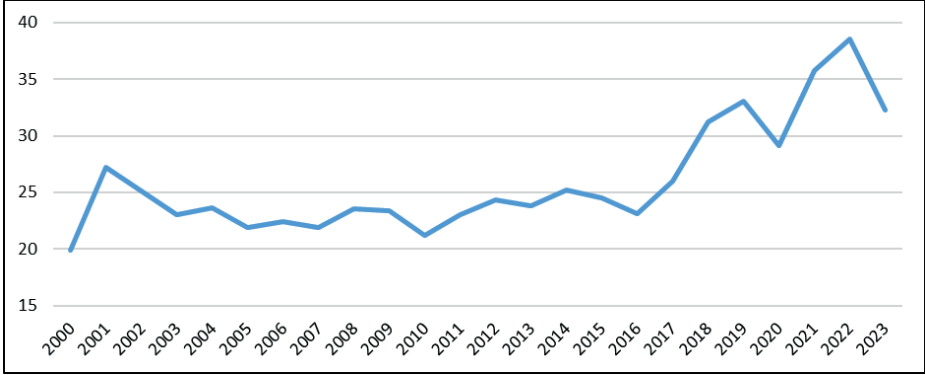

Kaynak: World Databank

2.2.6. TÜRKİYE

Grafik 12.'de Türkiye'de mal ve hizmet ihracatının GSYH içindeki payı verilmiştir. World Databank verilerine göre; 2000 yılında %19,88 seviyesinde olan oran, 2019 yılında %33 seviyesine sıçramış ve 2023 yılında da %32,26 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 12. Türkiye'de GSYH İçinde İhracatın Payı (%)

Kaynak: World Databank

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

BRICS ülkeleri her ne kadar bir ticaret ve ekonomi birlikteliği maksadıyla bir araya gelmiş olsa da, günümüzde gelinen nokta itibariyle gerek jeopolitik riskler ve gerekse de AB ve ABD bloğunun küresel kriz döneminde ve sonrasında yaşanan ekonomik durgunluk sürecinde zayıflaması ile ekonomik ve ticari birlikteliğin ötesinde bir siyasi güç olma yolunda hızla ilerlemektedir.

Özellikle yakın dönemde yaşanan pandemi sürecinin küresel anlamda neden olduğu talep daralması ve yüksek enflasyonist baskı, gelişmekte olan ülkeleri her türlü küresel riske karşı birlikte hareket etme yoluna itmiştir. Öyle ki, belirli enerji kaynaklarını elinde bulduran ülkeler çoğu zaman bunu dünya devletlerine karşı bir tehdit olarak kullanmışlardır. Örneğin; OPEC'in arz kısıntısı kararları petrol fiyatlarını daralan talep ya da jeopolitik risk dönemlerinde her daim yüksek tutma arzusunun bir sonucudur. Bunun gibi AB'nin birlik serüveni de yine savaşların sonlandırılması ve ekonomik ve ticari aktivitenin canlandırılması maksadıyla başlamış ve günümüze dek bir siyasi birlik hedefiyle gelinmiştir.

BRICS ülkeleri de bugün bir siyasi birlik olma yolunda ilerlemektedirler. Bu hedefe ulaşıp ulaşılamayacağını her bir ülkenin kendi menfaatlerinin birliğin menfaatlerinin önünde tutup tutmayacağı ile alakalıdır. Öyle ki; AB örneğinde

büyük ülkeler her zaman Birliği fonlamış ve küçük ülkelere kalkınma yolunda destek olmuşlardır. BRICS’de böyle bir uygulama ortak bir fon kurma yönüyle başlamış olsa da BRICS’e yeni katılacak ve Rusya ve Çin gibi ekonomilere göre görece zayıf olan ülkelerin taleplerinin desteklenmesi mümkün olabilecek midir? Aslında BRICS’in geleceğine de bu sorunun yanıtı yön verecektir.

Nitekim; çalışmada her bir üye nezdinde ihracatın GSYH içindeki payı irdelenmiştir. BRICS’in en güçlü ekonomisi hiç şüphe yoktur ki Çin’dir. Çin’in maliyet avantajının diğer gelişmekte olan ülkeler için bir tehdit olduğu günümüz dış ticaret piyasasında, diğer üye ülkeler gümrük duvarlarını Çin’e karşı kaldırabilecekler midir? Ya da Rusya BRICS ekonomilerine avantajlı tarife ile doğalgaz, petrol tedarik edecek midir?

Öz olarak, BRICS’in geleceğini Rusya ve Çin’in diğer üye ülkelere bakış açısı belirleyecektir. Görece küçük ekonomilerin desteklenmesi ve kalkınmalarının önünün açılması, büyük ülkelerin fedakar tutumları ile mümkün olacak ve ileride bir askeri, siyasal ve jeopolitik risklere karşı ortak tutum sergileyecek bir güç olmaları mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

World Databank
wikipedia.org
dogrulukpayi.com

TÜRKİYE'DE AFETLERDE VE ACİL DURUMLARDA SİBER GÜVENLİK UYGULAMALARI

Handan Aydemir¹¹, Zülfükar Aytaç Kışman¹², Cem Ayden¹³

GİRİŞ

İnsanlık, tarihi boyunca birçok farklı afet ve acil durumla karşılaşmış ve zarar verici sonuçlarıyla başetmeye çalışmıştır. Afet ve acil durumlar öngörü yapılsa dahi insanların hazırlıksız olduğu anlarda birdenbire yaşanabileceğinden dolayı insanlar için her zaman önemsenmesi gereken durumlardır. Afet gerçekleşecekse insanlar bunu yaşamaktan kaçamayacaktır fakat afete karşı önlem ve tedbir olarak olumsuz sonuçlarından kaçabilmektedir. Machiavelli'nin Prens kitabında *“özgür irademizin yok olmaması için, talihin (fortuna) eylemlerimizin yarısını yönettiğinin doğru olabileceği, ama gene de öbür yarısını ya da yarısına yakınına yönetmeyi bize bıraktığı (virtu)”* yer almaktadır. Kitapta geçen Fortuna kavramı ve Virtu kavramı önemli iki kavramdır. Fortuna kavramının talih ve kader anlamları her yeri yıkıp geçen, önüne bent ve set konulamayan ırmak metaforuyla anlatılmıştır (Özmkas, 2019: 11). Virtu kavramı ise yetenek, beceri ve erdemi kullanarak olumsuz şansın ve kaderin etkilerinin giderilebileceğini belirtmektedir (Dergio, 2024). Kitapta geçen bu ifadeleri afete karşı koyulmazsa da afetin olumsuz sonuçlarından korunabileceğine vurgu yapmak için örnek verilmesi yerinde olacaktır.

Günümüzde afet ve acil durumların hayatiliği kadar teknolojinin yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanması ile siber güvenlik kavramı da hayati önem kazanmıştır. İnsanların, hem siber güvenlik de dahil çeşitli afet ve kriz durumlarından kaçınmayı, hem de yaşadıkları afet ve acil durumların zararlı

11 Fırat Üniversitesi, Teknoloji ve Bilgi Yönetimi Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, aydemirhandan@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-4652-1157

12 Fırat Üniversitesi, Dış Ticaret Bölümü, Doç. Dr. aytac@firat.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5573-5448

13 Fırat Üniversitesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, Doç.Dr. cayden@firat.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7648-7973

etkilerini azaltma ve ortadan kaldırma sürecinde siber güvenlik kaynaklı ikinci bir şok durumu ile karşılaşmamak için siber güvenlikle ilgili alınabilecek tedbirleri de göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Dolayısı ile afet ve acil durumlar öncesinde, sırasında ve sonrasında yapılması gerekenlerin yasal sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. Gerek uluslararası düzeyde gerekse de ulusal düzeyde afet ve acil durumlarla ilgili düzenlemeler ve koordinasyon çerçevesi bulunmaktadır. Türkiye'deki yasal düzenlemelerde belirtilen faaliyetlerin eyleme geçirilmesine yardımcı olan, koyulan hedeflerin ne kadarının hayata geçirildiğini ölçen ve çalışmalar arasında kıyas yapılmasına olanak sağlayan ilgili afet ve acil durum eylem planları bulunmaktadır. Bu eylem planlarında siber güvenlikle ilgili çalışmaların da göz önünde bulundurulduğu görülmektedir. Çünkü birbirini yakından ilgilendiren afet ve acil durum ile siber güvenlik kavramlarının olumsuz etkileri karşısında toplumlar ve devletler zaman zaman çaresiz kalabilmektedir. Afet ve acil durumlar ve siber güvenlik ortaya çıkma konusunda birbirini tetikleyebilen özellikte iki kavramdır. Bazı afet ve acil durumlar toplumları siber tehlikelere ve siber saldırılara açık hale getirebildiği için siber güvenlik ön plana çıkmakta; bazı zamanlarda ise siber tehlike ve siber saldırılar sonucunda toplumlar afet ve acil durumlar yaşabilmektedir. Bu çalışmada afet ve acil durumlar ve siber güvenlik kavramları yasal düzenleme ve eylem planları bağlamında incelenmiş ve afet ve acil durumlar ile siber güvenliğin birbiriyle ilişkileri örneklerle değerlendirilerek bu iki kavram arasındaki sıkı bağlantı vurgulanmak istenmiştir.

1. Temel Kavram Tanımlar

Çalışmada siber güvenlik ve afet ve acil durumlar arasındaki ilişkiler ele alınacağından bu kavramlar ve ilgili diğer kavramları belirtilmesi yarar sağlayacaktır. Kavramlara hakim olmak siber güvenlik ve afet ve acil durumun hangi kapsamda birbiriyle ilişkili olduğu ve bu kavramların kesişim noktalarının neler olduğuna dair genel bir kanı oluşturacaktır.

1.1. Siber Güvenliğe Dair Tanım ve Kavramlar

İnsanların davranışları, yaşama şekilleri, kültürleri, alışkanlıkları, günlük rutinleri ve daha birçok alanını derinden etkileyen internetin 1990 yılından sonra yaygın bir şekilde kullanılmasıyla ve internete bağlı olarak teknolojinin gelişiminin hızlanmasıyla birlikte ortaya çıkan ve önem kazanan bazı kavramlar ortaya çıkmıştır. Siber uzay, siber güvenlik, siber saldırı, siber savaş, siber tehdit ve siber savunma bu kavramlardandır. Günümüzde internete kolay ve hızlı bir şekilde erişilebilmektedir. Bu kolay ve hızlı erişim teknolojidен iyi niyetli faydalanmak açısından insanlar için çok büyük bir avantaj sağlarken aynı zamanda teknolojiyi kötüye kullanmak isteyenler için de avantaj sağlamaktadır. İyi niyetli kullanıcılar ve kötü niyetli kullanıcıların aynı platformları kullanıyor

olması iyi niyetli kullanıcıların internet ortamında birçok tehlikeye açık hale gelmesine ve güvenlik açısından birçok sorunun ve tehlikenin yaşanmasına neden olmaktadır. İnternetle beraber insan hayatına giren bazı kavramlar şu şekildedir:

Siber uzay, terimi ilk kez bilim kurgu ödülüne layık görülen William Gibson'ın "Neuromancer" adlı romanında ifade edilip daha sonra bu terim bilişim teknolojilerinde yer almaya başlamıştır. Siber uzay evrensel bir nitelik taşımaktadır ve bazı kesimlerce bilgisayarın fiziksel alt katmanı, yazılım ve protokollerin sözdizimsel katmanı ve bilgi ve fikirlerin anlamsal katmanı olarak üç katmana ayrılmaktadır (Betz ve Stevenz, 2013: 147). Ancak siber uzay yeryüzü üzerindeki bütün bilgisayar ve internet ağlarını içeren geniş bir yapıya sahip olduğundan dolayı derinlemesine tanımlanmaya çalışılmasına rağmen net bir şekilde sınırlarının ve özelliklerinin belirlendiği bir tanımı bulunmamaktadır (Bulut, 2022: 20). Amerika Birleşik Devletleri Savunma Bakanlığı siber uzayı bilişim teknolojilerinin önemli bileşenlerinden internetin, iletişim ağlarının, bilgisayar sistemlerinin, gömülü işlemci ve kontrol birimlerinin oluşturduğu birbirine bağlı ağlardan meydana gelen küresel alan olarak tanımlamaktadır (Karasoy ve Babaoğlu, 2021: 127).

Siber uzaydaki ağlar çok geniş bir alanı kapsamaktadır bu nedenle coğrafi uzaklıkların ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Bu nedenle herhangi kötü niyetli bir eylemi bu geniş ağ dağılımında kimin yaptığını tespit edebilmek oldukça zor hatta imkânsız olabilmektedir. Hatta ülkeler bu tespit edilememesi halini zaman zaman birbirine karşı yaptıkları siber saldırıların gizli kalmasında yaygın olarak istimal edebilmektedir. Kavramın uluslararası boyutu düşünüldüğünde uluslararası önemli bir savunma ittifakı olan ve birçok büyük ülkenin üyesi olduğu NATO'nun siber güvenlik ve siber uzay konularını ele alış biçimi son derece önemlidir. NATO ittifakı havada, karada ve denizde caydırıcılık ve savunma tutumunu siber uzayda göstermeyi amaçlamaktadır ve bu bağlamda NATO siber uzayı askeri operasyonlar alanı olarak kabul etmiştir. Siber uzayda başarılı olmanın sadece askeri gücün sağlanmasıyla değil stratejik ve teknolojik adımların atılmasıyla mümkün olacağına farkındadır (Kışman ve Güleç, 2021). NATO üyesi olan Türkiye'de Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı ise siber uzayı internet, elektronik haberleşme ve bilgisayar ağlarıyla ilişkili olan sistemler ve hizmetler olarak tanımlamıştır (T.C Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020).

Siber güvenlik, Soğuk Savaş sonrasında jeopolitik koşulların değişimini yeni teknolojiler takip etmiş ve siber güvenlik gelişen teknolojilerle paralel bir kavram olarak ortaya çıkmıştır (Hansen ve Nissenbaum, 2009: 1156). 1990'lı yılların başında bilgisayar uzmanları internet ağlarının ve bunlara bağlı

bilgisayarların güvenlikle ilgili problemlerini ifade etmek için siber güvenlik kavramını ilk kez kullanmaya başlamıştır (Nissenbaum, 2005: 64).

Siber güvenlik kavramı, toplumun en küçük unsuru olan kişiden başlayarak ulus, toplum vb. devam ederek bütün siber uzayda yer alan unsurları ilgilendiren bir kavramdır. Kişiden başlayarak bilginin güvenliğinin korunması toplumda bilgi güvenliğinin sağlanarak bir siber güvenlik kültürünün oluşmasına ve siber uzaydaki diğer unsurların da güvenli bir şekilde bilgiyi kullanmasına katkı sağlamaktadır (Reid ve Niekerk, 2014: 2-3). Siber güvenlik bilginin güvenliğini korumayı amaçlayan beceri, gözlem ve metotların hepsini kapsamaktadır (Srivinasan ve Simma, 2017: 126). Uluslararası Telekomünikasyon Birliği bu geniş anlamlı kavramı, siber ortamda, her türlü kullanıcının varlığını tehditlere karşı korumak için kullanılmaya hazır bütün araç, politika, güvenlikle ilgili kavramlar, önlemler, yol göstericiler, risk yönetimi yaklaşımları, faaliyetler, eğitim, altyapı ve teknolojilerin dâhil edildiği geniş kapsamlı bir şekilde tanımlamaktadır (Demirci, 2021: 57).

Siber güvenlik siber uzayda bulunan bütün kişisel ve devletle ilgili sistemlerin güvenliğiyle ilgili önem arz eden konuları ele almaktadır (Thakur vd. 2015: 307). Siber güvenlikte sistemdeki hayati önem taşıyan sistemlerin korunup daha az önemli sistemlerin korunmaması yanlış bir yaklaşımdır. Bu bağlamda siber güvenlik, ilgili tüm sistemlerin aynı değerde görülüp sistemlerin bir bütün olduğu göz önünde bulundurularak güvenliklerinin sağlanması gereken bir kavramdır. Siber güvenlik bu sistemlerin saldırılardan korunmasını, sistemdeki bilgi gizliliğinin, bütünlüğünün ve erişilebilirliğinin sağlanması ve sağlanamadığı takdirde tehdit ve saldırıların tespit edilebilmesi ve sistemde oluşan kötü etkinin ortadan kaldırılıp eski haline döndürülmesi için yapılan faaliyetlerdir (T.C Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020). Kişisel kullanımda veya devlet kurumunda internet, bilgisayar veya bilgisayar görevi yapan başka teknolojik cihazların olması fayda sağlamanın yanında riskler de oluşturmaktadır. Kişisel veya devletle ilgili her türlü gizli bilgi hassas bir şekilde korunmalıdır. Gizli bilgilerin tehlikelere daha açık hale gelmesi bazen insan kaynaklı olabilmektedir. Bilgisayarlardaki sahte mailleri ve reklamları açmak, güvenilir olmayan adreslerde gezinmek, zayıf nitelikli şifreler kullanmak, özel olmayan ve topluma açık wi-fi bağlantılarını kullanmak gibi davranışlar farkında olunmadan siber tehdit oluşturmaktadır (Coventry vd. 2014: 7-19).

Siber saldırı, siber uzayda herhangi biri veya bir sistem tarafından diğer bilişim sistemlerinin kendisine ve sistemlerin kullandığı bilgilerin gizliliğine, bütünlüğüne veya erişilebilirliğine zarar vermek için yapılan kötü niyetli işlemlerdir (Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve 2020-2023 Eylem Planı, 2023: 8). Siber uzayda farklı amaç taşıyan çok sayıda kişi ve sistem bulunmaktadır. Bu yüzden kullanıcı kişi ve sistemler birçok siber saldırıyla karşı karşıyadır. Siber

saldırı Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Araştırma Konseyi'ne göre “*Kasıtlı olarak ve karşı tarafı küçük düşürmek için bilgisayar sistemlerini ve sistemdeki verileri ortadan kaldırmak için değiştirme veya bozmayı içeren faaliyetlerdir*” (Singer ve Friedman, 2015: 182).

Siber saldırılar ilk zamanlarda keyif ve merak gibi kişisel duygularla yapılmaktayken günümüzde ülkeler arası savaşı betimlemek için kullanılacak kadar tehlikeli bir durum haline gelmiştir. Siber saldırılar devletlerin birçok unsurunu etkileyen ve devletlerde doğal afet ve terör saldırılarının sonuçları gibi baş edilemeyen benzer etkiler oluşturmaktadır (Walker vd. 2010: 476-478).

Siber savaş, ülkeleri yakından ilgilendiren ve hükümet politikalarında önemli yer tutan bir kavramdır. ABD Başkanı George W. Bush'un siber güvenlik danışmanı A. Clarke siber savaş şu şekilde ifade etmiştir; “*Bir devletin, diğer devletlerin bilgisayar sistemlerinin veya ağlarının çalışmasını sekteye uğratmak amacıyla yaptığı sızma girişimleri ve eylemleridir*” (Clarke and Knarke, 2010: 11).

Soğuk savaş sonuna kadar ülkeler birbirlerine daha çok fiziksel anlamda zarar vermeye yönelik eylemler içinde bulunmuşlardır. Ancak soğuk savaş sonrası dönemde fiziksel savaş ve çatışmalara ek olarak siber savaş kavramı ortaya çıkmıştır. Ülkeler ekonomik ve teknolojik üstünlüklerini sadece fiziksel olarak değil siber savaşlar yolu ile de göstermeye başlamıştır. Genellikle teknolojik ve ekonomik güce sahip olan ülkeler siber tehditlere daha açık hedefler durumundadır. Bu yönleriyle hedef olan ülkelerin bilişim teknolojilerine zarar vermek için girişimler yapılır ve gizli bilgileri elde edilmeye çalışılır. Siber savaş farkedilmeyecek kadar gizli, ani yaşanan, hızlı ilerleyen ve somut etkileri görülebilen bir olay olma özelliğiyle ülkelere zarar verebilir (Lupovici, 2011: 49).

Siber tehdit, National Institute of Standards and Technology (NIST) tarafından yapılan bir tanıma göre bilgisayar sistemleri, ağlar ve dijital varlıklara yönelik bilinçli veya istemeden yapılan kötü niyetli ve zararlı etkilerden oluşan faaliyetleri ifade eden bir kavramdır (NIST, 2024). Siber Tehdit, bilginin erişebilme izni olan tarafça kullanılabilmesinin ve değiştirilmemiş olmasının önündeki her türlü tehlikeyi ifade etmektedir. Siber tehdit haberleşme, bilgisayar, askeri ve enerji ve ulaşım ağları vb. geniş alanlardaki bilginin gizliliğini, bütünlüğünü ve erişilebilirliğini kapsamaktadır (Aslay, 2017: 25).

Siber güvenlik alanında önde gelen şirketlerden biri olan Symantec Corporation “2019 Internet Security Threat Report” adlı raporunda siber tehditlerin bilgisayar korsanlığı (Hacking), kötü amaçlı yazılımlar (Malware), Kimlik avı (Phishing), veri sızıntıları, hizmet reddi saldırıları (Ddos) gibi çeşitli yollarla gerçekleşebileceği yer almaktadır (Broadcom, 2024). Ayrıca kimlik

doğrulamaya uymama, inkar edememe, trojan atları ve virüsleri, sabotaj, hile, altyapılara ve hizmetlere yönelik yapılan saldırılar ve doğal afetler dolaylı veya doğrudan siber tehditlere yol açabilecek sebepler olarak kabul edilmektedir (Öztürk, 2018: 211-212). Bu hususlar dikkate alındığında, özel ve kamu kuruluşları veya kişilere ait bilgisayar sistemleri ve ağları internetin yaygın kullanımıyla birlikte birçok siber tehditle karşı karşıya oldukları için olası bir saldırıya karşı koyabilmeleri ve ağ savunma sistemlerinin yeterli olmasına özen göstermeleri gerekmektedir (Colbaugh ve Glass, 2011: 125).

Siber savunma, devlet kurumları ve diğer ağlarda bilgi güvenliğinin sağlanması ve her türlü bilginin korunması için kuruluşların bilgisayar ağı koruma mekanizmalarıdır. Bir kurum veya kuruluş veya bireysel ağların varlıklarını, değerli ve gizli bilgilerini elde etmeye yönelik girişimleri önleme, tespit etme ve saldırılara yanıt vermek için ülkelerin gelişmiş bir siber savunma politikasına ihtiyacı vardır. Siber savunma güvenlik stratejilerinin belirlenmesine, faaliyetlerin korkudan uzak gerçekleştirilmesine, siber tehditlerin ve güvenlik açıklarının erken tespit edilerek hareket edilmesini temin etmektedir (Galinec vd. 2017: 274).

1.2. Afet ve Acil Durumlara Dair Tanım ve Kavramlar

Afetin literatürde kabul edilmiş ortak bir tanımı bulunmasa da yapılan tanımlar afetin farklı yönlerine değinerek birbirini tamamlayacak şekilde tanımlar ortaya çıkmıştır. Yapılan tanımlarda genellikle doğal, teknolojik ve insan kaynaklı olduğu, aniden meydana geldiği ve kolektif bir felaketin davranışsal ve sosyal açıdan stres durumları vurgulanmaktadır (Lindell, 2013: 797). 5902 sayılı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkındaki Kanun'da afet: "Toplumun tamamı veya belli kesimleri için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, normal hayatı ve insan faaliyetlerini durduran veya kesintiye uğratan doğal, teknolojik veya insan kaynaklı olaylar" şeklinde tanımlanmıştır (T.C Anayasası, 25.05.2009, S.5902). Literatürde afet ve acil durumların tanımı ve kapsamı ile ilgili olarak geçen kavramlar şu şekildedir:

Afet, toplumun tümünü veya toplumun bazı kısımları için ekonomik, sosyal ve fiziksel kayıplar oluşturarak toplumun başa çıkamadığı, insan faaliyetlerinin durmasına veya kesintiye uğramasına sebep olarak insanların günlük rutinlerini etkileyen teknoloji, insan kaynaklı veya doğa olaylarıdır. Bir afetin yaşanması kadar doğurduğu sonuçlar ve yıkıcı etkileri de önemlidir (AFAD, 2014).

Afetler, yerel gücün yetersiz gelmesine neden olabilen ve ulusal veya uluslararası düzeyde dış yardım gerektiren durum veya olaylardır (EM-DAT, 2018). Afetler bir anda gerçekleşen, büyüklüğü belli olmadığı için insanları ve devletleri şaşırta ve zor durumda bırakan olaylardır. Devletlerin gücü yaşanan

bazı afetler karşısında yetersiz kalabilmekte ve çaresiz hissetirebilmektedir. Uluslararası Kızılhaç Federasyonu (IFRC) ise afeti, afet yaşayan topluluğun kaynaklarının kullanılması durumunda bile gücünü aşabilen, gücünün yetersiz gelebileceği ve topluluğun işleyişinde önemli aksamaların yaşanmasına neden olabilecek olaylardır şeklinde belirtmiştir (IFRC, 2022).

Afetler doğal afetler ve insan kaynaklı- teknolojik afetler olarak ayrılabilir. Doğal afetler ne zaman yaşanacağı belli olmayan ve yaşanmasının önüne geçilemeyen sadece yıkımlarının büyük ölçüde olmaması için tedbirlerin alınabildiği hava, yer vb. gibi doğal olaylardır. İnsan kaynaklı- teknolojik afetler; teknoloji, sanayi ve bilim alanlarının gelişmesiyle ve bu gelişimleri insanların kullanmasıyla oluşan yani yaşanma nedeninin ilk sırada insanın olduğu olaylardır (Taylan, 2018; 7).

Acil durum, 17 Ağustos 1999 İzmit Körfezi depremi sonrasında Dünya Bankası'nın tavsiyesi üzerine kavram olarak meydana getirilmiştir. Acil durumlar birdenbire meydana gelen, hızlı müdahale etmeyi gerektiren, can, sağlık, mal ve çevre gibi unsurlar üzerinde zararlı etki oluşturan, mal, mülk ve çevresel zararlara neden olduğu için yardım ve kurtarmayı gerektiren, genellikle yerel yönetimlerin üstesinden gelebileceği durumlardır (Kaymak, 2021: 4). Acil durumlar, insana, mallara ve çevreye zararlı etkiler oluşturan olayların yaşanmasıyla acil müdahaleyi gerektiren ve yerel imkânların yeterli gelebildiği olayların sonuçlarıdır ve toplumdaki belirli bir bölümünün günlük rutinlerini ve günlük yaşamlarının aksamasına neden olaylar ve bu olayların etkileriyle ortaya çıkardığı durumlardır (Kadioğlu, 2011: 37).

Resmi Gazete'de yayımlanan 5902 sayılı yasanın tanımlar bölümünde ve Afad sözlüğünde belirtilen acil durum tanımı; "Toplumun tamamının veya belirli kısımlarının rutin hayatını ve faaliyetlerini duraklatan, faaliyetlerinde kesinti oluşturan, acil müdahaleyi gerekli kılan olaylar ve bu olayların meydana getirdiği kriz durumu"dur. Acil durum aşağıdaki şekilde sınıflandırılmaktadır (T.C Anayasası, 25.05.2009, S.5902);

a) Tıbbi Acil Durumlar: Acil kan ihtiyacı, büyük salgınlar (Covid- 19, grip, tifo, kolera, vb.), kitlesel yemek zehirlenmeleri örnek verilebilir.

b) Bomba ihbarları.

c) Hızlı Kontrol Edilebilen Yangınlar: Kamu binalarında ortaya çıkan, binada hasara neden olan fakat hizmetlerin verilmesine engel olmayan kısmi alanları içeren yangınlar, şahsi evlerde yaşanan münferit (tekil) yangınlar, potansiyel tehlike taşıyan materyalleri bulunduran depo ve perakende satış işletmelerinde oluşan yangınlar bu tanımda yer almaktadır.

d) Kazalar: Kimyasal kazalar (Sağlığa zararlı veya zehirli gaz kaçakları, asit sızıntıları vb.), endüstriyel kazalar ve ciddi yaralanmaların olduğu büyük zincirleme trafik kazaları bu gruba girmektedir.

2. Güvenlik ve Afet ve Acil Durumlarla İlgili Türkiye’de Yasal Düzenlemeler ve Eylem Planları

İnternetin kolay erişilebilirliği günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası olma özelliğini beraberinde getirmiştir. Günümüzde kişisel işler, kurum ve kuruluşlarla ilgili yapılması gereken sorumluluklar, eğlence, eğitim ve iletişim gibi birçok eylem internet kullanılarak yapılmaktadır. Yaygın şekilde kullanım alanı bulan internetin faydası yadsınamaz fakat çeşitli güvenlik açıkları sonucu zararlı etkileri oluşabilir. İnternetin zararlı etkiler oluşturmada güvenli kullanımı için siber güvenlik çok önemlidir. Gün içerisinde farkında olmadan açtığımız herhangi bir mesaj, kullandığımız bir wi-fi ağından bilgilerimize erişilmesi veya ülkeler bazında düşünüldüğünde gizli bilgilere yönelik yapılan herhangi bir kötü niyetli girişim siber güvenlik alanında alınması gereken önlemlerin değerli olduğunun bir göstergesidir. Teknolojinin hızla gelişmesi teknik ve politik konularda hızlı küresel bilgi akışının olduğu ve değişen yasal ve politik kısıtlamaların yer aldığı bir ortamda siber güvenliğin sağlanması bazen zorlaşabilmektedir. Siber güvenliğin sağlanması için uygun ortamın oluşturulması siber güvenlik kadar önemlidir (Carley vd., 2018: 392-393). Türkiye’de siber güvenlik bağlamında yapılan çalışmalar diğer gelişmiş ülkelere göre yenidir fakat yasal düzenlemeler, mevzuatlar, eylem planları, siber tatbikatlar, konferanslar ve çalıştaylar gibi çeşitli önlem çalışmaları yapılmıştır.

İnsanlar ve devletler için birbiriyle ilişkili olan siber güvenlik ve afet ve acil durum kavramları büyük önem taşımaktadır. Siber güvenliğin tehdit altına girmemesi ne kadar önemliyse afet ve acil durumların yıkıcı etkinin azaltılması da o kadar önemlidir. Afet ve acil durumların yıkıcı etkilerinin en aza indirilmesi için bütünleşik afet yönetimi benimsenmektedir. Afet ve acil durumların yıkıcı etkilerinin azaltılması ve afet öncesi, afet sırası ve afet sonrası evrelerini kapsayan bütünleşik afet yönetimini gerçekleştirmek için de Türkiye’de birçok yasal düzenlemeler, planlar, tatbikatlar, konferanslar, koordinasyon gerektiren faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın bu kısmında siber güvenlik ve afet ve acil durumlar için hazırlanmış planlar ve yasal düzenlemeler ele alınmıştır.

2.1. Türkiye’de Siber Güvenlikle İlgili Yasal Çalışmalar ve Önemli Yasal Düzenlemeler

Siber güvenlik tedbirleri konusunda mevcut yasalar yeterli olmadığından düzenlemeler yapılarak yasal bir çerçeve oluşturmak siber güvenlik alanında alınması gereken aksiyonlar arasında önemli yer tutmaktadır. Siber güvenlikle ilgili mevcut yasal düzenlemeler ise şu şekilde sıralanabilir:

5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu bağlamında ki suçlar (RG, 25.05.2004, S. 25611). ;

Hürriyete karşı suçlardan Haberleşmenin Engellenmesi Suçu (Md. 124) kişilerin, kamu kurumlarının ve basın veya yayın organının haberleşme ağının kötü niyetli, uygunsuz ve yasal olmayan bir şekilde engellenmesini içermektedir.

Özel Hayata ve Hayatın Gizli Alanına Karşı Suçlar (Md. 132- 136) haberleşen taraflardan herhangi birinin haberleşmeyi hukuka aykırı bir şekilde ifşa etmesini ve dağıtmasını, bireylerin konuşmalarının dinlenmesi ve kaydedilmesini yani kişisel bilgilerin açığa çıkarılması, kaydedilmesi ve gizliliğini sarsacak eylemleri kapsamaktadır.

Bilişim Alanında Suçlar (Md. 243- 245) altındaki maddeler dört sınıfta ele alınmaktadır. İlk olarak bilişim sistemine girme suçu, ikicisi bilişim sistemini engelleme, erişimi aksatma, bozma, verileri ortadan kaldırma veya verilerde değişiklik yapma, üçüncüsü banka ya da kredi kartının kötü niyetli kullanılması ve dördüncü olarak yasak olan cihaz veya programların kullanılması olarak belirtilmektedir.

- 5070 Sayılı Elektronik İmza Kanunu elektronik imza oluşturmayı ve elektronik alanda sahtecilik yaparak verilerin habersiz bir şekilde kullanılmasını kapsamaktadır, (RG, 23.01.2004, S. 25355).
- 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu eser ve eser sahibi tanımlamaları yapılarak herhangi bir eserin temsil hakkı sahibinindir denilmiş ve eser sahibinin izni dışında yapılan çoğaltma ve eserin yayılması suç olarak yer almaktadır (RG, 13.12. 1951, S. 7981).
- 5651 Sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun içeriği üreten, üretilen içerikleri barındıran, içeriklerin internet ortamında erişimini sağlayan ve internet ortamında bu içeriklerin kullanılma imkânını sağlayan tarafları kapsamaktadır (RG, 23.05. 2007,S. 26530).
- 6698 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu kişiyi tarif edebilecek özellikteki verilerdir. Bir kişinin kimliği, etnik kökeni, yaptığı haberleşmeler, eğitim, sağlık, cinsel hayatı vb. verilerin tümünün korunmasını kapsamaktadır (RG, 7.04.2016, S. 29677).
- 5809 Sayılı Elektronik Haberleşme Kanunu; Kişinin izni ve iradesi olmadan elektronik kimlik bilgisiyle izinsiz abonelik yapma, kişisel bilgilerin olduğu cihazla kayıt yapılması veya hukuka aykırı her türlü eylemi içermektedir (RG, 5.11.2008, S. 5809).
- 5271 Sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu; Ceza muhakemesinin hangi kurallar çerçevesinde yapılacağını ve ceza muhakemesine dahil olan

bireyin hak, yetki ve yükümlülüklerini düzenlemektedir (Md. 134) (RG, 17.12.2004, S. 25673).

- Ulusal Siber Güvenlik Çalışmalarının Yürütülmesi, Yönetilmesi ve Koordinasyonuna İlişkin, 20 Ekim 2012 Tarihli Bakanlar Kurulu Kararı; Kamu kurum ve kuruluşlarının bilgi teknolojileri kullanarak gerçekleştirdikleri hizmet, işlem, verilerin ve bunları sağlayan sistemlerin güvenlik ve gizliliği alınan önlemleri ve kritik altyapılarla ilgili tüzel ve gerçek kişilerin bilgi ve iletişim teknolojileriyle ilgili uyması gereken unsurları kapsamaktadır (RG, 20.10.2012, S. 28447). Bu kararla birlikte Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve 2013-2014 Eylem Planı hazırlanmış ve yürürlüğe konulmuştur. Bu plan için Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı görevlendirilmiştir (Ercan, 2015: 28).

Bunların yanı sıra, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin de diğer kamu kurum ve kuruluşları ile işbirliği yaparak gerçekleştirdiği faaliyetler vardır. 2001 yılında oluşturulan TÜBİTAK UEKAE bünyesinde ki "Bilişim Sistemleri Güvenliği Bölümü" faaliyetlerine ilk önce Türk Silahlı Kuvvetleri ile başlamıştır. 2012 yılında ise TSK bünyesinde diğer kamu kurum ve kuruluşları ile işbirliği içinde çalışan TSK Siber Savunma Merkezi Başkanlığı kurulmuştur (Öğün ve Kaya, 2013: 168).

2.2. Türkiye'de Siber Güvenlik Eylem Planları

Türkiye'de 1995-2012 yılları arasında siber güvenlik alanında yapılan çalışmalar genellikle teknolojik gelişmeyi takip etmek, siber güvenliğin önemini anlaşılması, siber güvenlikle ilgili yaşanan değişimler, birçok alanın internete taşınması ve e-Devlet yapılanması gibi konuları ele almaktadır. Yani siber güvenlikle tanışılması ve yapılacak düzenli eylem planlarının hazırlık aşaması niteliğindedir. 1995 yılında, Ulaştırma Bakanlığının koordinatörlüğü ve Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumunun (TÜBİTAK) sekreteryaya yardımlarıyla Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Anaplanı (TUENA) gerçekleştirilmiştir. Akademik çevre, dernekler ve özel kuruluşlar gibi çeşitli tarafların görüşleri alınarak Türkiye'nin bilişim teknolojileri altyapısının yeterliliği, eylem planlarının diğer ülkelerle karşılaştırılması ve siber güvenlik için her alanda geliştirmelerin olması gerektiği konuları ele alınmıştır (Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Anaplanı, 2023).

2002 yılında, Başbakanlık genel koordinatörlüğü tarafından hazırlanan E-Türkiye Girişimi Eylem Planı yayımlanmıştır. Çalışmada e-dönüşüm kavramının teknik ve hukuki altyapısı ele alınmıştır. Sağlık, eğitim, ticaret, ulaşım, çevre vb. konularında e-dönüşüm gerçekleştirebilmek için yapılacaklar tespit edilmiştir (E-Türkiye Girişimi Eylem Planı, 2023).

2003-2004 Kısa Dönem Eylem Planları (KDPE), Türkiye’de e-dönüşüm’ün hızlanması nedeniyle bilişim teknolojileri güvenliğine duyulan ihtiyaç arttırmıştır ve bu plan Başbakanlık Genelgesiyle Aralık 2003 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Plana dair raporlar ise 2005 yılında kamuoyuna sunulmuştur. Çalışmada ki Teknik Altyapı ve Bilgi Güvenliği başlığı altında “ağ güvenliğinin test edilmesi ve sağlanmasına ilişkin pilot uygulamaların geliştirilmesi” planıyla ilgili görev TÜBİTAK Ulusal Elektronik ve Kriptoloji Araştırma Enstitüsü’ne (UEAKE) verilmiştir. TÜBİTAK-UEAKE, bu çalışmalar bağlamında RTÜK bilişim sistemlerindeki güvenlik risklerini raporlamış ve kritik ağlar üzerinde işlem yaptığı varsayılan 7 farklı kuruluşun güvenlik risk raporunu analiz etmiştir. Yapılan bu analiz sonucunda standart bir güvenlik anlayışının olmadığı belirtilmiştir (Karasoy ve Babaoğlu,2021: 140).

2006-2010 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı, Devlet Planlama Teşkilatı öncülüğüyle hazırlanıp 2006 yılında Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Eylem planı siber güvenliği, ulusal bir sorun şeklinde nitelendirerek gerçekleştirilebilecek hedefleri “IV. Kamu Yönetiminin Modernizasyonu” başlığının 87. ve 88. Maddeleriyle açıklamıştır. 87. Madde’de ki devletin bilgi güvenliğinin sağlanması ve siber alanda korunabilmesi konularında hukuki altyapının oluşturulması hedefi 2010 yılı Anayasa değişikliği ile destek görünürken Kişisel Verilerin Korunması Hakkında Kanun Tasarısı’nın yasallaşması hedefi gerçekleşmemiştir. 88. Madde’de ki siber tehditi anında haber verecek ve tehditle mücadele edebilecek bir kuruluş oluşturulması hedefi TÜBİTAK-UEAKE bünyesinde Türkiye Bilgisayar Olaylarına Acil Müdahale Ekibi (TR-BOME) kurularak gerçekleştirilmiştir. Bunun yanısıra kurumlara bağlı BOME’ler kurulması, ulusal nitelikli siber güvenlik tatbikatlarının düzenlenmesi, Başbakanlık ve Adalet Bakanlığı kurumların da bulunduğu çeşitli kurum ve kuruluşlarda risk analizi çalışmaları yapılması ve TÜBİTAK Bilişim ve Bilgi Güvenliği İleri Araştırmalar Merkezi’ne (BİLGEM) bağlı Siber Güvenlik Enstitüsü’nün 2012 yılında kurulması bu planın etkileriyle hayata geçirilmiştir (Karasoy ve Babaoğlu,2021: 141).

2012 yılına kadar daha çok hazırlık aşaması, siber güvenlikle tanışma ve siber güvenliğin önemini betimleme niteliği taşıyan planlar yer almaktadır. Ulusal siber güvenliği detaylı bir şekilde ele alan ve düzenli aralıklarla yapılabileceği belirtilmiş olan çalışmalar 2012 yılından sonraki eylem planlarıdır.

2.2.1. Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve 2013-2014 Eylem Planı

Bakanlar Kurulunca alınan 2012/3842 sayılı “Ulusal Siber Güvenlik Çalışmalarının Yürütülmesi, Yönetilmesi ve Koordinasyonuna İlişkin Karar” 20 Ekim 2012 tarih ve 28447 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanının başkanlığında,

Dışişleri, İçişleri, Milli Savunma, Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme bakanlıkları müsteşarları, Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarı, Milli İstihbarat Teşkilatı Müsteşarı, Genelkurmay Başkanlığı Muhabere Elektronik ve Bilgi Sistemleri Başkanı, Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu Başkanı, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu Başkanı, Mali Suçları Araştırma Kurulu Başkanı, Telekomünikasyon İletişim Başkanı ile Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanınca belirlenecek bakanlık ve kamu kurumlarının üst düzey yöneticilerinden oluşan Siber Güvenlik Kurulu kurulmuştur (Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve 2013- 2014 Eylem Planı, 2013: 6). Kamu kurum ve kuruluşlarının siber alanda aldığı tedbirler, işlem ve verilerin güvenliğini sağlamak, olası bir siber güvenlik olayının etkin araştırılmasını ve normal çalışmalara dönüşün hızlanmasını sağlamak ve kamu veya özel sektör kritik altyapılarına ait bilişim sistemlerinin güvenliğini sağlamak amacıyla oluşturulmuştur.

Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi kamu ve özel sektörden gelen talepler göz önünde bulundurularak ve değişen şartlara göre yılda en az bir kere güncelleneceği belirtilmektedir (Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve 2013-2014 Eylem Planı, 2013: 10-11). Bilgi ve teknolojilerin güvenli bir şekilde kullanılması ve siber tehditlere karşı hazırlıklı olunması bağlamında ilkeler oluşturularak kısa, orta ve uzun vadede stratejik siber güvenlik eylemleri gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Bunlar şu şekilde belirtilmektedir (Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve 2013- 2014 Eylem Planı, 2013: 17-21).

- Ceza hukuku, medeni hukuk, idari yargı ve bunlara ilişkin tüm usul hükümlerinin düzenlenmesine destek olması amacıyla yasal düzenlemelerin yapılması ve kavram karışıklığına son verebilmek adına siber güvenlik terminolojisi ve sözlüğü oluşturulacaktır.
- Uluslararası hukuk kuralları göz önünde bulundurularak siber saldırılara uğrayan tarafların ne kadar etkilendiğini tespit etmek ve tarafın haklarının korunabilmesi için saldırının kimler tarafından yapıldığının belirlenmesi gerekmektedir. Adli süreçlere yardımcı olmak adına ulusal siber ortam teknolojilerinin güncel olması ve güvenilir kayıt mekanizmaları sağlanacaktır.
- Ülkemizi etkileyebilecek tehditlere 7 gün 24 saat müdahale edebilen ve uluslararası alanda kendine eşdeğer makamlarla işbirliği yapabilen “Ulusal Siber Olaylara Müdahale Merkezi” (USOM) kurulacaktır. USOM’un koordine ettiği sektörel “Siber Olaylara Müdahale Ekipleri” (SOME) oluşturulacaktır. Sektörel SOME’ler kendi sorumluluğunda olan SOME’lere ve ilgili olduğu sektörlerle ayrıca bilgilendirmeler yapacak, bilinçlendirecek ve SOME’lerle işbirliği yapacak başka SOME’ler kurulacaktır.

- Özellikle kritik altyapılar olmak üzere tüm kurumlar, kurumsal bilişim sistemlerinin siber güvenliğinin sağlanması için altyapı projeleri güçlendirilecektir. Bu çalışmalar kısa ve orta vadede gerçekleştirilecektir. Kritik altyapıların bilişim sistemleri ve kritiklik seviyelerinin sınırları belirlenecektir. Kurumlarda üst düzey yöneticilere ve çalışanlara idari ve teknolojik içerikli eğitimler verilerek siber güvenlik konusunda ki yetkinlikleri artırılabilecektir.
- Orta ve yükseköğrenime siber güvenliğin daha fazla adapte edilmesi ve tanıtılması için çalışmalar yapılacaktır. Eğitim platformları oluşturularak tüm vatandaşlara siber güvenlik bilinci geliştirilecektir. Bilişim sistemleri denetçilerinin, teknoloji geliştiricilerinin vb. tüm ilgililerin üstlerine düşen sorumluluklar belirlenerek siber güvenlik bilinci oluşturulacaktır. Kurumsal iç denetim süreçlerinde siber güvenlik denetimleri yeterli seviyeye getirilecektir. Böylece siber güvenlik alanında insan kaynağı yetiştirilmiş ve bilinçlendirilmiş olacaktır.
- Kurumlar bilişim sistemlerinde öncelikli olarak yerli ürünler kullanılıp yerli ürünler bulunmadığında ise yerli güvenlik değerlendirmesine sahip olan ve sertifikalı olan ürünleri kullanmaya teşvik edilecektir. Siber güvenlik konusunda ülkemizin sahip olduğu teknik birikim, olanak ve kabiliyetler artırılarak yeni teknolojilerin geliştirilmesinin önü açılacaktır.
- Ulusal güvenlikten sorumlu kurumların görev alanlarının ulusal ve uluslararası siber ortamda gerçekleştirilen zararlı faaliyetlere karşı savunmayı da içerecek şekilde düzenlenerek ulusal güvenlik mekanizmalarının kapsamı genişletilecektir.

2.2.2. 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı

Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanan 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı, Şubat 2015 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Bu eylem planı 2016-2019 Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı’nı ve 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı’nı tek çatı altında toplayan bir özellik taşımaktadır. Plan, 8 eksenin oluşturduğu 72 eylem şeklindedir. Siber güvenliği konu alan 5. Eksen Bilgi Güvenliği ve Kullanıcı Güveni başlığıyla yer almaktadır. Başlığın içeriği şu şekildedir (2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı, 2015: 70-71);

- Toplumda ki insanları siber güvenlik konusunda bilinçlendirmek. Ulusal bilgi güvenliği ve kişisel verilerin korunması adına yasal altyapı oluşturup insanlar da interneti güvenli kullanma bilinci geliştirmek. İnsanların interneti güvenli kullanmasını sağlama sürecini Sivil toplum Kuruluşları’yla işbirliği içinde yürütmek.

- Hem bireysel hem de kurumsal bilgi güvenliğini sağlamak için elektronik imza, sertifika ve şifreleme yazılımlarının kullanılmasını desteklemek.
- Ulusal bilgi güvenliğinin oluşturulması için kanuni, teknik ve idari sınırların belirlenip uluslararası işbirliğini sağlamak. Böylece bilgi güvenliği ve kritik altyapıların güvenliği için tedbirler alınmış olacaktır.
- Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve 2013-2014 Eylem Planı teknolojik gelişmeler takip edilip ihtiyaç dâhilinde güncellenerek etkin bir şekilde hayata geçirilecektir.
- Kişisel verilerin korunması bağlamında birçok çalışmanın yer alacağı belirtilmiştir ve sonuçta 2016 yılında Kişisel Verilerin Korunması Kanunu yürürlüğe girmiştir.
- Bilişim alanında yeni ortaya çıkan suçlarla mücadele edebilmek adına “Ulusal Siber Suç Stratejisi” düzenleneceği ve yürürlüğe sokulacağı belirtilmiştir.
- Bilişim ihtisas mahkemeleri kurulup burada görev yapacak yargı personellerine yetkinlik kazandırmak.

2.2.3. 2016-2019 Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı

2016- 2019 Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı geçmişte belirlenmiş hedeflerin gerçekleşip gerçekleşmediğinin analiz edilmesiyle oluşturulmuştur. 2015 yılında eylem planlarından sorumlu kurumların katıldığı 7 tane toplantı yapılmıştır. Böylece ileriye yönelik kararların daha isabetli alınması hedeflenmiştir. Yetersiz veya eksik kalan kararların alınabilmesi için Ortak Akıl Platformu oluşturulmuş ve farklı düşüncelere yer verilmiştir. Ayrıca Amerika, Avrupa ve Uzak Doğu'dan birçok ülkenin benimsediği siber güvenlik planları analiz edilmiştir. Bu atılan adımlar sayesinde farklı bakış açıları edinmek ve olaylara çok boyutlu bakmayı hedefleyerek bir eylem planı hazırlanmıştır (Haberleşme Genel Müdürlüğü, 2023).

2016- 2019 Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı'nı da eylemler kamuoyu ile paylaşılmazken amaçlar beş başlık altında özet şeklinde belirtilmiştir. Bunlar (2016-2019 Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı, 2016);

- Siber savunmanın güçlendirilmesi ve kritik altyapıların korunması,
- Siber suçlarla mücadele,
- Farkındalık ve insan kaynağı geliştirme,
- Siber güvenlik ekosisteminin geliştirilmesi,
- Siber güvenliğin milli güvenliğe uyumudur.

2.2.4. Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve 2020-2023 Eylem Planı

Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve 2020-2023 Eylem Planı, Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı tarafından hazırlanıp Cumhurbaşkanlığı Genelgesi ile Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. 2020- 2023 Eylem Planı’n da eylemler sadece ilgili kurumlarla paylaşılırken kamuoyuyla paylaşılmamaktadır. Amaçlar ise 8 başlık altında şu şekilde belirtilmiştir (T.C Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı,2020);

- Kritik altyapıların korunması ve mukavemetin artırılması,
- Ulusal kapasitenin geliştirilmesi,
- Organik siber güvenlik ağı,
- Yeni nesil teknolojilerin güvenliği,
- Siber suçlarla mücadele,
- Yerli ve milli teknolojilerin geliştirilmesi ve desteklenmesi,
- Siber güvenliğin milli güvenliğe uyumu,
- Uluslararası iş birliğinin geliştirilmesi.

Siber güvenlik bağlamında yapılan eylem planları siber güvenliğin sağlanması, alınan tedbirlerin geliştirilmesi, kurumların ve kişilerin bilgi güvenliğinin sağlanması ve siber güvenliğin devlet politikalarının ayrılmaz parçası olduğunun anlaşılması gibi kazanımlar elde edilmesini sağlamaktadır.

2.3. Türkiye’de Afet ve Acil Durumlarla İlgili Yasal Çalışmalar ve Önemli Yasal Düzenlemeler

09 Kasım 1982 tarih ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 119. maddesine göre “Tabii afet, tehlikeli salgın hastalıklar veya ağır ekonomik bunalım hallerinde, cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan bakanlar kurulu, yurdun bir veya birden fazla bölgesinde veya bütününde süresi altı ayı geçmemek üzere olağanüstü hal ilan edebilir”. Anayasanın 120. maddesine göre “Anayasa ile kurulan hür demokrasi düzenini veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelik yaygın şiddet hareketlerine ait ciddi belirtilerin ortaya çıkması veya şiddet olayları sebebiyle kamu düzeninin ciddi şekilde bozulması hallerinde, Cumhurbaşkanlığı başkanlığında toplanan bakanlar kurulu, yurdun bir veya birden fazla bölgesinde veya bütününde, süresi altı ayı geçmemek üzere olağanüstü hal ilan edebilir”. Anayasanın 122. maddesine göre;”Anayasanın tanıdığı hür demokrasi düzenini veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelik ve olağanüstü hal ilanını gerektiren hallerden daha vahim şiddet hareketlerinin yaygınlaşması veya savaş hali, savaşı gerektirecek bir durumun baş göstermesi, ayaklanma olması veya vatan veya cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışmanın veya ülkenin ve milletin bölünmezliğini içten veya dıştan tehlikeye düşüren şiddet hareketlerinin yaygınlaşması sebepleriyle sıkıyönetim ilan edilebilir” (T.C Anayasası, 1982, S.2709).

Afet olayları için çıkarılan kanunlar ile afet ve acil durum yönetimi incelenebilmektedir. 13 Haziran 1958’de yürürlüğe giren 7126 sayılı Sivil Savunma Kanunu; “Belirttiği görevlerden İçişleri Bakanlığı’nın sorumlu olduğu, bazı maddelerinde ihtiyaç dâhilinde düzenlemelerin yapıldığı kanundur. Düşman saldırılarında, doğal afetlerde ve büyük yangınlarda halkın can ve mal kaybının en aza indirilmesi, önemli tesislerin korunması ve faaliyetlerinin sürdürülmesi ve cephe gerisi moralin muhafazası için alınacak her türlü silahsız, koruyucu ve kurtarıcı faaliyetler anlamına gelen sivil savunmayla ilgili teşkilat, yetki ve sorumlulukları belirlemektedir. Afetlerde arama ve kurtarma çalışmalarında görevli olan birimler yer almaktadır” (T.C Kanunu, 1958, S. 7126).

7269 sayılı Umumi Hayata Müessir Afetler Dolayısıyla Alınacak Tedbirlerle Yapılacak Yardımlara Dair Kanun 25 Mayıs 1959’da yürürlüğe girmiştir ve sonra birçok deprem ve sel afeti yaşanınca 1968 yılında 1051 sayılı kanun ile düzenlemeler yapılmıştır. Kanunda yer alan sorumluluklar Bayındırlık ve İskân Bakanlığı’na aittir. Deprem, yangın, su baskını, yer kayması, kaya düşmesi, çığ ve benzeri afetlerde; konutları ve kamu binalarını normal hayatı aksatacak şekilde zarar gören ya da görme ihtimali olan yerlerde alınacak önlemlerle, afet sonrasında yapılacak yardımlarla ilgili usul ve esaslarla, yetki ve sorumlulukların tespit edilmesidir (T.C Kanunu, 1959, S. 7269).

2690 sayılı Türkiye Atom Enerjisi Kanunu; 9 Temmuz 1982’de yürürlüğe girip içerdiği konulardan Başbakanlığa bağlı Türkiye Atom Enerjisi Kurumu sorumludur. Türkiye’deki tüm nükleer enerji kullanımının ve nükleer madde dolaşımının planlanıp kontrol edilmesi, radyasyon güvenliğinin sağlanması, nükleer tesislerin korunup nükleer tehlikelerin önlenmesi konularıyla görevli ve Türkiye Atom Enerjisi Kurumu’nun teşkilat ve görevlerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır (T. C Kanunu, 1982, S. 2690).

Ayrıca diğer konularla ilgili kanunların içinde afetle ilgili düzenlemelere değinilen kanunlar yer almaktadır; 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, 5355 sayılı Mahalli İdare Birlikleri Kanunu, 5393 sayılı Belediye Kanunu ve Büyükşehir Belediyesi Kanunu herhangi bir afet durumunda bu kurumların harcama yapabileceklerini düzenlemektedir. Ayrıca, 5543 sayılı İskân Kanunu, 3194 sayılı İmar Kanunudur (Akyel, 2007: 73).

2.4. Türkiye’de Afet ve Acil Durumlarla İlgili Yapılan Planlar

Türkiye’de 5902 sayılı Kanun gereği Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı(AFAD), kurulmuştur. AFAD’ın kurulmasıyla birlikte afet öncesi hazırlık, planlama ve risk azaltma çalışmalarını içeren bütünlük afet yönetimi anlayışı benimsenmiştir. Türkiye özellikle deprem olmak üzere yaşanan

afetlerden edindiği tecrübeleri etkin müdahale de kullanabilmek için 2014 yılında Türkiye Afet Müdahale Planı (TAMP) hazırlanmıştır.

TAMP, afet ve acil durumlar da müdahale edecek ve görev alacak çalışma gruplarını, bu grupların sorumluluklarını, afet öncesi, sırası ve sonrasında da müdahale planının prensiplerini belirlemek amacıyla hazırlanmıştır. Türkiye’de yaşanacak her türlü afet ve acil durumlara müdahalede görev alacak bakanlık, kurum ve kuruluşlar, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve gerçek kişileri kapsamaktadır. Afet ve Acil Durum Müdahale Hizmetleri Yönetmeliği ile birlikte TAMP’ta güncellenerek 24 Şubat 2022 tarihli ve 31760 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. TAMP’ta ki bu güncelleme teknolojik gelişme, bilgi birikimi edinilen tecrübeler ve gereksinimleri giderme imkânı sağlamanın ışığında hazırlanmıştır. TAMP sorumlulukların ilgililer tarafından benimsenmesini, sorumluluğu olan tarafların uyum içinde olmasını ve hedeflerin zamanında gerçekleştirilmesini sağlayabildiği derecede başarı olduğunu kabul etmektedir (AFAD, 2023).

2019-2023 yılları arası için AFAD öncülüğünde stratejik plan hazırlanmıştır. Bu planda vizyon ve misyon belirlenmiş, kurum içi analiz ve diğer ülkelerin işleyişiyle ilgili analizler yapılmıştır. Yapılan analizler ışığında bazı amaçlar şu şekilde belirlenmiştir;

- Afet ve acil durum yönetiminde koordinasyonun önemini altını çizmek,
- Bütünleşik afet yönetiminin tüm alanlarda benimsenmesini ve yerleşmesini desteklemek,
- Afet esnasında ve sonrasında ki süreçleri etkin yönetebilmek,
- Afet ve acil durumlara hazırlıklı olmanın sürekliliği için toplumun farkındalığını arttırmak,
- Uluslararası alanda önde gelen kuruluşlardan biri olmak,
- Öğrenmeye ve gelişmeye açık olan bir kurum olmak.

2021 yılında 2022-2023 yılları için sığınak politikası, arama kurtarma ekipmanlarının artırılması, ülke genelinde ikaz ve alarm sistemlerinin yaygınlaştırılması, afet ve acil durumlara ilgili toplumsal farkındalığın artırılması, mobil afet ve acil durum simülasyon tırının ulaştığı kişi sayısı ve Afete Hazır Türkiye Projesi kapsamında ülke genelinde eğitim verilen kişi sayısı gibi konularda güncellenme yapılmıştır (AFAD, 2023).

Ulusal Deprem Stratejisi ve Eylem Planı (Udsep-2023) 18.08 2011 tarih ve 28029 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış 2012 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu planın amacı depreme dirençli, güvenilir, hazır ve sürdürülebilir yeni yaşam alanları oluşturarak, dirençli bir toplum ve kurumsal altyapı oluşturarak depremlerin meydana getirdiği fiziksel, ekonomik, sosyal, çevresel ve

politik tehlikeleri ve yıkımların etkisini azaltmak veya önüne geçebilmektir. Udsep-2023 hazırlanırken geçmişte edinilmiş tecrübelerden fayda sağlanmış ve yapılacaklarda kamu, özel sektör, üniversiteler, meslek odaları ve sivil toplum kuruluşları sürece dâhil etmesi yönüyle daha geniş kitlelere hitap eden bir plan özelliği kazanmıştır (AFAD, 2023).

Ulusal Radyasyon Acil Durum Planı (URAP); 18/12/2013 tarihli ve 28855 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan Afet ve Acil Durum Müdahale Hizmetleri Yönetmeliği’nin 6. maddesinin 3. fıkrasına, 3/1/2014 tarihli ve 28871 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan Türkiye Afet Müdahale Planı’nın 1. Ve 6. maddesine ve 9/7/2018 tarihli ve 30473 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 702 sayılı Nükleer Düzenleme Kurumunun Teşkilat ve Görevleri ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname’nin 5. maddesinin 5. fıkrasına dayanılarak hazırlanmıştır. Planın amacı yurt içi ve yurt dışı olmak üzere yaşanacak radyasyon acil durumu için il seviyesinde ve ülkenin tümünde yapılacak planlamanın ve müdahalelerin uluslararası ilişkilerle nasıl yürütüleceğini belirleyebilmektir (AFAD, 2023).

3. Afet ve Kriz Durumlarında Siber Güvenlik

Günümüz toplumlarının büyümesiyle birlikte meydana gelen birçok farklı afet ve acil durum birbiriyle bağlantılı bir şekilde yerel, bölgesel, ulusal ve küresel olarak yayılıp toplumları etkileyebilmektedir. Ayrıca yaşanan afet ve acil durumlar toplumları çaresiz bırakırken bu çaresizliğe siber güvenlikle ilgili bazı sorunlar eklenebilmektedir (Panda ve Bower, 2020: 508). Siber güvenlikle ilgili ortaya çıkan sorunlar ekonomik, siyasi, ticari, kültürel vb. çeşitli tehdit unsurları içeren durumlardır (Li & Liu, 2021: 8179). Sorunların yaşanmaması için afet ve acil durumlar öncesi, sırasında ve sonrasında yapılan faaliyetlerle sınırlı kalmayarak afet diplomasisi şeklinde bütüncül çözüm anlayışıyla faaliyetler yürütülmelidir (Kelman, 2018: 2). Afet ve acil durumlar ve siber güvenlik tehlikeleri bir anda yaşanması bağlamında ve daha birçok konuda benzerlik göstermektedir. Birbiriyle ilişkili olan bu kavramlar için hazırlanan plan, eylem planları ve mevzuatlarında ilişkilerinden açıkça söz edilmektedir. Örneğin, 2020- 2023 Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planında öne çıkan konular güvenlik olmasına rağmen konudan AFAD sorumlu olmuştur. Özellikle siber saldırılar teknolojik afet olarak değerlendirildiği için AFAD bu konuda önemli görevler üstlenmektedir. AFAD siber saldırıların ve siber tehditlerin önlenmesi için diğer kurum ve kuruluşlarla işbirliği sağlayarak farkındalığı arttırmak bağlamında birçok faaliyet gerçekleştirmektedir. Ayrıca siber güvenliğin katkılarıyla coğrafi bilişim sistemlerinin geliştirilmesi ise afet ve acil durumlarda bir olaya müdahale edebilmek kolaylaşmıştır. Bu bağlamda ilişkili olan bu kavramları siber güvenlik tehdidi oluşturan afet ve

acil durumlar ve afet ve acil durumlara neden olabilecek siber güvenlik tehdit ve açıkları olarak sınıflandırmak anlamlı olacaktır. Çünkü bazen siber tehdit veya siber saldırılar afet ve acil durumlara sebep olurken bazen de afet ve acil durum zamanların da siber tehdit ve siber saldırılar ortaya çıkabilmektedir. Bu çalışmada böyle bir sınıflandırma kapsamında birbirine zemin hazırlayabilen durumlar örneklerle açıklanmıştır.

3.1. Siber Güvenlik Tehdidi Oluşturan Afet ve Acil Durumlar

Ülkelerin yaşadığı bazı afet ve acil durumlar esnasında veya sonrasında siber güvenlik tehditlerine zemin oluşabilmektedir. Ülkeler tüm dinamiklerini ve dikkatlerini yaşadıkları afet ve acil durumlar için sarfederken tehdit ve saldırılara açık hale gelebilmektedir. Bu durumların örnekleri şu şekilde sıralanabilir;

- Estonya bilgi sistemlerinin kullanımında akla gelen ilk Avrupa ülkesidir. Estonya II. Dünya Savaşı'ndan, Sovyetler Birliği'nin yardımını alarak Almanya'ya karşı kendini savunmuştur. Bu birlikteliğin göstergesi olarak 1947'de Tallinn'de Bronz Asker heykeli dikilmiştir. Daha sonra yaşanan bazı tartışmalar sonucunda heykel 26 Nisan 2007'de Tallinn'de askeri mezarlığa taşınmıştır.

Ülkenin %25'ini oluşturan Rus kökenli vatandaşlar heykelin kaldırılmasını istemeyerek Tallinn ve ülkenin çeşitli yerlerinde gösteriler gerçekleştirmişlerdir. Karşı çıkma faaliyetleri devam ederken 27- 29 Nisan tarihlerinde devletin internet sayfaları, haber portalları ve ulusal e-posta sunucuları saldırılara maruz kalmıştır. 30 Nisan -18 Mayıs tarihlerinde ise saldırılar daha artmış ve devletin ulusal bilgi sistemleri, internet sağlayıcıları ve bankalar hedef alınmıştır. NATO saldırılar başlar başlamaz Estonya'ya yardım etmiş ve siber güvenliğin önemi anlaşılacak Siber Savunma İşbirliği Mükemmeliyet Merkezi Estonya'da NATO aracılığıyla kurulmuştur (Güngör ve Güney, 2017: 142).

- 2008'de yaşanan savaşın tarafları olan Rusya ve Gürcistan fiziki olarak savaşırken aynı zamanda kendi haklılıklarını kamuoyuna duyurmak için birbirine DoS adındaki siber saldırılar gerçekleştirmiştir. Saldırılar sonucunda Gürcistan'ın bankacılık, medya ve hükümete ait sitelere bilgi akışının aksatılıp Gürcistan hakkında haberlerin ülke içinde ve uluslararası alanda erişimi engellenmiştir (Acarer, 2020: 64, 65).
- 2008'de İsrail Gazze'ye karşı "Dökme Kurşun" adlı askeri operasyonu başlatmıştır. Operasyona karşı olan Müslüman ve Arap Hackerlar tepkilerini "Defacement" isimli saldırılarla göstermiştir. Haber, siyasi parti, başbakan ve savunma bakanlıklarının sitelerine ileti ve görseller ekleyerek siber saldırılar düzenlemiştir (Avcı, 2021: 58).

- 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesi merkezli 7.7 ve Kahramanmaraş'ın Elbistan ilçesi merkezli 7.6 şiddetinde yaşanan ve Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır, Adana, Adıyaman, Osmaniye, Hatay, Kilis, Malatya ve Elazığ olmak üzere 11 ilde büyük yıkımlara, yaklaşık 42 bin kişinin ölümüne ve 75 bin kişinin yaralanmasına neden olan depremler meydana gelmiştir. Büyük çaplı deprem için ulusal ve uluslararası çeşitli yardımların yanında ekonomik yardımlarda yapılmıştır. Türkiye'de bulunan AHBAP Derneği deprem bölgesinde kullanılmak üzere kısa sürede büyük oranda parasal yardım toplamıştır. Para miktarının kötü niyetli tarafların dikkatini çekmesi sonucunda depremzedeler için toplanan yardıma bir kaç kere siber saldırıda bulunulmuştur.

3.2. Afet ve Acil Durumlara Neden Olabilecek Siber Güvenlik Tehdit ve Açıkları

Siber güvenlik tehditleri ülkelerin afet ve acil durum yaşadığı zaman yani devletlerin yoğunlaşması gereken önemli olayların yaşandığı zamanlarda gerçekleştirilmektedir. Bunun yanında siber güvenlik tehditlerinin afet ve acil durumlara sebebiyet verdiği olaylar da yaşanabilmektedir. Siber saldırıların afet ve acil duruma neden olduğu olaylar şu şekilde örneklendirilmiştir;

- Yaşanan elektrik kesintileri büyük çapta ve siber saldırı kapsamında gerçekleşmiş olabilmektedir. 2023'de Amerika Birleşik Devletler'i ve Kanada'da, 2012'de Hindistan'da ve 2015'de Türkiye'de yaşanan elektrik kesintileri sebebi bilinmeyen ve siber saldırı olarak tahmin edilen olaylardır. Elektrik kesintileri trafik ışıklarının yanmaması sebebiyle kazaların oluşması, asansörde insanların mahsur kalması ve insanların sağlık, ulaşım, ekonomik ve iletişim gibi ihtiyaçlarını karşılamadıkları için insanlarda panik havasının oluşması gibi acil durumları ortaya çıkarmıştır (Meral, 2015: 83,86).
- 1982 yılında Moskova, Kanada'da bulunan bir doğalgaz şirketinin boru hatlarını kontrol eden yazılımı kendisine aktarmaya başlamıştır. ABD, casusluk girişimi özelliği taşıyan bu olayı farkederek Moskova'nın aktarmaya devam ettiği yazılıma bir virüs yükleyerek doğalgaz akış değerlerini değiştirmiştir. Boru hattındaki doğalgazın akış değeri arttığı için Rusya sınırında bir patlama oluşarak siber savaş ilk kez bu olayla gerçekleşmiştir (Tunca, 2019: 5).
- 2003 yılında ABD Irak'ı işgal etmeye karar verdiği için Irak Savunma Bakanlığı'nın veri tabanını ele geçirerek çalışanların bilgisayar ekranlarına "Yakın zamanda Irak'ı işgal edebiliriz, sizlere zarar vermek istemiyoruz, savaş başladığında evlerinize gidin" iletisi göndermiştir.

Bu iletiyi çalışanlar ve askerler dikkate almışlar ve ABD'nin imha etme işlemleri kolaylıkla gerçekleşmiştir (Tunca, 2019: 5).

- Avustralya'da atık kontrol sisteminde ki eski bir çalışanın yardımı alınarak kişisel bilgisayar ve SCADA sistemlerine girilmiş ve 150 tane atık istasyonuna erişim sağlanmıştır. Bu erişim bir milyon metre büyüklüğünde ki atığın deniz ve nehirlere bulaşmasına sebebiyet vermiştir (Avcı, 2021: 56).
- Suriye ve Kuzey Kore birlikte nükleer tesis yapmayı planlayarak inşa etmeye başlamıştır. 2007 yılında İsrail, tam olarak nasıl yapıldığı bilinmeyen bir siber saldırı düzenleyerek yapılması planlanan nükleer tesis alanını hava radar sistemlerine takılmadan bombalamıştır (BBC News, 2023).
- Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattında 2008 yılında bir siber saldırı düzenlenmesi patlamaya neden olmuştur. Bloomberg International, patlamanın nedenini teröristler tarafından yapılmış bir siber saldırı olarak nitelemiştir. Türkiye Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı, patlamanın aslında hattın işlenmesinde yaşanan teknik bir hata sonucunda yaşandığını belirtmiştir (Siberbülten, 2023).
- İran'ın nükleer faaliyetlerini engellemek için ABD ve İsrail'in siber saldırı yapmak için bir solucan yazılım kullanmıştır. Nükleer tesislerde reaktör motorları belli bir sıcaklıkta olması gerektedir ve frekans konvektörleri reaktörlerinin yaptığı işlemin aksaması halinde belirli arızalanmalar yaşanabilmektedir. İran nükleer tesislerinin zarar görmesi için yapılan bu aksatma işlemleri reaktörelere yapılmıştır. Reaktörlerin aktif olmaması facianın önüne geçmiştir (Kesik, 2020: 57-60).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Teknolojik gelişmelerin en önemli sonuç ve bileşenlerinden birisi olan internetin hayatın pek çok alanında kullanımının artmasının pek çok sonucu olmuştur. Bu sonuçların çoğunluğu olumlu olmakla beraber bazı tedbirler gerektiren sonuçları da ortaya çıkmıştır. Gündelik hayattan ulusal güvenliğe kadar, finansal altyapılardan eğitim altyapılarına kadar artık hayatın ayrılmaz bir parçası olan internetin güvenliğinin sağlanması ve siber boyutta oluşabilecek güvenlik açıklarına karşı hem tedbir alınması hem de olumsuz durumlarda uygulanacak protokol ve müeyyideleri ortaya koyacak yasal düzenlemelerin oluşturulması son derece önem arz etmektedir.

Siber güvenlik bağlantılı problemler gündelik hayatta karşımıza sık sık çıktığı gibi afetlerde ve acil durumlarda da hem sebep hem de sonuç olarak yüz yüze gelebildiğimiz gerçekliklerdir. Afetlerde ve acil durumlarda siber altyapılar daha fazla risk altında kalabildiği gibi direkt olarak siber

altyapılara yapılan saldırılar veya bu altyapılardaki problemler bizzat afet veya acil durumun kendisi olabilmektedir. Dolayısı ile bu durumlarda nasıl bir protokol ve gerekli müeyyidelerin nasıl uygulanacağı gerek ulusal gerekse de uluslararası düzenlemelerle ortaya koyulmuştur. Bu düzenlemeler değişen şartlara ve teknolojik gelişmelere göre zaman zaman güncellenmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nde de bu konuda çeşitli yasal düzenlemeler mevcuttur ve bu çalışmanın ilgili bölümlerinde aktarılmıştır. Çalışmada verilen bilgiler ışığında sıralanan önerilerin uygulanması gerek ülkemizin siber güvenlik stratejisinin geliştirilmesine gerekse de uluslararası uyumun sağlanmasında katkılar sunacaktır.

- İlk olarak T.C Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı'nın öncülüğünde oluşturulmuş Siber Güvenlik Kurulu yerine bu kurulda ki bakanlıkların eşgüdümlü çalışmaları bırakılmadan Siber Güvenlik Bakanlığı oluşturularak siber güvenliğin tek merkezden yönetimimini sağlamak orta vadede bir çözüm önerisi olarak dikkate alınabilir.
- 2013- 2014 siber güvenlik eylemlerinde siber güvenliğin orta ve yükseköğretimde yer alması için çalışmaların gerçekleştirileceği açık bir şekilde ifade edilmesine rağmen yeterli düzeyde gerçekleştirilmemiş bir eylemdir.
- Öğrencilere ilköğretimden itibaren Siber Güvenlik Dersleri'nin verilmesiyle eğitimle işbirliği yapılarak siber güvenlik konusunda nitelikli insanların yetişmesini sağlamak gerekmektedir.
- Toplumun en önemli yapı taşlarından biri olarak çocuğu kabul eden görüş benimsenerek çocukları şifre paylaşımı (kendilerinin veya ebeveynlerinin), dijital materyal paylaşımı, elektronik cihaz ortak kullanımı vb. konularında bilinçlendirmek gerekmektedir.
- Yüksek Öğretimde daha teknik ders içerikleri (kredi kartı şifrelemeleri, e-mail ve mobil uygulama güvenlik eğitimleri vb.) ile ortak Siber Güvenlik Dersleri mevcut müfradata adapte edilerek verilmelidir.
- Halk Eğitimi Merkezleri'n de vatandaşlara yönelik Siber Güvenlik, e-devlet kullanımı, şifre paylaşımı gibi derslerin verilmesiyle devletin sunduğu teknolojik hizmetlerden korkmadan ve güvenli bir şekilde yararlanılabileceği gösterilmiş olacaktır.
- İnternetin faydalarından yararlanma halini devam ettirebilmek için siber tehditler için caydırıcı önlemler geliştirerek insanların internet ortamından korkma durumunu minimize etmek gerekmektedir.
- Ülkeler afet ve acil durumlarında bu konulara odaklandıklarından, bu süreçler kritik altyapıları siber tehdit ve saldırılara karşı daha savunmasız hale getirmektedir. Bu yüzden afet ve acil durumlar yaşandığında siber

güvenlikten ödün verilmemeli ve afet ve acil durumlar için özel siber güvenlik planları oluşturulmalıdır.

- Türkiye’de siber güvenlikle ilgili faaliyetlerin 2012 yılına kadar küçük çaplı çalışmalar olarak ilerlediği 2012’de sonra düzenli ve belirli aralıklarla güncellemelerin yapıldığı görülmektedir. Yapılan faaliyetlerin gelişmiş ülkelere göre geciktiği ifade edilebilmektedir. Siber güvenlik tedbir ve uygulamalarında diğer ülkelerle eşgüdümün sağlanması ülke ve sınır ayrımı gözetmeksizin gerçekleşebilen siber saldırılarla mücadelede çeşitli avantajlar sağlayacaktır.
- Siber güvenlikle ilgili yapılan stratejik eylem planlarında alınan kararlarda yapılması gerekenler başarılı bir şekilde tespit edilmektedir fakat eyleme dönüşmesi ve kararların yasallaşması uzun sürmektedir. Daha hızlı aksiyon alınmasını sağlayacak düzenlemelerin yapılması etkili olacaktır.
- 2016-2019 Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı ve Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve 2020-2023 Eylem Planı’nda ki eylemler kamuoyuyla tam olarak paylaşılmamıştır. Bu konudaki bilgi akışının daha şeffaf yürütmesi kamuoyunun bilinçlenmesi açısından son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

- 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı. (2015). http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/uqSFE+20152018_Bilgi_Toplumu_Stratejisi_ve_Eylem_Planı.pdf Erişim Tarihi: 11.12.2023.
- 2016-2019 Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı. (2016). <https://hgm.uab.gov.tr/uploads/pages/siber-guvenlik/2016-2019guvenlik.pdf> Erişim Tarihi: 11.12.2023.
- Acarer, T. (2020). Ülke güvenliğimizde alınabilecek makro siber güvenlik önlemleri. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi*, 6(2), 61-71.
- AFAD. (2014). *2014-2023 Kritik Altyapıların Korunması Yol Haritası Belgesi*. Ankara: Başbakanlık Afet Acil Durum Yönetimi Başkanlığı.
- AFAD. (2009). 2019-2023 AFAD stratejik planı. https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Planlar/AFAD_2019_2023_STRATEJIK_PLAN.pdf Erişim Tarihi: 17.12.2023.
- AFAD. (2009). Türkiye Afet Müdahale Planı https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Planlar/TAMP.pdf Erişim Tarihi: 17.12.2023.
- AFAD. (2009). Udsep- 2023. <https://www.afad.gov.tr/udsep-2023> Erişim Tarihi: 17. 12. 2023.
- AFAD. (2009). Ulusal Radyasyon Acil Durum Planı. https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Planlar/ULUSAL_RADYASYON_ACIL_DURUM_PLANI_URAP_2019-2_.pdf Erişim Tarihi: 17. 12. 2023.
- Afet Terimler Sözlüğü. (2014). Afet Terimler Sözlüğü, 25, 26.
- Akyel, R. (2007). Afet yönetim sistemi: Türk afet yönetiminde karşılaşılan sorunların tespit ve çözümüne ilişkin bir araştırma. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim dalı, Adana.
- Aslay, F. (2017). Siber saldırı yöntemleri ve Türkiye'nin siber güvenlik mevcut durum analizi. *International Journal of Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies*, 1(1), 24-28.
- Avcı, İ. (2021). Akıllı doğal gaz şebekelerinde siber güvenlik açıklarının araştırılması ve uygunluk modeli geliştirilmesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- BBC NEWS. (2023). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43484585> Erişim tarihi: 01.12.2023.
- Betz, D.J., Stevenz, T. (2013). Analogical reasoning and cyber security. *Security Dialogue*, 44(2), 147-164.
- Broadcom. (2024). 2019 Internet Security Threat Report. <https://docs.broadcom.com/doc/istr-24-executive-summary-en> Erişim Tarihi: 19.02.2024.
- Bulut, B. (2022). 2000'li yıllarda NATO'nun siber güvenlik politikaları. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Carley, K.M., Cervone, G., Agarwal, N., ve Liu, H. (2018). Social cyber-security. *Springer International Publishing AG*, 389-394.
- Clarke R., Knarke R., (2010), "Siber Savaş", İstanbul Kültür Üniversitesi, 148, Çeviri: Murat ERDURAN. İstanbul.
- Colbaugh, R. ve Glass, K. (2011). Proactive defense for evolving cyber threats. IEEE International Conference on Intelligence and Security Informatics, 10-12 Temmuz 2011, Beijing, China.
- Coventry L., Briggs, P., Blythe, J. ve Tran, M. (2014). Using behavioural insights to improve the publics use of cyber security best practices. Report.
- Demirci, K. (2021). Kritik altyapılarda siber güvenlik ve AFAD üzerinden bir değerlendirme. *Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 54- 64.
- Dergio. (2024). Machiavelli'nin "Virtu" ve "Fortuna" kavramına bakış. <https://dergio.com/20220605/machiavellinin-virtu-ve-fortuna-kavramlarina-bakis> Erişim Tarihi: 12. 02. 2024.
- EM-DAT. (2022). Emergency Events Database. Glossary, <https://www.emdat.be/Glossary> Erişim Tarihi: 17.12.2023.

- Ercan, M. (2015). Kritik altyapıların korunmasına ilişkin belirlenen siber güvenlik stratejileri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gebze Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze.
- E-Türkiye Girişimi Eylem Planı. (2022). http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/Yayinlar/020800_E-TurkiyeEylemPlanı.pdf, Erişim Tarihi: 13.12.2023.
- Galinec, D., Moznik, D., ve Guberina, B. (2017). Cybersecurity and cyber defence: national level strategic approach. *AUTOMATIKA*, 58(3), 273–286.
- Kışman, Z. A., & Güleç, Ö. (2021). Uluslararası İlişkiler Açısından Siber Güvenlik ve NATO'nun Siber Güvenlik Stratejileri. *Akademik Açı*, 1(1), 127-154.
- Güngör, U., Güney, O. (2017). Uluslararası ilişkilerde güvenliğin dönüşümü çerçevesinde bilgi güvenliği ve siber savaş. *Karadeniz Araştırmaları*, 131- 146.
- Hansen, L., Nissenbaum, H. (2009). Digital disaster, cyber security, and the Copenhagen School. *International Studies Quarterly*, 53, 1155–1175.
- IFRC. (2022). <https://www.ifrc.org/what-disaster>, Erişim Tarihi: 16.12.2023.
- Kadioğlu, M. (2011). Afet yönetimi beklenilmeyeni beklemek, en kötüsünü yönetmek. İstanbul: TC Marmara Belediyeler Birliği Yayını.
- Karadağ, E. (2023). Kitap incelemesi Ali Burak Darıcılı, “siber uzay ve siber güvenlik: ABD ve Rusya Federasyonu'nun siber güvenlik stratejilerinin karşılaştırmalı analizi”. *Bilgi Teknolojileri ve İletişim Dergisi*, 1(1), 183- 185.
- Karasoy, A. H., Babaoğlu, P. (2021). Türkiye’de siber güvenlik: yasal ve kurumsal altyapı. *Yaşam Dergisi*, (44), 123- 155.
- Kaymak, M. (2021). Afet ve acil durum yönetimi: Tekirdağ ili bir alışveriş merkezi örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Tekirdağ.
- Kelman, I. (2018). Disaster diplomacy. in *The Encyclopedia of Diplomacy*. Edited by Gordon Martel. JohnWiley & Sons, Ltd.
- Kesik, M. (2020). Siber güvenliği yeniden düşünmek: Stuxnet örnek olayı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.
- Li, Y., Liu, Q. (2021). A comprehensive review study of cyber-attacks and cyber security; Emerging trends and recent developments. *Energy Reports*, 7, 8176–8186.
- Lindell, M. K. (2013). Disaster studies. *Current Sociology Review*, 61(5-6), 797–825.
- Lupovici A., (2011). Cyber warfare and deterrence-trends and challenges in research, *Military and Strategic Affairs*, 3, (3), 49.
- Machiavelli, N. (2012). *Prens*, çev. Kemal Atakay, Can Yayınları, İstanbul, 2012.
- Meral, M. (2015). *Siber güvenlik kapsamında kritik altyapıların korunmasının önemi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Enstitüsü). Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul.
- Nissenbaum, H. (2005) Where Computer Security Meets National Security. *Ethics and Information Technology*, (7), 61-73.
- NIST. (2024). Siber tehdit nedir? <https://www.nist.gov/cybersecurity>, Erişim Tarihi: 19.02.2024.
- Öğün, M.N. & Kaya, A. (2013). Siber güvenliğin milli güvenlik açısından önemi ve alınabilecek tedbirler, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 9(18), 145- 181.
- Özmkas, U. (2019). Fortuna ve fortuna. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (27), 1-15.
- Öztürk, M.S. (2018). Siber saldırılar, siber güvenlik denetimleri ve bütüncül bir denetim modeli önerisi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 208-232.
- Panda, A., Bower, A. (2020). Cyber security and the disaster resilience framework. *International Journal of Disaster Resilience in The Built Environment* 11(14), 507- 518.
- Reid, R., Niekerk, J. V. (2014). From information security to cyber security cultures. In *2014 Information Security for South Africa*, IEEE, 1-7.

- SİBERBÜLTEN. (2023). <https://siberbulten.com/siber-guvenlik/2008de-baku-ceyhana-siber-saldiri-duzenlendi/> Erişim Tarihi: 29.11. 2023.
- Singer, P.W., Friedman, A., (2015). Siber güvenlik ve savaş, *Buzdağı Yayınları*, Ankara, 182.
- Srivinasan, J., Simma, S. (2017). Disaster recovery, an element of cyber security- a flick through. *International Journal of Management*, 8, 125- 133.
- T.C Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2013). *Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve 2013- 2014 Eylem Planı*, Ankara.
- T.C Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2020). *Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı 2020-2023*, Ankara.
- Taylan, S. (2018). Afet sonrası acil toplanma ve geçici barınma alanları standartlarının değerlendirilmesi (Çankırı ili örneği). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.
- Technology 7 (2): 61–73.
- Thakur, K., Meikang, Q., Gai, K., ve Ali, L.M. (2015). An investigation on cyber security threats and security models. 2015 IEEE 2nd International Conference on Cyber Security and Cloud Computing.
- Tunca, S. (2019). Modern çağda siber güvenlik kavramı. *Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve idari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (3), 1-7.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (25355, 23 Ocak 2004).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (25611, 25 Eylül 2004).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (25673, 17 Aralık 2004).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (26530, 23 Mayıs 2007).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (2690, 9 Temmuz 1982).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (2709, 9 Kasım 1982).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (28447, 20 Ekim 2012).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (29677, 7 Nisan 2016).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (5809, 5 Kasım 2008).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (5902, 25 Mayıs 2009).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (7126, 13 Haziran 1958).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (7269, 25 Mayıs 1959).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *T.C. Resmî Gazete* (7981, 13 Aralık 1951).
- Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Anaplanı: Sonuç Raporu. (1999). http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/Yayinlar/991000_TuenaRapor.pdf Erişim Tarihi: 15.12.2023.
- Walker, J., Williams, B. J., ve Skelton, G. W. (2010). Cyber security for emergency management. In *2010 IEEE International Conference on Technologies for Homeland Security*, IEEE, 476-480.

ENERJİ KAYNAKLARI İHTİYACININ ETKİSİNDE GELİŞEN İLİŞKİLER: ÇİN HALK CUMHURİYETİ (ÇHC)-ORTA DOĞU BÖLGESİ ENERJİ TİCARETİ VE YATIRIMLARINA YÖNELİK DEĞERLENDİRMELER¹⁴

Halil İbrahim Kaya¹⁵

Giriş

Çin Halk Cumhuriyeti sadece yeni bir ekonomik süper güç olarak değil, aynı zamanda en büyük küresel enerji tüketicisi olarak görülmektedir (Öğütçü, 2017: 57). Bu durum beklenen bir sürecin tezahürüdür. Nitekim ülke piyasa ekonomisine geçişin 46 yılının geride bırakıldığı şu günlerde, 1978'den bu yana ortalama %10'a yakın bir büyüme trendi göstererek adeta tüm dünyada görülmemiş bir ekonomik gelişmenin örneği halini almıştır. Diğer taraftan Çin her ne kadar uzun yıllar ülkesine çektiği dev yatırımlarla bilinse de aynı zamanda günümüzde dünya ülkeleri için en büyük yatırım kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Dünyanın her bölgesinde ve birçok ülkesinde doğrudan yatırım ve ticari ilişkisi bulunan ülkenin dışa açılım politikası şimdilik başarılı görülmektedir (Oktay, 2022: 11).

Dünya GSYİH'sının tek başına %20'sine yakınına oluşturan ülke aynı zamanda dünyanın en büyük 10 ekonomisinden sekizinin en büyük ticaret ortağıdır (Lunness, 2023). Küresel düzenin üretim üssü olmasının, uluslararası ticareti domine edebilmesinin ve ekonomik büyümesinin sürdürülebilir olmasının temelinde ise enerji kaynaklarına ucuz, güvenli ve düzenli bir şekilde ulaşabilmesi yatmaktadır. Enerji tedarikinin kesintiye uğraması, ekonomik ve sosyal açıdan kabul edilemez bir durum olarak görülmektedir. Enerji ikmal/ tedarik güvenliği ve kesintisiz ulaşım bu anlamda büyük önem kazanmaktadır.

14 Bu çalışma, Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi tarafından düzenlenen Uluslararası İktisadi ve İdari Çalışmalar isimli kongrede sözlü bildiri olarak sunulan "Çin Halk Cumhuriyeti'nin Orta Doğu Bölgesindeki Enerji Yatırımlarının Bölgede Değişen Dinamikler Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi" isimli çalışmanın genişletilmiş ve revize edilmiş şeklidir.

15 Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, halilkaya@cumhuriyet.edu.tr.

Özellikle Çin gibi fosil yakıtlarda-kömür hariç- büyük oranda ithal bağımlılığı olan ülkeler adına bu durum hayati bir özellik kazanmaktadır. Bu durumun bilincinde olan ÇHC yönetimi, petrolde ithalat bağımlılığının başladığı 1993 yılından günümüze petrole kaynağında ulaşabilmek ve kaynağında kontrol edebilmek adına sürekli politikalar gerçekleştirmektedir.

Çin devletinin bizzat kontrolü veya yönlendirmesinde olan birçok şirket bu nedenle dünyaya açılarak, ülkenin enerji çıkarlarını sağlama görevini icra etmeye çalışmaktadır. CNPC, Sinopec, CNOOC gibi büyük petrol ve doğalgaz şirketleri, yurtdışında iş yapma, petrol ve doğalgaz sektöründe küresel birleşme ve satın almalar yoluyla etkin olma yolunda bir hayli yol kat ederek, küresel enerji sektöründe önemli oyuncular haline geldiler. Burada enerji kaynakları dağılımının doğası gereği temel rota olarak Orta Doğu bölgesi ve bölge ülkeleri görülmüştür. Bölgenin dünya petrol rezervlerinin neredeyse yarısına sahip olması nedeniyle petrol bağımlılığı da büyük ölçüde bu bölgeye yönelik olmuştur. Bu nedenle ÇHC bilinçli ve programlı politikalar ile bölgede ekonomik nüfuzunu arttırmakta ve enerji kaynaklarına kaynağında sahip olma stratejisi yürütmektedir. İki taraflı işleyen bu süreç bir yandan ticari ilişkileri arttırırken diğer taraftan Çin'in enerji sektörüne yatırımlarını da beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada Çin'in Orta Doğu ilişkilerinin enerji kaynakları-özellikle petrol-özelinde incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde Çin'in enerji görünümüne dair verilere yer verilmiş; ülkenin petrol, doğalgaz, kömür gibi kaynaklarının üretim, tüketim, ithalat ve ihracat durumu yorumlanmıştır. İkinci bölüm; Çin-Orta Doğu ilişkilerinin tarihsel seyri ve enerji konusunun bu ilişkiler içindeki yeri incelenmiştir. Üçüncü ve son bölüm ise bölge ülkeleriyle gerçekleşen enerji ticareti ve enerji yatırımlarının değerlendirilmesinden oluşmaktadır.

1. Çin Halk Cumhuriyeti'nin Enerji Görünümü

Çin ekonomisinin ağır sanayiye odaklanmaya başladığı 2000'li yıllardan bu yana ülkede yaşanan hızlı büyüme, enerji tüketiminin artmasına yol açmıştır. Günümüzde Çin dünyanın en büyük enerji üreticisi ve tüketicisi konumundadır. Çin Halk Cumhuriyeti, güçlü sanayileşmesiyle birlikte ekonomisinin artan enerji talebini karşılamak için enerji tedarikine odaklanmıştır. Ulusal üretimde büyüme yaşanırken, kaynakları yetersiz olan ülkenin petrol ve doğalgaz ithalatı da her geçen yıl artış göstermiştir (Guilhot, 2022). Nitekim BP (2022) verilerine göre küresel birincil enerji tüketiminin %26,2'sini tek başına gerçekleştiren Çin, kömür kaynakları dışında fosil enerji kaynakları bakımında oldukça düşük rezervlere sahip olup, kendi kendine yeterliliği bulunmamaktadır. Ülkenin petrol ithalat bağımlılığı %72,5, doğalgaz bağımlılığı ise %41 düzeyindedir. Ülkenin enerji görünümünün anlaşılması adına Tablo 1'de Çin'in enerji verilerine dair verilere yer verilmiştir.

Tablo 1: Çin Halk Cumhuriyeti'nin Enerji Verileri/Görünümü (2011-2021)

	2011	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Birincil enerji Tüketimi (exajoules)	112.80	127.02	129.15	133.60	138.88	143.92	147.58	157.65 (%26,5) ¹⁶
Kişi başına düşen enerji tüketimi (Gigajoules)	81.9	90.2	91.3	94.0	97.2	100.3	102.5	109.1
Karbondioksit Emisyonu	8793.5	9226.2	9234.4	9444.9	9676.0	9868.5	9974.3	10523.0 (%31.1)
Petrol Üretimi (Bin varil)	4074	4309	3999	3846	3802	3848	3901	3994 (%4.4)
Petrol tüketimi (bin varil)	9630	11890	12297	13003	13642	14321	14408	15442 (%16,4)
Petrol ithalatı (bin varil)	6295	8333	9215	10241	11028	11861	12932	12724 (%19)
Doğalgaz üretimi (milyar m³)	106.2	135.7	137.9	149.2	161.4	176.7	194.0	209.2 (%5.2)
Doğalgaz tüketimi (milyar m³)	135.2	194.7	209.4	241.3	283.9	308.4	336.6	378.7 (%9.4)
Doğalgaz İthalatı (Boru Hattı-Milyar m³)	13.6	32.4	36.8	39.9	47.9	47.7	45.1	53.2 (%5.2)
Doğalgaz İthalatı (Sıvılaştırılmış Doğalgaz-Milyar m³)	16.9	27.0	36.8	52.9	73.5	84.7	94.0	109.5 (%10.7)
Doğalgaz İthalatı (Toplam-milyar m³)	30.5	59.4	73.5	92.8	121.3	132.5	139.1	162.7 (%15.9)
Kömür Üretimi (exajoules)	77.53	76.59	70.82	73.17	76.87	79.76	80.51	85.15 (%50.8)
Kömür Tüketimi (exajoules)	79.71	80.92	80.19	80.56	81.05	81.70	82.38	86.17 (%53.8)
Nükleer Enerji Tüketimi (Exajoules)	0.83	1.59	1.97	2.28	2.70	3.18	3.32	3.68 (%14.6)

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy 2022.

Çin Halk Cumhuriyeti dünyanın yeni üretim ve tüketim üslerinden biri olması nedeniyle son dönemlerde enerji ihtiyacı sürekli artan bir ülke durumundadır. Buna göre ülkenin birincil enerji tüketimi son yıllarda düzenli olarak artış göstermektedir. Ülkenin birincil enerji tüketimi 2021 yılından 157.65 exajoules olarak gerçekleşmiştir. Bu miktar küresel birincil enerji tüketiminin %26,5¹⁶ ine tekabül etmektedir. Birincil enerji tüketimi içinde en yüksek orana sahip olan kaynak ise kömürdür. Çin antrasit ve bitümlü kömür rezervlerinde, küresel rezervlerin %17,90'ına sahip olarak ABD'nin ardından en fazla rezerve sahip ülke olarak bilinmektedir. Toplam kömür rezervi açısından ise 143 milyar ton

16 Parantez içinde yüzde (%) olarak belirtilen veriler ülkenin dünya payını göstermektedir.

rezerv ile dördüncü sırada yer almaktadır. Bu durum ülkenin özellikle elektrik üretiminde kömüre olan bağlılığını belirlemektedir. Küresel kömür üretiminin %50.8'ini tek başına gerçekleştiren ülkenin, kömür tüketimi ise küresel tüketimin %53.8'ine ulaşmaktadır. Bu tüketim, karbondioksit salınımlarının son derece yüksek olmasına sebebiyet vermektedir. Nitekim ülkenin karbondioksit salınımları 10523 milyon tona ulaşarak dünyanın en çok karbondioksit salınımı gerçekleştiren ülkesi olmuştur. Küresel karbondioksit salınımlarının yaklaşık %31.1'i Çin tarafından oluşturulmaktadır. Bu durum ülkenin iklim değişikliği ve küresel ısınma gibi dünya gündemini oluşturan hususlarda uluslararası baskı görmesine de neden olmaktadır. Tablo 1'de yer almamakla birlikte ülkenin üretim ve tüketim durumuna göre kömür hususunda net ithalatçı ve net ihracatçı olması dalgalı bir seyir izlemektedir.

Ülkenin enerji ile ilgili mevcut durumunu fosil yakıtlar bakımından incelediğimizde ise petrol ve doğalgaz üretimin tüketimi karşılayamadığı net bir şekilde görülmektedir. Ülke 1993 yılından itibaren net petrol ithalatçısıdır. Bu duruma ek olarak yeterli rezerve sahip olmadığı doğalgazın ise 1990'lardan itibaren enerji karışımı içindeki payı artış göstermektedir. Bu artışı karşılayabilmek için ise ayrıca 2006 yılından itibaren sıvılaştırılmış doğalgaz ithal edilmektedir. Katar hariç Orta Doğu bölgesinden çok düşük miktarlarda sıvılaştırılmış doğalgaz tedariki sağlayan ülke, en fazla Avustralya'dan LNG ithalatı yapmaktadır. Boru hatları ile yaptığı ithalatı ise kendine yakın ve komşu olan Türkmenistan, Rusya Federasyonu, Özbekistan ve Kazakistan gibi ülkelerden gerçekleştirmektedir.

Tablo 1'de görüldüğü üzere ülkenin petrol üretimi azalırken, petrol tüketimi düzenli olarak artmakta ve bu durumda ithalat bağımlılığını beraberinde getirmektedir. Dünya petrol tüketiminin %16,4'ünü, petrol ithalatının ise %19'unu tek başına gerçekleştirmektedir. Bu durum ülkenin başta Orta Doğu ülkeleri olmak üzere petrol zengini olan ülkelerle ve bölgelerle olan ilişkilerinin derinleşmesine neden olmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde Çin'in petrol zengini olan ülkelere yönelik yaklaşımı tarihsel süreç içerisinde ele alınmaya çalışılmıştır.

2. Çin Halk Cumhuriyeti'nin Orta Doğu Bölgesi'ne Yaklaşımı

Dış ticareti uluslararası politikaları için bir araç olarak kullanan Çin, yabancı ülkelerle kurduğu ilişkilerde ekonomik alanı daha fazla ön plana çıkarmaktadır. Orta Doğu ülkeleri ile kurduğu ilişkilerde de benzer süreci işleten Çin, politik alanlara lüzumundan fazla giren bir tavır içerisinde bulunmamaktadır. Diğer taraftan ikili ilişkilerin ticari doğası düşünüldüğünde, 1993'ten itibaren net petrol ithalatçısı olan Çin için Orta Doğu ile derinlemesine ilişkiler geliştirmek mantıklı görülmektedir. Nitekim dünya petrol rezervlerinin %48,3'ü bu bölgede

yer almaktadır. Ayrıca bölge Çin ticareti açısından önemli bir coğrafi lokasyona ve büyük bir gelişim potansiyeline sahip olmuştur. Fakat ikili ilişkilerin en önemli parçası elbette enerji kaynakları konusu olmuştur (Özev ve İstikbal, 2020).

Alterman ve Garver (2008)'e göre Çin-Orta Doğu ilişkileri gayet basit bir denklem üzerine kurulmaktadır. Çin'in dünyadaki kurtuluş hareketlerinin güvenilir dostu ve yerleşik hükümetlerin düşmanı olmaya çalıştığı günler geride kalmıştır. Enerji kaynaklarına olan aşırı ihtiyaç Çin'in Orta Doğu'daki politikasını yönlendirmektedir ve siyasi, askeri ve diplomatik hususlar ikincil bir rol oynamaktadır. Orta Doğu hükümetlerinin enerji kaynaklarını kontrol etmesi Çin'in bu ülkelerdeki yerleşik yönetimlerle-büyük ölçüde amasız ve fakatsız-ilişkilerini genişletmeye doğru yönlendirmiştir. Ancak Fulton (2022)'a göre bu yaklaşım günümüzde eksik olarak görülmektedir. Bölgede kısmi bir güç olarak tanımlanan ve bölgedeki gücü ve etkisi üzerinde bir takım sınırlamalar bulunan Çin'in, uluslararası gücün küresel yönetim, güvenlik, ekonomi, kültür ve diplomasi gibi göstergelerinde sığ bir ayak izi olduğu ve ancak küresel bir ticaret süper gücü olarak görüldüğü düşünülmektedir. Diğer taraftan birkaç yıldır Çin'in içinde çıkarlarının olmadığı çok az sorun bulunmakta ve Orta Doğu Bölgesi de bunun istisnasını oluşturmamaktadır. Bu nedenle her ne kadar Çin, Orta Doğu Bölgesi'nin önde gelen bölge dışı aktörü ABD'ye meydan okumasa bile, bölge üzerindeki etkisi son yıllarda önemli ölçüde artış göstermiştir ve bu durumun yakın gelecekte de böyle gelişmeye devam edeceği düşünülmektedir.

Çin'in Orta Doğu'da sömürgeci, emperyal veya neo-sömürgeci bir geçmişi olmadığı için, bölgede olumsuz bir "tarihsel yük" taşımadığı bilinmektedir. Bu durum bölge üzerindeki politikalarda Çin'in nispeten daha rahat hareket etmesine neden olabilmektedir. Araştırmacılar genellikle Çin ile Orta Doğu arasındaki ilişkileri 4 dönemde incelemektedir. Nitekim bölge üzerinde Çin'in stratejik pozisyonu ve stratejik perspektifi ve hedefleri dört farklı tarihi aşamada şekillenmektedir. Aşamalar; 1949-1979, 1979-1999, 1999-2013 ve 2013'ten günümüze olmak üzere belirlenmektedir (Niblock, 2022: 35-38). İlk dönem olarak ifade edilebilecek olan 1949-1979 arası yıllarda yani İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Orta Doğu yeni bir rekabet alanına dönüşmüştür. Bu durumun arkasında yatan temel faktör İngiliz ve Fransızların ilgili coğrafyadaki hakimiyet alanlarını yitirmeye başlaması ve ABD ile Sovyetler Birliği rekabetinin yeni alanının Orta Doğu coğrafyası olmasıdır (Çelik, 2020: 34).

Mao, Uzun Yürüyüş adını verdiği politikası sırasında ve sonrasında Orta Doğu'ya özel önem atfetmiştir. Bölgedeki siyasi olayları yakından takip etmiştir. Shickor (1979)'un belirttiği gibi Mao dünyayı bölgelere ayırmıştır ve bu gruplandırmada Orta Doğu ara bölge olarak tasnif edilen yere tekabül etmiştir.

Bölgenin düşman bir güç tarafından kontrol edilmesi, Çin Halk Cumhuriyeti'nin güvenliğini tehlikeye atacak bir gelişme olacaktır. Mao bölgedeki sorunların temel nedenini, dış müdahaleler ve emperyalist rekabet olarak görmektedir. Bu nedenle Orta Doğu'da yaşanan sorunların bölge halkları tarafından çözülmesi gerektiğini, sorunlara neden olan emperyalist anlayışın ve dış müdahalenin ortadan kaldırılmadan sorunların çözülemeyeceğini iddia etmektedir. Bu nedenle Çin bu dönemlerde Orta Doğu kurtuluş hareketleri ile yakın ilişkiler geliştirerek, bu tür yapıların inşası için yatırımlar gerçekleştirmiştir (Olimat, 2014: 17). Daher (2013)'e göre 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çin ve Orta Doğu ülkelerinin koşulları benzerlik göstermektedir. Yabancı denetiminin sonlandırılması, egemenliğin sağlanması ve emperyalist hegemonyayı yıkmaya çabaları iki bölge arasında işbirliği ve dayanışma durumuna neden olmuştur. Çin'in Orta Doğu ile ilişkilerini sağlamlaştırma arzusu iki bölge arasındaki iletişimi olumlu yönde etkilemiştir.

Çin, savaş sonrası dış politikasında bölgedeki hükümetlerle ilişkilerini güçlendirerek ve ulusal kurtuluş hareketlerine destek sağlayarak, Orta Doğu'da toptan bir Amerikan hakimiyetini önlemeye yoğunlaşmıştır. Buna karşın bölge devletleriyle diplomatik ilişkiler yine de yavaş gelişim göstermiştir. Mısır, Suriye ve Yemen Krallığı ile 1956 yılında, Irak, Cezayir Geçici Hükümeti ve Fas ile 1958'de, Sudan ile 1959, Tunus ile 1964 ve Yemen Demokratik Cumhuriyeti ile ancak 1969 yılında ilişkiler kurulmuştur. 1971'de Çin'in Birleşmiş Milletlere girmesiyle birlikte diplomatik ilişkilerde daha hızlı gelişim yaşanmıştır. Kuveyt, Türkiye, İran ve Lübnan; Tayvan ile ilişkilerini keserek Çin Halk Cumhuriyeti ile ilişkilerini geliştirmiştir (Niblock, 2022: 38). 1978'den itibaren ise Çin ile Orta Doğu ülkeleri ilişkileri daha istikrarlı bir biçimde büyüme göstermiştir. Bu durumun temel nedeni, Aralık 1978'de ÇKP Merkez Komitesi'nin 3. Plenumu (Genel Kurulu) tarafından kabul edilen reform programının Çin'in iç stratejilerini dönüştürmesi olarak görülmektedir. Bu tarihlerden itibaren Çin, Orta Doğu'da çok yönlü dostluk politikaları izlemiştir. Deng Xiaoping'in (1978-1997) iktidarının başlangıcında İran-İrak Savaşı'nın ilk zamanlarında tarafsızlık ilan edilerek bu durum şekillendirilmiştir. Çin, savaş esnasında Irak ile samimi ilişkiler sürdürmeyi başarırken, diğer tarafta İran'ın en büyük silah tedarikçisi, nükleer ortağı ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ndeki destekçisi olarak ortaya çıkmıştır (Alterman ve Garver, 2008: 19-20, Niblock, 2022: 39).

Xiaoping döneminde başlayan ekonomik modernleşme süreci, tüm uluslarla dostça ilişkiler ve içişlerine müdahale etmemeye dair sıkı bir bağlılık temelinde Orta Doğu'ya yönelik yapıcı bir dış politikayı teşvik etmiştir. Bu durum zaman içinde Orta Doğu'nun Çin ile özdeşleşmesini sağlayacak şekilde teşvik edici bir işbirliğine yol açmıştır. Çin, Orta Doğu'ya ideolojik, hegemonik veya emperyal

bir bakış açısında ziyade ticari gayeler ile yaklaşmıştır. Çin-Orta Doğu yakınlaşmasında yaşanan en önemli gelişmelerden biri, 1980'lerin ortalarında başlayan Suudi-Çin etkileşimi olmuştur. Bu zamana kadar S. Arabistan ve Çin birbirlerine karşı dostça tavır sergilememiştir ve hatta S. Arabistan, Çin'in Birleşmiş Milletler üyeliğine karşı oy kullanmıştır. Ancak Son 30 yıl içerisinde karşılıklı ilişkiler eşi benzeri görülmemiş bir ilerleme kaydetmiştir. Çin bu dönemde Umman ile olan ilişkilerini de düzeltmiştir. Umman 1983'te Çin'e petrol ihraç eden ilk Arap ülkesi olmuştur. Zaman içerisinde Çin, Arap Körfezi bölgesindeki sol güçlere ve Orta Doğu'ya verdiği desteği geri çekmiş; bu nedenle Orta Doğu ülkeleri yönetimleri, Çin'in salt ekonomik çıkar yaklaşımını, iki taraf arasındaki karşılıklı ve çok taraflı ilişkilerin temeli olarak kabul etmişlerdir (Olimat, 2014: 28).

İki bölge arasında o dönemde ve gelecekte ilerleyecek olan ticareti etkileyen temel faktörlerden biri, Çin'in 1993'te petrol fazlasından petrol açığına sahip (net petrol ithalatçısı) bir ekonomiye geçmiş olmasıdır. Körfez bölgesinden gerçekleşen petrol ithalatının temelleri bu yıllarda atılmış ve bu yıllar Çin'in yirmi birinci yüzyılın ilk yirmi yılında Orta Doğu ile olan ekonomik etkileşiminin en kritik yılları olarak kayda geçmiştir. Nitekim Arap Monarşileri ile kademeli olarak diplomatik ilişkiler kurulmaya devam etmiştir. 1984'te Birleşik Arap Emirlikleri, 1988'de Katar ve Filistin, 1989'da Bahreyn, 1990'da S. Arabistan ve 1992'de İsrail ile resmi diplomatik ilişkiler başlatılmıştır (Niblock, 2022: 39).

21. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Çin'in ulusal petrol şirketleri, bölgenin petrol ve gaz endüstrilerinde ana aktör olmaya başlamıştır. Bu durumun temel nedeni ise Çin ekonomisinin 1990-2000 yılları arasında yıllık %9 oranında büyümesi ve bu büyümenin devam etmesi için Çin'in enerji ithalatını güvence altına almak zorunda olmasıdır. Diğer taraftan ülkenin üretiminin devam etmesi için de mamul malları ihraç etmek üzere yeni bölgeler bulması gerekmektedir. Orta Doğu'nun hem dünyanın en büyük hidrokarbon tedarikçisi olması hem de gelişen bir ekonomiye sahip olması, bölgeyi Çin açısından mallarını ihraç etmek ve enerji ithalatını güvence altına almak için önemli bir varış noktası haline getirmektedir. Bu nedenle, 2001 yılında Çin Komünist Partisi (ÇKP) "dışarı çıkma (zou chu qu)" stratejisini benimsediğinde, çok sayıda Çinli iş adamı, özel aktör ve hatta Çin devletinin kendisi Orta Doğu'ya yatırım yapmaya başlamış ve bunun sonucunda ekonomik ve diplomatik ilişkiler yeni bir safhaya evrilmiştir (Khan,2021: 1; Chen,2011: 1).

Ekonomik ve diplomatik ilişkilerin gelişmesi için Çin bir takım organizasyonlar ve girişimler başlatmıştır. Arap Devletleri Birliği (LAS), Çin'in Orta Doğu Bölgesi'ndeki başlıca çok taraflı muhataplarından biridir. 2004 yılında kurulan Çin- Arap Devletleri İşbirliği Forumu (CASCF), Arap

Devletleri Birliği'nin 22 üyesini Çin ile “diyalog ve işbirliğini güçlendirme” ve “barışı ve kalkınmayı teşvik etme” sloganı altında bir araya getiren resmi bir diyalog mekanizmasıdır. Bu yapılanmaya ek olarak ÇHC ayrıca, Körfez Arap Devletleri İşbirliği Konseyi (GCC: S.Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman) aracılığıyla Orta Doğu ülkeleri ile etkileşim kurmaya çalışmaktadır. İki taraf 2010 yılında stratejik bir diyalog mekanizması kurmuş ve BM Genel Kurulu'nun aralarında her yıl ayrı ayrı bir araya gelmektedir (Blanchard vd. 2023: 9-10).

CASCF, her iki yılda bir dışişleri bakanlarının katıldığı ve Çin ile bir Arap başkenti arasında dönüşümlü olarak düzenlenen bir bakanlar toplantısı düzenlemektedir. 2014 yılında gerçekleştirilen CASCF Bakanlar Toplantısı, Başkan Xi'nin “İpek Yolu Ruhunu Teşvik Et, Çin-Arap İşbirliğini Güçlendir” başlıklı açılış konuşmasında “1+2+3 İşbirliği Modelini” tanıtmaya ve dikkat çekmiştir. Bu denklemde, her sayı farklı bir işbirliği önceliğini temsil etmektedir. 1 sayısı enerjiyi, 2 sayısı altyapıyı, ticareti ve yatırımı, 3 sayısı ise nükleer enerjiyi, uzay çalışmaları ve yenilenebilir enerjiyi temsil etmektedir. Bu model Xi'nin Suudi Arabistan ziyaretiyle aynı zamana denk gelecek şekilde yayımlanan Çin-Arap Politika Belgesinde (2016) de yeniden vurgulanmıştır (Fulton, 2022: 5).

Çin'in Orta Doğu ilişkilerini şekillendiren ve varlığını güçlendiren bir diğer gelişme Kuşak ve Yol Girişimidir. Bu girişim Çin'in Orta Doğu ilişkilerini güçlendirmek adına bir katalizör görevi görmektedir. Nitekim 2013 yılında Kuşak ve Yol Girişimi'nin (BRI/KYG) duyurulması ile Çin'in uluslararası politik arenada Orta Doğu'ya verdiği önem daha net görülmeye başlanmıştır. Avrasya bölgesinde kara yolu güzergahından oluşan İpek Yolu Ekonomik Kuşağı (SREB) ve Hint Okyanusu bölgesinde Deniz İpek Yolu Girişimi'nden (MSRI) oluşan Kuşak ve Yol Girişimi, Doğu Çin Denizi'nden Akdeniz'e kadar pazarları birbirine bağlamak için tasarlanmış bir altyapı projesi olarak ilan edilmiştir. Çin, Orta Doğu Bölgesi'nde siyasi meselelere değil kalkınmaya odaklı bir politika geliştirmektedir. Bu bağlamda bölgedeki hemen hemen her devletle ilişki kurup, dostlar ve rakipler arasında kazan-kazan anlayışında kalkınma fırsatları sunmaktadır. Bu nedenle Çin, İsraililer ve Filistinliler, Suudiler ve İranlılar ve Emirlik ve Katarlılar ile farklı bağlar kurmuştur. Çünkü Çin liderleri KYG'nin kapsayıcı bir girişim olduğunu ve belirli devletleri dışlama durumuna karşı çıktıklarını belirtmektedir. Çin, Orta Doğu ülkeleriyle birkaç farklı ortaklık anlaşması geliştirmiştir ve bölgesel politik rekabetin bir tarafı olmaktan sakınmıştır. Örneğin Xi, 2016 yılında Cumhurbaşkanı olarak ilk Orta Doğu ziyaretini gerçekleştirdiğinde S. Arabistan ile kapsamlı bir stratejik ortaklık anlaşması imzalamış ve ardından doğrudan İran'a giderek, İran ile ilişkileri de aynı seviyeye yükselttiğini ilan etmiştir. 2019 yılı itibarıyla

Çin, beş Orta Doğu ülkesi ile kapsamlı stratejik ortaklık ve sekiz ülkeyle de stratejik ortaklık anlaşması imzalamıştır (Fulton, 2019: 2-4). Tablo 2’de Çin’in Orta Doğu ülkeleri ve Türkiye ile yaptığı anlaşmaların seviyeleri ve yılları gösterilmektedir.

Tablo 2: Çin’in Orta Doğu ve Kuzey Afrika Ülkeleri ile Ortaklıkları

Ülke	Anlaşma Seviyesi	Yıl
<i>Türkiye</i>	Stratejik Ortaklık	2010
<i>Katar</i>	Stratejik Ortaklık	2014
<i>Mısır</i>	Kapsamlı Stratejik Ortaklık	2014
<i>Cezayir</i>	Kapsamlı Stratejik Ortaklık	2014
<i>Irak</i>	Stratejik Ortaklık	2015
<i>Ürdün</i>	Stratejik Ortaklık	2015
<i>S. Arabistan</i>	Kapsamlı Stratejik Ortaklık	2016
<i>İran</i>	Kapsamlı Stratejik Ortaklık	2016
<i>Fas</i>	Stratejik Ortaklık	2016
<i>Cibuti</i>	Stratejik Ortaklık	2017
<i>Kuveyt</i>	Stratejik Ortaklık	2018
<i>Umman</i>	Stratejik Ortaklık	2018
<i>Birleşik Arap Emirlikleri</i>	Kapsamlı Stratejik Ortaklık	2018

Kaynak: Fulton, 2019: 4.

Irak, İran ve Körfez İşbirliği Konseyi’nin üye devletleri Çin açısından stratejik öneme sahiptir. Diplomatik ilişkilerin kurulmasının ardından iki yönlü ilişkiler hızlı bir şekilde geliştirilmiş, S. Arabistan, İran ve Birleşik Arap Emirlikleri ile kapsamlı stratejik ortaklık, bölgenin diğer ülkeleri ile ise stratejik ortaklıklar kurulmuştur. Bu ilişkilerin kurulmasında Çin açısından güçlü ekonomik ve politik nedenler bulunmaktadır. Petrol, ticaret ve yatırımlar, Çin’in bölgedeki çekirdek ekonomik çıkarlarını oluşturmaktadır. Bölge ülkelerinin, Çin’in en büyük petrol tedarikçisi olması, enerji kaynakları konusunun Orta Doğu Bölgesi’nde Çin’in temel çıkar nedeni olmasına neden olmuştur. 1.5 milyar nüfus, 250 milyonun üzerinde araba, dev üretim endüstrisi ve çok büyük petrol tüketimi bu durumu sürpriz olmaktan çıkarmaktadır. S. Arabistan, Irak, Umman, Kuveyt, BAE, İran ve diğer Orta Doğu ülkeleri Çin’in petrol ihtiyacının yaklaşık %44’ünü karşılamaktadır. Geniş petrol rezervleri ve düşük ulaştırma maliyetleri ön görülebilir gelecekte de Çin’in ithalatının büyük kısmının bu bölgeden temin edileceğini göstermektedir. Nitekim Çin’in sürdürülebilir ekonomik büyümesi için enerji güvenliği kritik öneme sahiptir. Çin’in dünya genelindeki yatırımlarını önemli bir kısmı sürdürülebilir petrol

tedarikinden emin olmaya yönelik gerçekleşmekte ve bu durum enerji ve ulusal güvenlik stratejisinin bir parçasını teşkil etmektedir. Çin-Orta Doğu ilişkilerinde bölgeye yönelik Çin devletine ait petrol şirketlerinin petrol arama yatırımları ve proje geliştirmeleri kilit öneme sahiptir (Huwaitin, 2022: 81-83). Çalışmanın bu bölümünde Çin-Orta Doğu ilişkileri enerji yatırımları ve enerji ticareti üzerinden ele alınacaktır.

3.Çin Halk Cumhuriyeti - Orta Doğu Enerji Ticareti ve Enerji Alanında Yapılan Yatırımlar

ÇHC’de yerli üretimin petrol ve gaz talebini karşılayamaması ülkeyi fosil yakıtlar bakımından dünyanın en büyük ithalatçısı haline getirmiştir ancak Çin yalnızca ithalatçı rolü ile değil aynı zamanda enerji sektöründeki baskın yatırımcı rolü ile de öne çıkmaktadır. Çin özellikle petrolü endüstriyel gelişimi bakımından elzem olan stratejik bir emtia olarak görmektedir. Uluslararası petrol piyasalarının ise batılı devletler tarafından desteklendiğini ve kontrol edildiğini düşünmektedir. Bu nedenle petrol piyasalarında oluşan fiyat oynaklıkları ve arz kesintileri Çin enerji arzının karşılanabilirliğini tehdit etmektedir. Bu durum Çin’in hem kaynak zengini ülkelerle doğrudan ilişki kurmasını hem de yabancı enerji kaynaklarını kontrol etmek için yurtdışına yatırım yapması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Böylelikle Çin’in devlet şirketleri aracılığıyla yurtdışı petrol ve gaz sahalarına ve rafinerilere yatırım yapması meşru bir zemin bulmaktadır (Gong, 2022: 1-5).

Enerji kaynakları denildiğinde akla ilk gelen bölge Orta Doğu olmaktadır. Dünyanın en fazla ham petrol rezervine sahip olan bölge enerji sektörünün kilit oyuncusudur. Çin ise hızlı büyümesine devam edebilmesi için enerji kaynaklarına acil ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle, Çin ve Orta Doğu bölgesindeki ülkeler enerji alanında ortak çıkarlara sahiptir. 1959’da Kuzey Doğu Çin’deki Daqing petrol sahasının keşfi, başlangıçta enerji tedarikinin Çin ekonomisi bakımından bir sorun teşkil etmeyeceğini düşündürmekteydi. Ancak reform ve açılımdan sonra yaşanan hızlı ekonomik büyüme nedeniyle Çin, 1993’te bir petrol ithalatçısı haline gelmiştir. Çin için ileri giden tek yolun petrolle beslenen ekonomik modernizasyon olduğunu düşünen reformist lider Deng Xiaoping bu fikrini Çin’in iç ve dış politikasının merkezine koymuştur. Enerji açıklarının Çin’in büyüyen ekonomisini yavaşlatabileceği gerçeği, ülkenin en büyük önceliklerinden birisini yabancı petrol tedarikinin güvence altına alınması haline getirmiştir. Bu nedenle istikrarlı petrol arzı için Çin hisse senedi sahipliği stratejisi uygulamaktadır. Çinli şirketler, petrol akışları üzerinde daha fazla kontrole sahip olmak ve muhtemel arz kesintilerini azaltmayı umarak yurtdışı petrol projelerinden hisse senedi almaya başlamışlardır. Çin, Ortadoğu’da ilk satın alımı Irak’ta gerçekleştirmiş ve o zamandan itibaren

başta İran ve S. Arabistan olmak üzere birçok Orta Doğu ve Körfez ülkesinde mühendislik ve sondaj faaliyetleri dahil olmak üzere sürekli petrol sektörüne yatırım yapmaya devam etmiştir (Besada ve Salam, 2017: 597-603).

Çin'in kamuya ait şirketleri bölgenin petrol ve gaz endüstrisinde ana aktör haline gelmiştir. CNPC, Petro China, Sinopec, CNOOC ve Sinochem gibi Çinli şirketler, elliden fazla ülkede 200'ün üzerinde projeyi yönetmektedir. Bu yatırımların büyük bir kısmı petrol ve gaz kaynaklarının elde edilmesi için gerçekleştirilmektedir. Bir kısmı ise boru hatları, rafineriler ve pazarlama işlerine yöneliktir. Ortadoğu Çin'in ham petrol ithalatının %40-50'si (yıllara göre değişkenlik göstermektedir) arasını gerçekleştirmektedir. İlk olarak Umman ve Yemen'den, 1996'da İran'dan, 2000'den itibaren S. Arabistan'dan ve 2010'dan sonra ise Irak'tan tedarik gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Uzun dönemli tedarik sözleşmeleri ile S. Arabistan ile anlaşmalar gerçekleştirilmiştir. Irak ile karşılıklı sözleşmeler karşılığında Irak'ın altyapı projelerine krediler verilmektedir. Bu durum Çin'in petrol için uzun dönemli kredi sağlama pratiğinin bir yansımasıdır. Diğer taraftan İran'a yönelik yaptırımlar ve ambargolar nedeniyle İran ile ticaret yapmak çok güçleşmiştir. Doğalgaz hususunda ise en büyük tedarikçi Katar'dır. Katar, Çin'in Ortadoğu'dan gerçekleştirdiği LNG ithalatının %90'ını karşılamaktadır (Andrews-Speed and Lixia, 2022).

Petrol ve gaz keşif ve geliştirme, rafinerilerin güncellenmesi ve inşası gibi hususlarda Çin'in bölgeye önemli yatırımları bulunmaktadır. Ayrıca Ortadoğu'dan birçok petrol şirketi Çin'e petrokimya ve petrol rafinerisi alanlarında yatırım yapmaktadır. Irak'ın petrol sahalarının en önemli yatırımcısı Çin'dir. Bu alanlar; Rumaila, Halfaya, ve Batı Quarna-1 sahalarıdır. Irak'ta birçok petrol sahasında CNPC merkezi bir rol oynamaktadır ve Irak'a yapılan bu teknik yardımlar ve yatırımlar neticesinde Irak'ın petrol üretimi 2005 yılında yalnızca 90 milyon ton iken 2020 yılında bu 234 milyon tona ulaşmıştır. İran'da yatırım yapılan ülkelerden bir diğeridir. CNPC VE SİNOPEC'in 2001'den bu yana deniz alanlarında birçok projesi bulunmaktadır. Kuzey Azadegan ve Süleyman Mescidi petrol sahalarında çalışmaları vardır. SİNOPEC'in esas çalışma alanı ise İran'ın petrol rafinerilerinin yenilenmesi üzerine gerçekleşmektedir. BAE ise; Sinochem'in gaz alanında ilk faaliyet gösteren firma olarak öne çıktığı ülkedir. 2017 yılından itibaren ise PetroChina gaz ve petrol alanlarından pay almıştır. Ayrıca Abu Dhabi Ulusal Petrol Şirketi ile CNOOC arasında petrol ve gaz keşfi ve geliştirilmesi, petrol rafinerisi ve LNG ticareti ile ilgili 2019 yılında sözleşme imzalanmıştır. S. Arabistan yabancı yatırımları sınırlı olan bir ülkedir. Burada SİNOPEC 2016 yılında Saudi's Yanbu petrol rafinerisini tamamlamıştır. Kuveyt ve Umman'da da uzun yıllardır yatırımlar gerçekleştirilmektedir (Andrews-Speed and Lixia, 2022).

Çin'in Orta Doğu'ya yoğun yöneliminin birincil amacı petroldür. Güneydoğu Asya'nın ortaya çıkan küresel ekonomik düzenin merkezi haline gelmesi, Çin'i küresel enerji güvenliği arayışına itmiş ve enerji kaynaklarına erişimin genişlemesi temel gaye olmuştur. Orta Doğu bu anlamda Çin'in birincil enerji kaynağıdır. Tablo 3'te Çin ile Orta Doğu ülkeleri arasında gerçekleşen enerji ticaretine dair veriler yer almaktadır.

Tablo 3: ÇHC-Seçili Orta Doğu Ülkeleri Arası Enerji Ticaret Verileri

	Çin'in İthalatı				Çin'in İhracatı				Çin'in Enerji İthalatı			
	2010	2015	2020	2023	2010	2015	2020	2023	2010	2015	2020	2023
<i>BAE</i>	4.4	11.5	16.8	39.2	21.2	37	32.3	55.8	3.4 (%2.4) ¹⁷	7.6 (%4.8)	11.2 (5.1)	31.6 (%8.1)
<i>Irak</i>	6.27	12,6	19.2	35.4	3.5	7.9	1.9	14.3	6.2 (%4.4)	12.6 (%8)	19.1 (%8.8)	35.1 (%8.4)
<i>İran</i>	18.3	16	6.4	4.5	11	17.7	8.5	10.1	12.7 (%9)	10.7 (6.8)	1.2 (%0.6)	-
<i>Katar</i>	2.4	4.6	8.1	20.8	0.8	2.2.	2.6	3.6	1.6 (%1.1)	3.3 (%2.1)	6.7 (%3.1)	18.5 (%4.4)
<i>Kuveyt</i>	6.7	7.4	10.7	17.1	1.8	3.7	3.5	5.2	5.6 (%4)	6.1 (%3.8)	9.5 (%4.4)	15.8 (%3.8)
<i>S Arabistan</i>	32.8	30	39	64.3	10.3	21.6	28	43	25.8 (%18.2)	21.1 (%13.3)	28.4 (%13)	54.7 (%13)
<i>Umman</i>	9.7	15	15.5	31.3	0.9	2.1	3	3.8	9 (%6.4)	13.9 (%8.8)	14 (%6.4)	27.8 (%6.6)
<i>Yemen</i>	2.7	0.8	0.6	0.017	1.2	1.4	2.8	2.6	2.7 (%1.9)	0.8 (%0.6)	0.6 (%0.3)	-

Kaynak: Chinamed Data verilerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur. (<https://www.chinamed.it/chinamed-data/middle-east>)

Orta Doğu bölgesi küresel petrol rezervlerinin %48,3'üne sahiptir. Bu durum bölgeyi petrol konusunda tartışmasız bir biçimde etkili hale getirmektedir. Daha önce belirtildiği gibi ÇHC ise 1993'ten itibaren net petrol ithalatçısıdır. ÇHC'nin Orta Doğu'dan enerji ithalatına bağımlılığı 2001 yılından itibaren %40-%50 aralığında bir orana tekabül etmektedir. Tablo 3'te görüldüğü üzere yalnızca S. Arabistan'a olan bağımlılığı %13 civarındadır. Irak ve BAE'ye olan enerji ithalat bağımlılık oranı ise sırasıyla %8,4 ve %8,1 oranındadır. Tablo 3'te Çin ve enerji ihraç eden bölge ülkelerinin ithalat ve ihracat verileri de ayrıca verilmiştir. Bunun nedeni ikili ticari ilişkilerde enerji ithalatının öneminin daha iyi görülebilmesi içindir. Örneğin BAE'den gerçekleştirilen toplam ithalat 2023 yılında 39.2 milyar \$ olarak tespit edilmiştir. Enerji ithalatı ise 31.6 milyar \$ olarak belirlenmiştir. Bu durum toplam ithalat içinde enerjinin

17 Parantez içinde verilen veriler enerji ithalat bağımlılığını ifade etmektedir.

payının %80'e ulaşmasına neden olmaktadır. Benzer bir durum S. Arabistan içinde geçerlidir. Çin'in S. Arabistan'dan gerçekleştirdiği toplam ithalat 64.3 milyar \$ iken bunun 54.7 milyar \$'ı enerji kaynağı ithalatıdır. Bu durum toplam ithalatın %85'inin enerji kaynakları ithalatı olduğunu göstermektedir. Tablo 3 verileri incelendiğinde diğer ülkeler içinde benzer bir durumun gerçekleştiği görülmektedir. Diğer taraftan İran hariç Çin'in diğer ülkelere yaptığı ihracat miktarının ise önemli oranlarda artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu durum Çin'in ekonomik olarak bölgeye verdiği önemin ve karşılıklı ticaretin arttığının ciddi bir göstergesidir.

Çin'in enerji güvenliğinin ve ticaretinin ana aktörlerinden birinin Orta Doğu bölgesi olması beraberinde bir takım sorunları getirmektedir. Yetersiz yurtiçi petrol üretimi, fiyat dalgalanmaları veya oynaklıkları, petrol ulaştırma rotalarının kontrolünün Çin'de olmaması gibi nedenler, Çin'in enerji güvenliğini ve Orta Doğu ile ticaretini etkileyen temel üç problem olarak görülmektedir. Bölgedeki ülkelerin tamamı ise Çin'in bölgedeki politika hedeflerini görünürde destekler niteliktedir. Çin, mülkiyet sahipliği stratejisi izlemektedir. İran, S. Arabistan, Cezayir, Libya, Irak, Sudan, Suriye, Kuveyt, Umman ve Yemen gibi ülkelerde mülkiyet edinme çabaları söz konusudur (Olimat, 2014). CNPC, Sinopec ve CNOOC gibi ulusal enerji şirketlerini kullanarak büyük bir yurtdışına açılma girişimi başlatmıştır 1999'da Çinliler ve Suudiler arasında kapsamlı bir petrol işbirliği konusunda anlaşmaya varılmıştır. Üç yıl sonra ise S. Arabistan, Çin için en büyük petrol ve petrokimya ürünleri tedarikçisi olmuştur. 2003 yılından itibaren ise Çin yatırımları, BAE, Katar, İran, Mısır, Ürdün ve Cezayir'de büyümeye başlamıştır. Diğer taraftan CNPC, 2008'den itibaren Irak petrol üretiminde baskın uluslararası oyuncu haline gelmiştir (Yoncacı, 2023: 36-37, Andrews-Speed ve Lixia, 2022: 234).

Çin, 1990'ların başlarında başlattığı denizaşırı yatırım hamlesi ile Ulusal petrol şirketlerinin rezervlerini ve üretimlerini genişletmeyi amaçlamıştır. Arama ve sondaj haklarının satın alınması, ev sahibi ülkeden garantili üretim yüzdesinin sağlanması ve yabancı firmaların satın alınması bu stratejinin araçlarını oluşturmuştur. Çinli ulusal petrol şirketlerinin denizaşırı yatırımlarının öz sermaye petrolü, yılda 200 milyon tonun üzerine çıkmış ve 2018 yılından bu yana Çin'in yıllık yurtiçi petrol üretimini çoktan aşmıştır. *Tablo 4'te Çin'in Orta Doğu ülkelerine gerçekleştirdiği yatırımların toplamı ve enerji yatırımlarına dair veriler yer almaktadır.*

Tablo 4: Çin'in Orta Doğu'daki Yatırımları ve Sözleşmeleri (2005-2024/milyar \$)

Ülke	Yatırımlar (Toplam)	Yatırımlar (Enerji)	Enerji Yatırımlarının Payı
<i>BAE</i>	42.6	21.9	%51
<i>Irak</i>	34.6	30.5	%88
<i>İran</i>	26.5	10.7	%40
<i>Katar</i>	10.7	2.97	%27
<i>Kuveyt</i>	15.2	6.7	%44
<i>Mısır</i>	26.4	9.9	%37
<i>S. Arabistan</i>	67.7	36.6	%54
<i>Umman</i>	8.3	5	%60
<i>Ürdün</i>	7.5	5.9	%78
<i>Yemen</i>	1.7	0.47	%27
Toplam	241,2	130,5	%54

Kaynak: AEI-China Global Investment Tracker verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur. <https://www.aei.org/china-global-investment-tracker/>

Amerikan Girişim Enstitüsü (AEI) tarafından tutulan ve Çin'in 100 milyon doların üzerinde değere sahip yatırımlarını ve inşaat finansmanı anlaşmalarını izleyen veri tabanına göre, 2005-2024 yılları arasında Tablo 4'te gösterilen Orta Doğu ülkelerine Çin'den yaklaşık toplam 241,2 milyar \$ yatırım ve inşaat finansmanı gerçekleştirilmiştir. Tarım, kimya, enerji, eğlence, finans, sağlık, lojistik, teknoloji, turizm gibi bir takım sektörlerle yönelik yatırımların tamamının incelendiği bu veri setinde Orta Doğu bölgesinde, bölgenin doğası gereği enerji yatırım ve inşaat süreçlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Orta Doğu bölgesindeki seçili ülkelere 2005-2024 yılları arasında gerçekleştirilen 241,2 milyar \$ yatırım ve sözleşmelerin, 130,5 milyar \$'ı enerji sektöründeki yatırım ve inşaatlara yönelik gerçekleştirilmiştir. Bu durum seçili ülkelere Çin'den giden yatırımların %54'ünün enerji sektörü ile ilgili olduğunu ortaya koymaktadır. Çin devlet şirketi CNPC'nin önemli bir aktör olduğu Irak örneğini incelediğimizde enerji sektörüne yapılan yatırım daha net bir şekilde görülmektedir. Irak'a ilgili yıllar aralığında 34.6 milyar \$ yatırım gerçekleşirken, bu yatırımların 30.5 milyar \$'ı (yani %88'i) enerji sektörüne yönelik olmuştur. Küresel düzeyde en fazla petrol rezervleri sahip olan ülkelerden biri olan S. Arabistan (diğeri Venezüella) ile 1999'da başlayan kapsamlı petrol işbirliği anlaşması da zaman içerisinde sonuçlarına vermeye başlamıştır. Çin'in ülkeye 67.7 milyar \$ yatırım miktarının %54'ü enerji sektörüne yönelik olmuş ve 36.6 milyar \$'a ulaşmıştır. Tablo 5'te belirtilen ülkelerin 5 tanesinin (BAE, Irak, S. Arabistan, Umman ve Ürdün) Çin'den aldığı yatırımların içinde enerji sektörünün payı %50'nin

üzerinde gerçekleşmiştir. Bu durum Çin'in deniz aşırı yatırım hamlesi ile ulusal enerji şirketleri aracılığıyla rezervlerini ve üretimlerini genişletme çabasının bir sonucu olarak görülmektedir.

Ülkenin enerji ithalatının artması enerji güvenliğini Çin'de büyüyen bir politika önceliği haline getirmiştir. Bu durumun arkasında yatan temel neden 2010 yılında 67 milyar \$ olan enerji ithalatının 2023 yılına gelindiğinde 183.5 milyar \$'a ulaşması olmuştur. Bu nedenle ÇHC gelecekte de artacağı öngörülen özellikle petrol arzını güvence altına almayı amaçlayan çeşitli girişimler başlatmıştır. ÇHC merkezli şirketler genellikle Orta Doğu petrol tedarikçileriyle ortaklıklar kurmaya odaklanmıştır. İthalat (tedarik) veya ihracat (talep) müşterilerini güvence altına almayı amaçlayan ilişkileri; stratejik ortaklıkları, ortak girişimleri ve yatırımları teşvik etmektedir. Örneğin S. Arabistan'ın ulusal petrol şirketi Aramco ve Çin Petrokimya şirketi Sinopec, hem Çin'de hem de S. Arabistan'da bulunan rafineri ve petrokimya ortak girişimleri kurmuştur. 2022'de iki şirket, hidrokarbon üretimi, rafinasyon, karbon yakalama, hidrojen ve diğer projelerde daha fazla işbirliği yapma niyetlerini de duyurmuştur. Diğer Orta Doğu ülkeleri de ÇHC merkezli şirketlerle benzer ortak girişimlere ve ortaklıklara sahiptir. Orta Doğu bölgesindeki ülkeler ayrıca Çin için önemli bir sıvılaştırılmış doğalgaz kaynağıdır. Çin'in bölgedeki en büyük LNG ticaret ortağı olan Katar, ABD ve Avustralya'dan sonra en çok LNG ithalatı yapılan ülkedir. Ayrıca, Umman, Mısır ve BAE'de LNG tedariki sağlamaktadır. Her ne kadar ülkenin Rusya ve Türkmenistan'dan boru hatlarıyla tedarik sağlansa da, LNG tüketimi artış göstermektedir. Bu durum Çin'in büyük devlet petrol ve gaz şirketlerinin Katar ile ticari bağlarını derinleştirmesi anlamına gelmektedir. Sinopec ve CNPC, 2022 Haziranın da Katar'ın LNG sahalarının büyük bir genişlemesinde hisse satın almak için QatarEnergy ile ileri düzeyde görüşmelerde bulduklarını duyurmuştur ve Kasım 2022'de SİNOPEC, QatarEnergy ile tahmini 60 milyar \$ değerinde 27 yıllık bir LNG anlaşması imzalamıştır (Blanchard vd., 2023: 27-28).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Çin Halk Cumhuriyeti, güçlü sanayileşmesiyle birlikte ekonomisinin artan enerji talebinin karşılamak için enerji tedarikine odaklanmıştır. BP (2022) verilerine göre küresel birincil enerji tüketiminin %26,2'sini tek başına gerçekleştiren Çin, kömür kaynakları dışında fosil enerji kaynakları bakımında oldukça düşük rezervlere sahip olup, kendi kendine yeterliliği bulunmamaktadır. Ülkenin petrol ithalat bağımlılığı %72,5, doğalgaz bağımlılığı ise %41 düzeyindedir. Ülke, 1993 yılından itibaren net petrol ithalatçısıdır. ÇHC'nin, dünya petrol tüketiminin %16,4'ünü ve petrol ithalatının %19'unu gerçekleştirmesi, başta Orta Doğu ülkeleri olmak üzere petrol zengini olan ülkelerle ve bölgelerle

derin ilişkiler kurmasına neden olmuştur. Bölge Çin ticareti açısından önemli bir coğrafi lokasyona ve büyük bir gelişim potansiyeline sahip olmasının yanı sıra ikili ilişkilerin en önemli parçası elbette enerji kaynakları konusu olmuştur.

Enerji kaynaklarına olan aşırı ihtiyaç Çin'in Orta Doğu'daki politikasını yönlendirmektedir ve siyasi, askeri ve diplomatik hususlar ikincil bir rol oynamaktadır. Orta Doğu hükümetlerinin enerji kaynaklarını kontrol etmesi Çin'in bu ülkelerdeki yerleşik yönetimlerle—büyük ölçüde amasız ve fakatsız- ilişkilerini genişletmeye doğru yönlendirmiştir. ÇHC'nin; Orta Doğu bölgesinde emperyal bir geçmişi olmaması nedeniyle olumsuz bir “tarihsel yük” taşımadığı bilinmektedir. Bu durum bölge üzerindeki politikalarda Çin'in nispeten daha rahat hareket etmesine neden olabilmektedir. Ekonomik dışa açılım süreciyle birlikte iki bölge arasındaki ilişkiler, kazan-kazan anlayışıyla yürütülmeye çalışılmıştır. Özellikle Çin'in 1993'te net petrol ithalatçısı bir ülke olması, ilişkilerin kritik eşiği olarak görülmektedir. 21. yüzyılın ilk yıllarından itibaren ise Çin'in ulusal petrol şirketleri, bölgenin petrol ve gaz endüstrilerinde ana aktör olmaya başlamıştır.

Çin yalnızca ithalatçı rolü ile değil aynı zamanda enerji sektöründeki baskın yatırımcı rolü ile de öne çıkmaktadır. Çin özellikle petrolü endüstriyel gelişimi bakımından elzem olan stratejik bir emtia olarak görmektedir. Enerji arz güvenliğini, ulusal güvenliğinin önemli bir tamamlayıcı parçası olarak gören ülke, ekonomisinin fiyat oynaklıkları ve arz kesintilerinden minimum derece de etkilenmesi adına devlet şirketleri aracılığıyla yurtdışı petrol ve gaz sahalarına ve rafinerilere yatırımlar yapmakta ve mülkiyet sahipliği stratejisi uygulamaktadır. Arama ve sondaj haklarının satın alınması, ev sahibi ülkeden garantili üretim yüzdesinin sağlanması ve yabancı firmaların satın alınması bu stratejinin araçlarını oluşturmuştur. Çinli ulusal petrol şirketlerinin denizaşırı yatırımları aracılığıyla elde edilen öz sermaye petrolünün, Çin'in yıllık yurtiçi petrol üretimini aşması ise stratejinin başarılı olduğunu düşündürmektedir.

Kaynakça

- AEI-China Global Investment Tracker*. <https://www.aei.org/china-global-investment-tracker/>
- Alterman, J.B. & Garver, J. W. (2008). The Vital Triangle- China, The United States, and The Middle East. *The CSIS PRESS, Washington D.C.*
- Andrews-Speed, P. & Lixia, Y. (2022). China's evolving energy relations with the Middle East. In: Routledge Handbook on China-Middle East Relations, ed: Jonathon Fulton, s. 227-244 Routledge Handbooks, Newyork.
- Besada, H. & Salam, J. (2017). China's strategy in the MENA Region. *China Quarterly of International Strategic Studies*, 3 (4), 597-619.
- Blanchard, C. M. & Barrios, R. & Brown, P. & Campbell, C. & Ratner, M. & Sutherland, M.D. (2023). Middle East and North Africa-China Relations. CRS Reports, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R47482/2>
- BP (2022). BP Statistical Review of World Energy.
- Chen, James. 2011. The Emergence of China in the Middle East. *Strategic Forum* 271, (December): 18. <https://inss.ndu.edu/Portals/68/Documents/stratforum/SF-271.pdf>
- ChinaMED, (<https://www.chinamed.it/chinamed-data/middle-east>)
- Çelik, H. (2020). Çin'in Ortadoğu Politikası: Süreklilik ve Değişim. *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı:97, s.31-46.
- Daher, M. (2013). Çin'in Orta Doğu Açılımı ve Reform Politikası. İç: Asian Union? Parameters of Politics, Security, Economy and Culture. s.307-315. https://tasam.org/Files/Icerik/File/%C3%87in%E2%80%99in_Ortado%C4%9Fu_A%C3%A7%C4%B1%C4%B1m%C4%B1_ve_Reform_Politikas%C4%B1_pdf_edd8d1ad-9047-4517-a1be-9bab14f592e8.pdf
- Fulton, J. (2019). China's Changing Role in the Middle East. Atlantic Council-Rafik Hariri Center for the Middle East Report.
- Fulton, J. (2022). China's emergence as a Middle East power. In: Routledge Handbook on China-Middle East Relations, ed: Jonathon Fulton, s. 3-12, Routledge Handbooks, Newyork.
- Gong, X. (2022). Energy security through a financial lens: Rethinking geopolitics, strategic investment, and governance in China's global energy expansion. *Energy Research & Social Science*, 83.
- Guilhot, L. (2022). An analysis of China's energy policy from 1981 to 2020: Transitioning towards to a diversified and low-carbon energy system. *Energy Policy*, 162.
- Huwaitin, M.B. (2022). China and Gulf Region: From strangers to partners. In: Routledge Handbook on China-Middle East Relations, ed: Jonathon Fulton, s. 81-92. Routledge Handbooks, Newyork.
- Khan, S. A. (2021). China's increasing influence in the Middle East. <https://www.e-ir.info/2021/09/20/chinas-increasing-influence-in-the-middle-east/>
- Lunness, J. (2023). China's role in global trade and why it still matters. <https://www.columbiathreadneedle.co.uk/en/intm/insights/chinas-role-in-global-trade-and-why-it-still-matters/>
- Niblock, T. (2022). The Middle East in China's global strategies. In: Routledge Handbook on China-Middle East Relations, ed: Jonathon Fulton, s. 29-47 Routledge Handbooks, Newyork.
- Oktay, F. (2022). Çin ve Dünyanın Geleceği: Yeni Büyük Güç ve Ticaret, Teknoloji, Pandemi Savaşları. Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Olimat, M.S. (2014). China and The Middle East-From Silk Road to Arab Spring. Routledge, Newyork.
- Öğütçü, M. (2017). Yeni Büyük Oyun: Neresindeyiz, Nereye Gidiyoruz. Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul.
- Özev, M. H. & İstikbal, D. (2020). Orta Doğu'da Çin Yatırımları. *SETA Analiz*, Sayı: 339.
- Shichor, Yitzhak, 1979. The Middle East in China's Foreign Policy 1949–1977, Cambridge University Press, Cambridge and London.
- Yoncacı, A. (2023). China's Energy Security in the GULF. Middle East Technical University, Master Thesis, Ankara.

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE TÜKETİCİ DAVRANIŞLARINDAKİ DEĞİŞİMLER VE E-TİCARETE ETKİLERİ: ELAZIĞ İLİ ÖRNEĞİ

Dİla Altuğ¹⁸, Yunus Gülcü¹⁹

1. GİRİŞ

Sıklıkla kullanılan küreselleşme kavramının önem kazanmasının arkasında internet'in kullanımı gelmektedir. İnternet'in yaygın olarak kullanılmasıyla sınırlar ortadan kalkmış ve dünyanın bir ucundan bir ucuna iletişim sağlanmaya başlanmıştır. Teknolojideki bu ilerlemeler ve bilginin giderek önem kazanması ticarete de dönüşümü sağlamış e- ticaret adı verilen kavram ortaya çıkmıştır (ATO, 1999: 8).

E-ticaret günümüzde internete bağlı olarak gelişen, yeni bir ekonomi düzeni oluşturarak birçok işletmeyi içine alan bir sistem olmuştur. Bu sistemde işletmeler, müşterilere düşük maliyetlerle uygun ortamda ürünleri ulaştırmaktadırlar. Tüketiciler internet ortamında yer ve zaman kısıtları olmadan sayısız ürün içinde fiyat karşılaştırmaları yaparak ihtiyaç duydukları ürünleri satın almaktadırlar (Gounaris vd., 2010: 142). Bilginin öneminin artması, elektronik ticarete ilgiyi arttırmış, bununla beraber işletmeler faaliyetlerini e-ticarete taşımışlardır. Maliyetlerin azalması, planlamaların zamanında yapılabilmesi verimliliği arttırmış ve işletmelerin karlılık oranlarında artış sağlanmıştır (Oudan, 2010: 20).

Covid-19 pandemisinden sonra dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de tüketicilerin satın alma alışkanlıkları değişmiştir. Covid-19 pandemi döneminde tüketicilerin satın aldıkları ürünlerde ve taleplerinde zamanla farklılıklar görülmüştür. Dünya sağlık örgütünün Covid-19'u pandemi ilan etmesiyle tüketiciler bu duruma stok yaparak cevap vermişlerdir. Pandemiye bağlı olarak tüketiciler, dezenfeksiyon, temizlik ürünleri, tuvalet kâğıdı

18 Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Mezunlu, dilaltug7@gmail.com, ORCID:0009-0000-6880-7992

19 Dr.Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, ygulcu@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8464-4721

gibi ürünleri stoklamışlardır. Pandemi öncesinde yüksek talep olan, giyim, konaklama, seyahat harcamaları düşüş göstermiştir. Getirilen kısıtlamalardan dolayı insanların evde olmaları, lüks tüketim ürünlerine talebi azaltmıştır. Lüks tüketim ürünü olan takı ve mücevherlere olan talep pandemiyle birlikte giderek azalmıştır (Deloitte, 2020).

E-ticarette yaşanan artış, Covid-19 pandemisinin getirdiği birtakım kısıtlamalarla önemli bir hal almıştır. Pandemi döneminde alınan kararlar sonucunda e-ticaret sektörüne talep artışı yaşanmış bu taleplere cevap verebilmek amacıyla alt yapı sorunu çok kısa bir süreçte tamamlanmıştır (Kılınç, 2020). Küreselleşen dünyada çağa ve yeniliklere ayak uydurabilmek işletmelerin gelecekle için oldukça önemlidir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde ki yeniliklerle beraber işletmelerin ticaret anlayışları da değişime uğramıştır.

Bu çalışmada Covid-19 pandemisinin e-ticarete etkileri, tüketicilerin pandemi dönemindeki davranışlarının incelenmesi ve gelecek dönemlerde de online alışverişe olan eğilimlerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Çalışmanın bir diğer amacı pandemi döneminde insanların rasyonel satın alımlar yapıp yapmadığının belirlenmesidir. Bununla beraber sosyo-demografik faktörlerin satın alımlar üzerinde etkisinin olup olmadığının araştırılması amaçlanmaktadır. Çalışmada davranışsal iktisadın genel yaklaşımının aksine, pandemi krizinin tüketicileri rasyonel satın alma davranışına ilişkin tutum ve davranışlarının incelenmesi varsayımından yola çıkılmaktadır.

2. Online Alışveriş Kavramı, Gelişimi ve Süreci

20. yüzyılda bilgi iletişim teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler günlük yaşamda birçok alanı etkilemiştir. Sosyal, sağlık ve politika alanlarında değişimler yaşandığı gibi ekonomik alanda da değişimler yaşanmıştır. Teknoloji ürünlerinin kullanımının artmasıyla internet kullanımının yaygınlaşması sayesinde geleneksel ticaretten farklı olan e- ticaret ortaya çıkmıştır. Zaman ve mekân kavramı yok olduğu için elektronik ticaret küresel anlamda önem ve hız kazanmıştır (Çavdar, 2011: 26). Teknoloji alanında yenilikler arttıkça bilgiye ulaşmak kolaylaşmış tüketici istek ve talepleri de farklılaşmıştır. Bilgiye kolay ulaşılabilmesi sayesinde tüketiciler talep ettikleri ürünleri kolay bir biçimde satın alabilmekte ve sınır kavramı olmadan dünyanın bir ucundan bir ucuna ulaşarak ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Teknolojinin getirdiği bu yenilikler işletmeleri de etkilemiş ve yeni kavram ve satış anlayışları gelişmiştir (Zengin ve Güngördü, 2013: 130). İnternetin ticarete de kullanılmasıyla birlikte geleneksel ticaretten farklı olan elektronik ticaret sistemi kullanılmaya başlanmış ve e-ticaret kavramı ortaya çıkmıştır. E-ticaret, internet aracılığıyla işletmelerin ürettikleri mal ve hizmetleri çevrimiçi ortamda sattıkları bir platformdur. Bilgisayarlar aracılığıyla yerel ve ulusal ağların birbirlerine bağlanmalarını

sağlayan internet sayesinde elektronik ortamda yapılan faaliyetler artmış, internet kullanan kişi sayısı arttıkça da rekabet artmıştır (Türk, 2003: 2).

E-ticaret 1990'lı yıllardan bugüne kadar var olmasına rağmen henüz evrensel bir tanımı yapılamamıştır (Terbeck, 2014: 14). Bunun başta gelen sebepleri ise, bu platformun teknoloji birimleri, pazarlama, finans, tüketici davranışları gibi birçok etmeni bünyesinde barındırması ve sürekli bir değişim içinde olmasıdır (Terbeck, 2014: 14).

E-ticaret internetin kullanılmasıyla başladığı için internet olmadan elektronik ticaretten de bahsetmek mümkün değildir (Laudon ve Traver, 2016: 9). Elektronik ticaretin gelişmesi için ülke sınırları içerisinde ki internet alt yapısının yeterli olması gerekmektedir. Bu alt yapı olmadığı takdirde e-ticaretten bahsedemeyiz. Alt yapının yetersiz olduğu ülkelerde e-ticaretin getirdiği pek çok olumlu özellik buralarda alt yapı eksikliğinden dolayı dezavantaj haline gelmektedir. İnternet alt yapısını oluşturmak bazı ülkeler açısından pahalı olabileceği için bu ülkelerin e-ticarette yer almaları kısıtlı olabilecektir (Lawrence ve Tar, 2010: 26).

2.1. E- ticaret türleri

E ticarete de tıpkı geleneksel ticarete olduğu gibi satılacak ürünler, taraflar bu ürünlerin kimlere satılacağı önem arz etmektedir. E- ticarete doğru pazarda yer almak ekonomik olarak ve zaman olarak kaybı en aza indirecektir (Baz, 2020: 28).

2.1.1.İşletmeden işletmeye E-Ticaret(B2B)

Günümüzde ticarete önemli derecede değişimler yaşanmış ve ticaret geleneksel yöntemlerden farklı olarak dijital ortama taşınmıştır. Geleneksel ticarete yaşanan zorluklar ticaretin dijital ortama taşınmasıyla azalmaya başlamıştır (Monroe ve Barrett, 2019: 50).

B2B e-ticarette yapılan işlemler otomatikleştiği için siparişler verilirken iş gücü ve maliyetten tasarruf yapılmaktadır. Yapılan işler rutin hal aldığından dolayı karar alma işlemleri hızlanmakta ve bürokratikleşme azalmaktadır (Yamamoto, 2020: 62).

2.1.2.İşletmeden tüketiciye e-ticaret (B2C)

İnternet ortamında son tüketiciye satış yapan B2C platformunda, elektronik eşya, giysi vb. ürün satışları ve bankacılık hizmetleri verilmektedir (Çak, 2002: 40). Satın alma işlemlerinin internet ortamında gerçekleşmesi geleneksel şekilde yapılan aracılığı ortadan kaldırmakta bu da maliyetleri düşürmektedir. Geleneksel ticaretten farklı olarak yapılan elektronik ticarete maliyetler azalmakta böylece maliyetler fiyatlara yansıtılmadığı için müşterilere daha

uygun fiyatlarla satış yapılmaktadır (Karaçor vd., 2005: 22). B2C ticaret platformunda alıcılar zaman ve mekân kavramları olmadan herhangi bir anda alışveriş yapabilmektedirler. Ürün çeşitliliğinin fazla olması, bu platformda birden fazla firma olmasından kaynaklı rekabetin yoğun olması, bu rekabetinde beraberinde düşük fiyatları getirmesi tüketicileri cezbetmektedir (Arslan, 2014: 12).

2.1.3.Tüketiciden İşletmeye- C2B (Customer to Business)

Bu ticaret platformunda adında da anlaşıldığı üzere tüketicilerin işletmelere, bilgi, hizmet ve ürün satışının yapıldığı alışveriş biçimidir (Kıyan, 2009: 49). Bu ticaret yöntemi çok yaygın olarak kullanılmadığından örnekleri fazla değildir. Daha çok şirketlere bireysel olarak danışmanlık benzeri hizmet sunan kişiler örnek olarak gösterilebilir. İlerleyen zamanlarda C2B e-ticaret, modelinin de yaygınlaşarak büyüyeceği bilinmektedir (Gambarov, 2014: 23).

2.1.4.Devletten İşletmeye- G2C (Government to Business)

Güvenlik ve eğitim başta olmak üzere devlet birçok birimin tedarikçisi konumundadır. İşletmeler tüketicilere hizmet sunarken devlet ise tüm topluma hizmet sunmaktadır. G2B, devlet kurumları ile ticari kurumlar arasında bilgi, hizmet ve malların alım ve satımını kapsamaktadır. Devlet hukuk mevzuatı ve veri tabanları oluşturarak elektronik ticareti kullanışlı hale getirmektedir. Bunun yanında resmi ödemelerin online yapılması, küresel ticaret faaliyetlerinde işletmelere rehberlik yapma ve ihtiyaç duyulabilecek kaynakları sağlama gibi işlemler sunmaktadır (Tassabehji, 2003: 22).

2.1.5.Devletten Tüketicieye- G2C (Government to Customer)

E-devlet sistemi vatandaşların hayatlarını kolaylaştıran bir sistemdir. Bu sistemde bireyler herhangi bir kuruma gitmeden işlemlerini yapabilmektedirler. Vatandaşlara getirdiği kolaylıklar sayesinde daha hızlı ve kaliteli bir şekilde hizmet sunulmaktadır (Pınar, 2005: 33).

Teknolojide yaşanan gelişmeler devletleri de sundukları hizmetleri elektronik ortamda sunmaya yönlendirmiştir. Günümüzde pek çok devletin, e-devlet sistemini kullanarak vatandaşlara kolay ve hızlı şekilde hizmet sundukları görülmektedir. Bürokrasiyi azaltarak maliyet kaybını azalttığı için ve vatandaşlara zaman faydası sağladığından oldukça yoğun ilgi gösterilmektedir. Daha önceden küçük bir vergi ödemesi veya nüfus işlemleri için bile herhangi bir devlet dairesine gitmek gerekirken bu uygulamayla kolaylık sağlanmıştır (Zeren ve Sebetci, 2015: 2251).

2.2.Covid-19 Pandemi Süreci ve E-Ticaret

Bulaşıcı bir hastalığın dünya genelinde bütün bölgelere yayılması ve bu virüsün insanlara bulaşma hızının yüksek olması pandemi olarak adlandırılmaktadır. Pandemi, salgının ilk çıktığı alandan tüm dünyaya yayılmasını ifade ederken, epidemi kavramı ise salgının ilk çıktığı alanda insanlara bulaşmasını ifade etmektedir (Yuan, 2021: 1).

Covid-19 pandemisi gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkeyi ekonomik anlamda etkilemiştir. Dünyanın en gelişmiş ekonomilerinden olan, ABD, İtalya, İspanya, Almanya gibi ülkeler krizi derinden hissetmişlerdir (Dragomir, 2021: 340). 2020 yılını covid-19 pandemisi neredeyse durma noktasına getirmiştir. Hastalığın yayılmasıyla başlayan küçük ve yerel çaplı kısıtlamalar ilerleyen günlerde uluslararası alanda da kısıtlamalar getirmiş üretim durma noktasına gelmiştir. Birçok ülkenin ekonomik olarak bu duruma hazırlıklı olmamaları ülkeleri içinden çıkılmaz bir ekonomik krize sokmuştur. Hazırlığı olan ülkeler dahi bir çıkmaza girmiş ve salgın ekonomik krize dönmüştür. Tedarik zincirin tamamen bozulmasıyla üretimde aksaklıklar yaşanmış ve ekonomik faaliyetler kesintiye uğramıştır (UNCTAD, 2020: 9).

Covid-19 pandemisi döneminde internetin hayatın devamı anlamında oldukça önemli bir yeri olmuştur. İşe gitmelerin kısıtlanması sebebiyle evden çalışmada önemli bir görev almıştır. Hayatın devam edebilmesi noktasında internet ticarete de katkı sağlamıştır. Gıda alışverişinden, giyime, elektronik eşya alımına birçok alışveriş e-ticaret ortamında yapılmıştır (Pennehazi, 2021: 1).

2.3.Covid-19 Pandemisinin Tüketici Eğilimlerine Olan Etkisi

Covid-19 Pandemisinin iki yıl boyunca etkisini sürdürmesi insanların aklına hayatın bir daha eskisi gibi olmayacağı düşüncesini getirmiştir. Bunun nedeni iki yıl boyunca çeşitli kısıtlamalara maruz kalmaları ve bu duruma uyum sağlamalarıdır. Pandemi döneminde dünya genelinde ticarete aksamalar yaşanmıştır. Pandeminin ilerlemesiyle hükümetlerin getirdikleri kısıtlamaların sonucunda elektronik ticaret önemli bir araç haline gelmiş ve tüketici davranışlarında da değişimlere sebep olmuştur (Dumanska vd., 2021: 386).

Covid-19 döneminde tüketici davranışlarında meydana gelen değişimlerin en büyük nedeni artık yüz yüze alışverişin olmamasıdır. Virüsün bulaşmaması adına market alışverişleri en aza indirilmiş bu alışverişlerin bile çoğu online mağazalardan yapılmıştır. Yine hastalığa yakalanmamak adına sinema, tiyatro gibi kültürel faaliyetlere harcamalar azalmış ancak içerik satın alındığı için harcamalarda artış yaşandığı görülmüştür. Birçok ihtiyacın internet aracılığıyla elektronik ortamdan karşılandığı pandemi döneminde e-ticaret gelirlerinde

artış yaşanmıştır. Tüketicilerin bu dönemde sağlıklarından endişelenmeleri onları yüz yüze temas etmekten alıkoymuş ihtiyaçlarının neredeyse tamamını fiziksel temas olmadan gerçekleştirmelerine neden olmuştur (Watanabe ve Omori, 2020: 209).

Pandeminin başında tüketicilerin panikle yaptıkları ilk satın alma davranış değişikliği istifleme olmuştur. Herhangi bir olumsuz durumla karşı karşıya kalma ihtimaline yönelik olarak dayanıklı ürünleri stoklamaya başlamışlardır. Sheth'e (2020) göre istifleme, pandemi döneminde tüketicilerin ilk ve ani davranış değişikliğidir. Bu dönemde tuvalet kâğıdı, maske, dezenfeksiyon malzemeleri ve temizlik ürünleri alınarak stoklanmaya başlanmıştır. Bunların yanında eskisi gibi dışarıya çıkılarak ihtiyaçlar giderilmediği için spor malzemeleri, kitap, filmler satın alınmıştır (Dragomir, 2021: 342). Pandeminin getirdiği kısıtlamalardan dolayı işe gidilmemesi, sosyal hayatın durmasından dolayı giyim, ayakkabı, mücevher, makyaj eşyaları gibi ürünler gereksiz olarak görülmüş ve satın almama oranlarında düşüşler meydana gelmiştir (Mehta vd., 2020: 293).

3.Literatür Özeti

Keskin (2020), çalışmasında; yurt içi ve yurt dışı veriler kullanılarak tüketicilerin dijital etkileşimi incelenmiştir. Çalışmada online alışverişle bağlantılı, dijital bankacılık, online alışverişe ilişkin ödeme işlemleri ile ilgili veriler kullanılmıştır. Salgın sürecinde e-ticarete ilgi artmış, işletmelerin tüketicilere e-ticaret sitelerinde iyi bir alt yapı sunmaları tüketicileri bu alana yönlendirmiştir. İşletmeler elektronik ticaret karmasını iyi bir şekilde kullanarak ticaret oranlarını arttırmayı başarmışlardır.

Danışmaz (2020), çalışmada, Türkiye'de yaşayan 200 katılımcıya covid-19 pandemi döneminde satın alma tercihlerinde değişim olup olmadığı yönünde birtakım sorular yöneltilmiş ve elde edilen veriler SPSS statistics paket programıyla analiz edilmiştir. Covid-19 salgını döneminde bireylerin mağazalar yerine online sitelerden alışveriş yapmaya tercih ettikleri belirlenmiştir. Pandemi döneminde tüketicilerin alışveriş yapma şekillerinin %65 oranında değişim gösterdiği gözlemlenmiştir.

Alpago vd. (2020), "Korona Virüs Salgınının Sosyoekonomik Sorunları." İsimli çalışmada pandeminin ekonomik, sosyal, eğitim, kültürel alanlarda değişimlere neden olduğu değerlendirilmiştir. Pandemi döneminde teknoloji alt yapısının gelişmiş olması eğitim, ticaret başta olmak üzere hayatı kolaylaştırdığı gözlemlenmiştir.

Toraman (2021), anket yöntemi kullanılarak Google docs aracılığıyla 275 kişiye anket uygulanmıştır. Nicel veri yöntemlerinden biri olan derinleştirme

görüşme tekniğinden yararlanılmıştır. Pandemi döneminde getirilen kısıtlamalarla 2020 yılında elektronik ticarete %70 oranında bir artış yaşandığı tespit edilmiştir. Bireyler ihtiyaç duydukları ürünleri online alışveriş ortamında satın alarak gidermişlerdir.

Hacıoğlu ve Sağlam (2021), tarafından yapılan çalışmada literatür taramasında yararlanılarak derleme bir makale hazırlanmıştır. Pandeminin getirdiği kısıtlamalar sonucu tüketicilerin temas olmadığı için elektronik ticareti güvenli buldukları ve satın alma gerçekleştirdikleri gözlemlenmiştir. Hijyen malzemeleri, bozulmayan gıda ürünlerinin stoklandığı gözlemlenmiştir.

İri (2021), Covid-19 Pandemi Sürecinin Niğde ve Yöresindeki Tüketicilerin İnternet Üzerinden Satın Alma Davranışlarına Etkisi.” İsimli araştırmada Niğde Ömer Halis Üniversitesinde online ortamda hazırlanan anketten yararlanılmıştır. Pandemi döneminde tüketicilerin online ortamda yapmış oldukları alışverişler incelenmiştir. Yapılan çalışma mevcut verilerin sahada araştırılması niteliğindedir. Salgın döneminde tüketiciler oldukça kısa bir sürede online ortamda işlerini halletmektedirler. Salgın döneminde insanların evlerinde izole bir şekilde hayatlarını sürdürmeleri sosyal medyayı daha sık kullanmalarına neden olmuştur. Bu durumda sosyal medyada görülen reklamlar aracılığıyla daha fazla e-ticarette satın almayı sağlamıştır.

4.METODOLOJİ VE AMPİRİK ANALİZ

Bu bölümde yapılan anket çalışmasının sonuçlarına yer verilmiştir. Araştırmanın değişkenleri ortaya konulmuş olup anket sonuçlarından elde edilen veriler analiz edilmiştir.

4.1.Araştırmanın Amacı

Araştırmada, pandeminin getirdiği değişimlerin rasyonel tüketici davranışlarında meydana getirdiği eğilimleri ortaya koymak amaçlanmaktadır. Tüketicilerin rasyonel eğilimleri adı altında ele alınan rasyonel satın alma eğilimi, tasarruf eğilimi, ihtiyatlı bütçeleme eğilimi (Bağımsız değişkenler) doğrultusunda online alışverişe olan eğilimlerinin (Bağımlı Değişken) tespit edilmesi, bu değişkenler arasındaki ilişkilerin yönünün ve gücünün tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Online alışveriş eğiliminin pandemi sonrasında da tüketicilerin alışveriş yapmayı sürdürüp sürdürmeyeceği noktasında davranışsal niyeti arasındaki ilişkide de online alışveriş eğilimi bağımsız ve online alışveriş davranışsal niyeti bağımlı değişken olarak ele alınmaktadır. Bu ilişkide pandemi döneminde görülen alışveriş yapma eğiliminin pandemi sonrasında da devam edeceği varsayılmaktadır. Geleceğe dönük de çıkarımlar amaçlanmaktadır. Bunun yanında araştırmada tüketicilerin sosyo-demografik özellikleri ve günlük yaşantılarında online alışveriş alışkanlıklarının belirlenmesi de alt

amacı oluşturmaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda araştırma sonucunda elde edilen bulgularla çıkarımlar yapılarak uygulamaya ve literatüre katkı sunmak araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Araştırma nicel analize dayalı ampirik bulgular elde etmek amacıyla online anket yöntemine dayandırılmıştır.

4.2.Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini 18 yaş ve üzerinde bulunan ve online alışveriş yapan tüketiciler oluşturmaktadır. Bu ana kütlenin tamamına ulaşmak mümkün olmadığından bu ana kütleyi temsil edebilecek bir örneklem belirleme yöntemine başvurulmuştur. Sosyal bilimler alanında saha araştırmasını içeren araştırmalar kapsamında, araştırmanın evrenini oluşturan popülasyonun çok büyük olması halinde, %95 güven aralığı ve %5 hata toleransı ile 379 örneklemin yeterli olduğu kabul edilmektedir (Sekaran, 2003).

4.3.Bulgular

Tablo 1: Ankete katılanların demografik özellikleri

Demografik Özellik	Sıklık ve Dağılım	Demografik Özellik	Sıklık ve Dağılım
Cinsiyet	f %	Medeni Durum	f %
Kadın	211 55,7	Bekar	233 61,5
Erkek	168 44,3	Evlü	146 38,5
Yaş	f %	Eğitim	f %
18-25	144 38,0	Ortaöğretim-Lise	84 22,2
26-34	116 30,6	Yükseköğretim	130 34,3
35-44	70 18,5	Lisans	89 23,5
45-57	29 7,7	Lisansüstü	76 20,1
58 ve Üzeri	20 5,3		
Meslek	f %	Kişisel Gelir	f %
Özel Sektör Çalışanı	110 29,0	4253 TL ve altı	139 36,7
Kamu Çalışanı	89 23,5	4254-6000 TL	22 5,8
Öğrenci	90 23,7	6001-8000 TL	31 8,2
Emekli	43 11,3	8001-10000 TL	177 46,7
Serbest Meslek Sahibi	18 4,7	10001 TL ve üzeri	10 2,6
Girişim Sahibi	21 5,5		
Ev Hanımı	8 2,1		

Ankete, anket sorularını yanıtlayanların, 211'i (%55,7) erkek, 168'i kadın (%44,3) olmak üzere 379 kişi katılmıştır. 144 kişi (%38) 18-25 yaş arasında, 116 kişi (%30,6) 26-34, 70 kişi (%18,5) 35-44, 29 kişi (%7,7) 45-57 ve 20 kişi (%5,3) 58 ve üzeri yaşta'dır. Ankete katılanların %61,5'i (233 kişi) bekar

iken %38,5'i (146) evlidir. Diğer taraftan, ankete katılanlardan 84'i (%22,2) ortaöğretim- lise mezunu, 130'u (%34,3) yüksekokul mezunu, 89'u (%23,5) lisans, 76'sı (%20,1) lisansüstü mezunudur. Meslekler açısından bakıldığında, 110'u (%29) özel sektör çalışanı iken 89'u (%23,5) kamu çalışanı, 90'ı (%23,7) öğrenci, 43'ü (%11,3) emekli, 18'i (%4,7) serbest meslek sahibi, 21'i (%5,5) girişim sahibi ve 8'i (%2,1) ev hanımıdır. Diğer taraftan, kişisel geliri 4253 TL ve altı olan 139 (%36,7) 4524-6000 TL arasında olan 22 (%5,8), 6001-8000 TL arasında olan (%8,2), 8001-10000 TL olan 177 (%46,7) ve 10000 TL ve üzeri olan 10 (%2,6) kişi ankete katılmıştır.

Tablo 2. Ankete Katılanların Pandemi sürecinde satın almaya yönelik bakış açılarına ilişkin frekans analizi

Pandemi Sürecinde Satın Almaya İlişkin İfadeler		
Covid-19 pandemi süreci içerisinde tüketim harcamalarınızda ne gibi değişiklik oldu?	f	%
Arttı	222	58,6
Azaldı	44	11,6
Değişmedi	113	29,8
Covid-19 pandemi süreci içerisinde en çok hangi alışveriş yöntemi kullandınız?	f	%
Geleneksel-fiziksel alışveriş	282	74,4
İnternet üzerinden online alışveriş	97	25,6
Covid-19 pandemi sürecinde online alışveriş yapma sıklığınız ile geleneksel alışveriş yapma sıklığınızı karşılaştırdığınızda, online alışverişin ağırlığı nasıldır?	f	%
1?	2	,5
2?	99	26,1
3?	168	44,3
4?	110	29,0
Pandemi döneminde online alışveriş yapma sıklığınız nedir?	f	%
Ayda bir kez veya daha az sıklıkta	156	41,1
Ayda birkaç kez	11	2,9
Haftada bir kez	92	24,2
Haftada birkaç kez	52	13,7
Her gün	69	18,2
Pandemi döneminde, aylık olarak değerlendirdiğinizde online alışverişe harcadığınız tutar ortalama olarak ne kadardır?	f	%
500 TL veya daha az	67	17,7
501-1000 TL	81	21,4
1001-2000 TL	86	22,7
2001-3000 TL	85	22,4
3001 TL ve üzeri	60	15,8
Pandemi döneminde aşağıdaki online alışveriş kategorilerinde en çok hangilerine para harcadınız?	f	%
1?	145	38,3
2	11	2,9

3	33	8,7
4	147	38,8
5	22	5,8
6	21	5,5
Aşağıdaki hangi ifade pandemi döneminde online alışveriş yapma tercihinizi açıklar?	f	%
Sağlık açısından daha güvenli bir alışveriş sağladığı için	17	4,5
Daha rahat ve kolay bir alışveriş süreci olduğu için	167	44,1
Daha uygun fiyatlı ürünlere erişebildiğim için	76	20,1
Aradığım ürünlerle ilgili bilgi/ yorumlara daha kolay erişebildiğim için	25	6,6
Ürün çeşitliliği açısından daha çok imkân sağladığı için	68	17,9
İndirimler, kuponlar gibi çeşitli kampanya/ promosyonlar olduğu için	26	6,9
Pandemi döneminde online alışverişler size ne açıdan en çok katkı sağladı?	f	%
Sağlık ve güvenlik sağladı	154	40,6
Zaman faydası ve kolaylık sağladı	119	31,4
Ekonomik anlamda fayda sağladı	106	28,0

Tablo 2’de ankete katılanların pandemi sürecinde satın almaya yönelik bakış açılarına ilişkin frekanslar incelendiğinde, 222 kişi (%58,6) tüketim harcamalarının arttığını, 44’ü (%11,6) azaldığını ve 113’ü (%29,8) değişmediğini ifade etmiştir. Pandemi sürecinde 282 kişi (%74,4) en çok geleneksel-fiziksel alışverişi tercih ettiğini, 97 kişi ise (%25,6) en çok internetten alışverişi tercih ettiğini belirtmiştir. Diğer taraftan, pandemi online alışveriş yapma sıklığının sorulduğu soruya, 156’sı (%41,1) ayda bir kez veya daha az sıklıkta, 11’i (%2,9) ayda birkaç kez, 92’si (%24,2) haftada bir kez, 52’si (%13,7) haftada birkaç kez ve 69’u (%18,2) ise her gün şeklinde cevaplamıştır. Pandemi de aylık olarak, online alışverişe harcanan ortalama tutar sorusuna, 67’si (%17,7) 500 TL ve az, 81’i (%21,4) 501-1000 TL, 86’sı (%22,7) 1001-2000 TL, 85’i (%22,4) 2001-3000 TL ve 60’ı (%15,8) 3001 TL ve üzeri şeklinde yanıt vermiştir. Pandemi döneminde online alışveriş yapma tercihinin ne olduğu sorusuna, 17 kişi (%4,5) “Sağlık açısından daha güvenli bir alışveriş sağladığı için”, 167’si (%44,1) “Daha rahat ve kolay bir alışveriş süreci olduğu için”, 76’sı (%20,1) “Daha uygun fiyatlı ürünlere erişebildiğim için”, 25’i (%6,6) “Aradığım ürünlerle ilgili bilgi/ yorumlara daha kolay erişebildiğim için”, 68’i (%17,9) “Ürün çeşitliliği açısından daha çok imkân sağladığı için” ve 26’sı (%6,9) ise “İndirimler, kuponlar gibi çeşitli kampanya/ promosyonlar olduğu için” şeklinde yanıt vermiştir. Öte yandan, pandemi sürecinde online alışverişler, en çok sağlık ve güvenlik alanında katkı sağladı şeklinde 154 (%40,6), en çok zaman faydası ve kolaylık sağladı şeklinde 119 (%31,4) ve en çok ekonomik anlamda katkı sağladı şeklinde 106 (%28) kişi yanıtlanmıştır.

Tablo 3.KMO ve Bartlett Küresellik Testi sonuçları

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliğinin Ölçüsü	,880	
Bartlett'in Küresellik Testi	Ki-Kare	2900,502
	df	210
	Sig.	<,001

Tablo 3'te KMO ve Bartlett testi sonuçları verilmektedir. KMO değeri 0 ile 1 arasında değerler almakta olup 0,80'den büyük olması örnek hacminin yeterliği olduğunu göstermektedir. Analiz sonucunda KMO değeri ,880 hesaplanmış olup faktör analizi için yeterli örnek hacmi bulunmaktadır. Diğer taraftan, Bartlett Küresellik testine göre, olasılık değeri %5'ten küçük olduğu için korelasyon matrisinin birim matristen farklı olduğu ve faktör analizi uygulanabileceği söylenebilir.

Normallik Testleri

Mardia mSkewness = 58.09544 $\chi^2(2600) = 3701.080$ Prob> $\chi^2 = 0.0000$

Mardia mKurtosis = 677.7908 $\chi^2(1) = 219.675$ Prob> $\chi^2 = 0.0000$

Henze-Zirkler = 1.212033 $\chi^2(1) = 2.11e+06$ Prob> $\chi^2 = 0.0000$

Normallik testleri incelendiğinde, olasılık değerleri %5'ten küçük olduğu için maddeler çoklu normallik varsayımını sağlamamaktadır.

Faktör analizinde, faktör sayısı belirlenirken öz değeri 1'den büyük olanlar dikkate alınacağı için faktör sayısı 4 olarak ele alınabilir. Bunun için aşağıdaki verilen açıklanan varyans tablosu incelenmiştir.

Tablo 4. Toplam açıklanan varyans tablosu

Faktör	Başlangıç Özdeğerler			Yüklerin karelerinin döndürülmüş toplamları			
	Toplam	% varyans	Toplam	Toplam	Toplam	Toplam	
1	6,240	29,714	29,714	5,711	27,196	27,196	4,441
2	2,610	12,429	42,143	2,111	10,051	37,247	4,072
3	1,456	6,934	49,077	,894	4,256	41,504	4,010
4	1,404	6,687	55,764	,826	3,933	45,436	1,934

5	,997	4,748	60,512
6	,867	4,129	64,640
7	,777	3,700	68,340
8	,686	3,267	71,608
9	,649	3,092	74,700
10	,598	2,850	77,550
11	,580	2,760	80,310
12	,557	2,651	82,961
13	,499	2,374	85,335
14	,492	2,343	87,678
15	,445	2,118	89,796
16	,418	1,992	91,789
17	,411	1,958	93,747
18	,393	1,869	95,616
19	,344	1,637	97,253
20	,308	1,464	98,718
21	,269	1,282	100,000

Tablo 4 incelendiğinde, birinci faktörün açıkladığı varyans oranı %27,196, ikinci faktörün açıkladığı varyans oranı %10,051, üçüncü faktörün açıkladığı varyans oranı %4,256 iken, dördüncü faktör ise %3,933'tür. Öz değerleri birden fazla olan dört faktörün varyansı toplam açıklama oranı %45,436'dır. Aşağıdaki tabloda, Principal axis factoring faktör çıkarma yöntemi ve Promax eğik döndürme yöntemi kullanılarak oluşturulan faktör oluşumu sonuçları yer almaktadır.

Tablo 5. Faktör Analizi Sonuçları

	Online satın alma tutumu	Tasarruf Eğilimi	Rasyonel Satın alma eğilimi	İhtiyatlı bütçeleme eğilimi
22.Bu pandemi bittikten sonra bile online alışveriş yapmaya devam edeceğim.	,808			
21.Bence pandemi döneminde online alışveriş yapmak daha iyi bir fikir.	,781			
20.Online alışveriş, pandemi zamanında erişilmesi zor ürünleri satın almak için en iyi yerdir.	,755			

23.Pandemi bittikten sonra eve servis yapan uygulamaları kullanmaya devam edeceğim.	,730
19.Bence pandemi döneminde online alışveriş hayatımın olumlu bir parçası oldu.	,682
24.Pandemi bittiğinde de fiziksel alışveriş yerine ihtiyacım olan ürün ve hizmetleri satın almak için öncelikle internete başvuracağım.	,565
18.COVID-19 döneminde online alışveriş bana zaman kazandırıyor.	,563
8.Gelecekle ilgili beklentilerimi göz önünde bulundurarak tasarruf yapma kararı alırım.	,723
6.En iyi zamanlarda bile zor günler için bir miktar birikim yaparım.	,720
9.Pandemi başladığından beri bütçeme daha fazla dikkat ediyorum.	,702
11.Pandemi başladığından beri alışveriş listeleri yapıyorum ve alışverişlerimi planlıyorum.	,522
7.Tasarruf etmek için ürünlerin fiyatlarını takip ederim ve harcamalarımı fiyat artışlarına göre düzenlerim.	,468
5.Tasarruf yapmak benim için önemli bir ekonomik davranıştır.	,446
10.Alişverişi ucuza getirmenin yollarını arıyorum.	,426
3.Paramın karşılığında en yüksek değeri elde etmek için dikkatli davranırım.	,747
2.En doğru satın almayı yapmak için alışverişimi aceleye getirmem, zamana yayarım.	,691
4.Daha uygun fiyatlı ürünleri aramaktan hoşlanırım.	,645
1.En iyi kaliteye sahip ürünleri bulmak için özel çaba gösteririm.	,492
16.Harcama planımın dışına çıkmam.	,646
15.Aylık harcamalarımın yazılı veya elektronik kaydını tutarım.	,582
17.Her ay kredi kartımın borcunun tamamını kapatırım.	,421

Maddeler çoklu normallik varsayımını sağlamadığından, faktör analizinin uygulanmasında faktör çıkarma işleminde temel bileşenler yerine Principal axis factoring yöntemi kullanılmıştır. Faktörler arasındaki ilişkileri belirlemek için Eğik döndürme yöntemlerinden Promax kullanılmıştır. Faktör değerleri, 0.40'nın altında olduğundan dolayı 12, 13 ve 14. sorular analiz dışında tutularak tekrar aynı birleşimle faktör analizi uygulanmıştır. Faktör analizi sonucunda

21 sorunun (maddenin) 4 faktörde toplandığı görülmektedir. 18-24 arasındaki sorular birinci faktörde toplanmıştır. Faktör yükleri 0.563 ile 0.808 arasında değişmektedir. 5-10 arasındaki sorular ikinci faktörde toplanmıştır. Faktör yükleri 0.426 ile 0.723 arasında değişmektedir. 1 ile 4 arasındaki sorular üçüncü faktörde toplanmış olup faktör yükleri 0.492 ile 0.747 arasında değişmektedir. Son olarak, 15,16 ve 17.sorular dördüncü faktörde toplanmış olup faktör yükleri 0.421 ile 0.646 arasında değişmektedir. Faktör analizinin bir diğer aşaması ise, faktörlerin isimlendirilme aşmasıdır. Birinci faktör, pandemi sürecinde online alışveriş tutumu ve beklentilerine yönelik sorular içerdiğinden bu faktör Online satın alma tutumu, İkinci faktördeki sorular pandemi döneminde tasarruflara yönelik olduğundan Tasarruf Eğilimi olarak, üçüncü faktördeki maddeler alışverişte rasyonel tutumu içerdiğinden Rasyonel satın alma eğilimi olarak ve dördüncü faktördeki sorular ise kişisel bütçe ile ilgili sorular olduğundan İhtiyatlı bütçeleme eğilimi olarak adlandırılmıştır.

Tablo 6. Güvenilirlik katsayıları

Faktör	Madde Sayısı	Alpha	Omega
Online satın alma tutumu	7	,870	,868
Tasarruf Eğilimi	7	,815	,813
Rasyonel Satın alma eğilimi	4	,753	,752
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	3	,632	,649

Croanbach alfa katsayıları incelendiğinde, ölçeklerin 0,632 ile 0,870 arasında değerler aldığı görülmektedir. Burandan, birinci, ikinci ve üçüncü ölçeğin iyi derecede güvenilir olduğu, dördüncü ölçeğin ise makul düzeyde güvenilir olduğu çıkarımı yapılabilir.

Tablo 7. Faktörler arasındaki korelasyon analizi sonuçları

		Online satın alma tutumu	Tasarruf Eğilimi	Rasyonel Satın alma eğilimi	İhtiyatlı bütçeleme eğilimi
Online satın alma tutumu	Pearson korelasyonu	1	,407**	,519**	,279**
	Sig. (2-tailed)		<,001	<,001	<,001
	N	380	380	380	380

Tasarruf Eğilimi	Pearson korelasyonu	,407**	1	,681**	,457**
	Sig. (2-tailed)	<,001		<,001	<,001
	N	380	380	380	380
Rasyonel satın alma eğilimi	Pearson korelasyonu	,519**	,681**	1	,373**
	Sig. (2-tailed)	<,001	<,001		<,001
	N	380	380	380	380
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	Pearson korelasyonu	,279**	,457**	,373**	1
	Sig. (2-tailed)	<,001	<,001	<,001	
	N	380	380	380	380

Korelasyon analizi sonuçları incelendiğinde, faktörler arasında istatistiksel olarak anlamlı aynı yönlü orta düzeyde ilişkiden söz edilebilir.

Tablo 8. Cinsiyete göre faktörlere ait normallik testleri

	Cinsiyetiniz	Kolmogorov-Smirnov ^a		
		Statistic	df	Sig.
Online satın alma tutumu	Kadın	,095	211	<,001
	Erkek	,090	169	,002
Tasarruf Eğilimi	Kadın	,048	211	,200*
	Erkek	,043	169	,200*
Rasyonel satın alma eğilimi	Kadın	,099	211	<,001
	Erkek	,087	169	,003
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	Kadın	,057	211	,090
	Erkek	,057	169	,200*

Tablo incelendiğinde, tasarruf eğiliminin hem kadın hem de erkeğe göre normal dağıldığı ihtiyatlı bütçeleme eğiliminde ise sadece erkeğe göre normal dağıldığı diğer durumlarda normal dağılmadığı görülmektedir. Bu durumda, Tasarruf eğiliminin kadın ve erkeğe göre istatistiksel olarak farklı olup olmadığını sınanmasında bağımsız örneklem t testi kullanılırken, diğer durumlar için parametrik olmayan yöntem olan Mann-Whitney U testi kullanılmıştır.

Tablo 9. Faktör ortalamalarının cinsiyete göre karşılaştırılması

Faktör	Yöntem	t test istatistiği	Olasılık değeri
Online satın alma tutumu	Mann Whitney- U	17342,500	,006
Tasarruf Eğilimi	Bağımsız örneklem t testi	2,772	,766
Rasyonel satın alma eğilimi	Mann Whitney- U	16964,500	,416
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	Mann Whitney- U	15969,500	,080

Tablo incelendiğinde, olasılık değerlerinden hareketle, Online satın alma tutumu faktöründe cinsiyete göre ortalama istatistiksel açıdan farklı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer faktörlerde ise ortalama cinsiyete göre anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Tablo 10. Medeni duruma göre faktörlere ait normallik testleri

	Medeni Durumunuz	Kolmogorov-Smirnov ^a		
		Statistic	df	Sig.
Online satın alma tutumu	1,0	,110	233	<,001
	2,0	,063	147	,200*
Tasarruf Eğilimi	1,0	,040	233	,200*
	2,0	,064	147	,200*
Rasyonel satın alma eğilimi	1,0	,081	233	<,001
	2,0	,118	147	<,001
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	1,0	,044	233	,200*
	2,0	,078	147	,027

Medeni duruma göre faktörlere ilişkin normallik testleri incelendiğinde, Tasarruf eğilimi faktörü medeni duruma göre normal dağıldığı, İhtiyatlı bütçeleme eğilimi faktöründe, 1 olanın ve online satın alma tutumunda ise 2 olanın normal dağıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Buradan, Medeni duruma göre faktörlerin ortalama açısından farklı olup olmadığının belirlenmesinde, Tasarruf eğilimi faktörü bağımsız örneklem t testi ile diğer faktörler için Mann Whitney U testi ile analiz edilmiştir.

Tablo 11.Faktör ortalamalarının medeni duruma göre karşılaştırılması

Faktör	Yöntem	Test istatistiği	Olasılık değeri
Online satın alma tutumu	Mann Whitney- U	16817,000	,767
Tasarruf Eğilimi	Bağımsız örneklem t testi	2,053	,041
Rasyonel satın alma eğilimi	Mann Whitney- U	16050,000	,302
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	Mann Whitney- U	16334,000	,448

Tablo incelendiğinde, Tasarruf eğilimi faktöründe ortalama medeni duruma göre istatistiksel açıdan anlamlı bir fark bulunduğu, diğer faktörlerde ise istatistiksel açıdan anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 12.Yaşa göre faktörlere ait normallik testleri

	Yaşınız	Kolmogorov-Smirnov ^a		
		Statistic	df	Sig.
Online satın alma tutumu	1,0	,095	144	,003
	2,0	,101	116	,005
	3,0	,131	70	,005
	4,0	,099	29	,200*
	5,0	,082	21	,200*
Tasarruf Eğilimi	1,0	,059	144	,200*
	2,0	,058	116	,200*
	3,0	,052	70	,200*
	4,0	,141	29	,146
	5,0	,132	21	,200*
Rasyonel satın alma eğilimi	1,0	,094	144	,003
	2,0	,072	116	,200*
	3,0	,084	70	,200*
	4,0	,225	29	<,001
	5,0	,169	21	,122
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	1,0	,060	144	,200*
	2,0	,055	116	,200*
	3,0	,057	70	,200*
	4,0	,146	29	,118
	5,0	,150	21	,200*

Faktörlere ilişkin yaşa göre normallik testleri incelendiğinde, bir faktörde yaş gruplarından hiçbiri normal dağılmamaktadır. Bu nedenle, faktörlerin ortalama açısından yaşa göre farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesinde ANOVA'nın parametrik olmayan hali Kruskal Wallis H testi kullanılmıştır.

Tablo 13.Faktör ortalamalarının yaşa göre farklılığının istatistiksel açıdan test edilmesi

Faktör	Yöntem	T test istatistiği	Olasılık değeri
Online satın alma tutumu	Kruskal Wallis H testi	1,180	,881
Tasarruf Eğilimi	Kruskal Wallis H testi	7,309	,120
Rasyonel satın alma eğilimi	Kruskal Wallis H testi	4,525	,340
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	Kruskal Wallis H testi	7,955	,093

Tablo incelendiğinde, Kruskal Wallis H testi sonucuna göre, tüm faktörler için ortalama olarak yaşa göre istatistiksel açıdan anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 14. Mezuniyete göre faktörlerin normallik testleri

	Mezuniyet Durumu	Kolmogorov-Smirnov ^a		
		Statistic	df	Sig.
Online satın alma tutumu	1,0	,081	84	,200*
	2,0	,133	130	<,001
	3,0	,094	89	,049
	4,0	,114	77	,015
Tasarruf Eğilimi	1,0	,088	84	,150
	2,0	,073	130	,089
	3,0	,065	89	,200*
	4,0	,066	77	,200*
Rasyonel satın alma eğilimi	1,0	,131	84	,001
	2,0	,104	130	,002
	3,0	,099	89	,030
	4,0	,100	77	,055
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	1,0	,117	84	,007
	2,0	,070	130	,200*
	3,0	,085	89	,143
	4,0	,049	77	,200*

Faktörlere ilişkin mezuniyet durumuna göre normallik testleri incelendiğinde, hiçbir faktör mezuniyet durumuna göre normal dağılmamaktadır. Bu nedenle, faktörlerin ortalama açısından yaşa göre farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesinde ANOVA'nın parametrik olmayan hali Kruskal Wallis H testi kullanılmıştır.

Tablo 15. Faktör ortalamalarının mezuniyet durumuna göre farklılığının istatistiksel açıdan test edilmesi

Faktör	Yöntem	Test istatistiği	Olasılık değeri
Online satın alma tutumu	Kruskal Wallis H testi	4,172	,243
Tasarruf Eğilimi	Kruskal Wallis H testi	6,281	,099
Rasyonel satın alma eğilimi	Kruskal Wallis H testi	5,529	,137
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	Kruskal Wallis H testi	6,589	,086

Tablo 15 incelendiğinde, Kruskal Wallis H testi sonucuna göre, tüm faktörler için ortalama olarak mezuniyet durumuna göre istatistiksel açıdan anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 16. Mesleğe göre faktörlerin normallik testleri

	Mesleğiniz	Kolmogorov-Smirnov ^a		
		Statistic	df	Sig.
Online satın alma tutumu	1,0	,087	110	,040
	2,0	,159	89	<,001
	3,0	,092	90	,058
	4,0	,085	43	,200*
	5,0	,099	19	,200*
	6,0	,116	21	,200*
	7,0	,225	8	,200*
Tasarruf Eğilimi	1,0	,060	110	,200*
	2,0	,053	89	,200*
	3,0	,071	90	,200*
	4,0	,081	43	,200*
	5,0	,144	19	,200*
	6,0	,095	21	,200*
	7,0	,254	8	,137

Rasyonel satın alma eğilimi	1,0	,108	110	,003
	2,0	,093	89	,054
	3,0	,114	90	,005
	4,0	,076	43	,200*
	5,0	,153	19	,200*
	6,0	,221	21	,009
	7,0	,209	8	,200*
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	1,0	,067	110	,200*
	2,0	,065	89	,200*
	3,0	,059	90	,200*
	4,0	,084	43	,200*
	5,0	,151	19	,200*
	6,0	,124	21	,200*
	7,0	,201	8	,200*

Faktörlere ilişkin meslek durumuna göre normallik testleri incelendiğinde, İhtiyatlı bütçeleme eğilimi faktörü haricinde diğer faktörlerde meslek durumuna göre hiçbiri normal dağılmamaktadır. Bu nedenle, faktörlerin ortalama açısından meslek durumuna göre farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesinde İhtiyatlı bütçeleme eğilimi için ANOVA, diğerlerinde ise parametrik olmayan hali Kruskal Wallis H testi kullanılmıştır.

Tablo 17. Faktör ortalamalarının meslek durumuna göre farklılığının istatistiksel açıdan test edilmesi

Faktör	Yöntem	Test istatistiği	Olasılık değeri
Online satın alma tutumu	Kruskal Wallis H testi	4,172	,243
Tasarruf Eğilimi	Kruskal Wallis H testi	6,281	,099
Rasyonel satın alma eğilimi	Kruskal Wallis H testi	5,529	,137
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	ANOVA	1,202	,304

Tablo 17 incelendiğinde, Kruskal Wallis H testi ve ANOVA sonucuna göre, tüm faktörler için ortalama olarak meslek durumuna göre istatistiksel açıdan anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 18. Aylık gelire göre faktörlerin normallik testleri

	Kişisel Gelir	Kolmogorov-Smirnov ^a		
		Statistic	df	Sig.
Online satın alma tutumu	1,0	,109	139	<,001
	2,0	,103	22	,200*
	3,0	,160	31	,042
	4,0	,086	178	,003
	5,0	,167	10	,200*
Tasarruf Eğilimi	1,0	,066	139	,200*
	2,0	,168	22	,106
	3,0	,107	31	,200*
	4,0	,053	178	,200*
	5,0	,170	10	,200*
Rasyonel satın alma eğilimi	1,0	,130	139	<,001
	2,0	,103	22	,200*
	3,0	,134	31	,168
	4,0	,079	178	,009
	5,0	,142	10	,200*
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	1,0	,073	139	,070
	2,0	,142	22	,200*
	3,0	,128	31	,200*
	4,0	,056	178	,200*
	5,0	,186	10	,200*

Faktörlere ilişkin gelir durumuna göre normallik testleri incelendiğinde, hiçbir faktör gelir durumuna göre normal dağılmamaktadır. Bu nedenle, faktörlerin ortalama açısından yaşa göre farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesinde ANOVA'nın parametrik olmayan hali Kruskal Wallis H testi kullanılmıştır.

Tablo 19. Faktör ortalamalarının gelir durumuna göre farklılığının istatistiksel açıdan test edilmesi

Faktör	Yöntem	Test istatistiği	Olasılık değeri
Online satın alma tutumu	Kruskal Wallis H testi	9,542	,049
Tasarruf Eğilimi	Kruskal Wallis H testi	9,604	,048
Rasyonel satın alma eğilimi	Kruskal Wallis H testi	5,887	,209
İhtiyatlı bütçeleme eğilimi	Kruskal Wallis H testi	7,123	,130

Tablo 19 incelendiğinde, Kruskal Wallis H testi sonucuna göre, Online satın alma tutumu ve Tasarruf eğilimi faktörleri için ortalama olarak gelir durumuna göre istatistiksel açıdan anlamlı bir fark olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

5.SONUÇ VE ÖNERİLER

Klasik iktisadi görüş tarafından bireylerin karar verirken her zaman rasyonel davrandıkları kabul edilmektedir. Rasyonel insan tanımına göre bireylerin tüm alternatifler ve fiyatlarıyla ilgili tam bilgiye sahip oldukları varsayılmaktadır. Bireylerin fayda- maliyet analizi yaparak kendisine en çok faydayı sağlayacak seçimler yaptıkları düşünülmektedir. Ancak dış dünyada bunu engelleyen birtakım aksaklıklar bulunmaktadır. Ülkelerin sahip oldukları ekonomik ve sosyal yapı, piyasa aksaklıkları, bireylerin duygu durumları karar verirken rasyonellik ilkesine aykırı davrandıkları yapılan çeşitli deneylerle tespit edilmeye çalışılmıştır. İnsanlar her zaman ihtiyaç duydukları ürünleri satın alarak rasyonel davranmamaktadırlar. Yapılan birtakım deneylerle bireylerin çeşitli krizlerle karşı karşıya kaldıklarında stres ve kaygıyla yanlış tercihler yaptıkları tespit edilmiştir.

Covid-19 pandemisinin yayılım hızının artmasıyla ülkelerin getirmiş oldukları birtakım önlemler insanların paniğe kapılmasına sebep olmuş buda onları panik satın almaya yöneltmiştir. Panik satın alma, herhangi bir kriz veya felaketin yaşandığı ortamda arz kesintisinin olacağı ihtimaline karşı alışılmışın dışında çok yüksek ve büyük miktarlarda satın alma eylemini ifade eder. Pandemi boyunca insanların üçte biri temel ihtiyaçlarını stoklama yoluna gitmeleri panik satın almayla hareket ettiklerini göstermektedir. Covid-19 pandemisinin bugüne kadar yaşanan krizleri göz önüne aldığımızda ekonomik düzende yaratacağı değişimleri tahmin etmek zor değildir.

Dünya genelinde birçok ülkede insanların belirli bir ürünü (tuvalet kâğıdı, dezenfeksiyon) stokladıkları gözlemlenmiştir. Bu durumun haberlerde ve sosyal platformlarda sıklıkla yer alması dünya çapında talep ve tedarik zincirlerinde şoklara neden olmuştur. Panik satın almanın altında yatan neden, acil durumlar ve krizler sırasında ihtiyaç duyulan malzemelerin tükenmesi riskini en aza indirmektir. Panik satın almanın temelinde hayatta kalma psikolojisine dayalı insan davranışı yatmaktadır.

Covid-19 pandemisi daha önce karşılaşılan krizlerden farklı olarak belirli bir bölgeyi değil tüm dünyayı etkilemiştir. İlk olarak ortaya çıktığı alandan daha geniş bir alana yayılması hızlı olmuştur. Günümüz dünyasında ülkelerin birçok faaliyetinin birbirine bağlı olduğu, küçük bir ülkede yaşanan bir problemin bile tüm dünyayı olumsuz yönde etkileyebileceği düşünüldüğünde yaşanan pandeminin verdiği zararın boyutunun büyüklüğü oldukça yüksektir.

Covid-19 pandemisi sırasında, fiziksel hareketliliğin kısıtlandığı yalnızca dijital medyanın olduğu karantina dönemi tüketici davranışlarını değiştirmiş ve sosyal alanlar yeniden tanımlanmıştır. Pandemi döneminde ortaya çıkan belirsizlik sonucu tüketicilerin talepleri Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi piramidinde yer alan birincil düzeydeki ihtiyaçlarına geri dönmesine neden olmuştur. Bu dönemde yaşanan işsizlik, gelir kaybı tüketicileri temel ihtiyaçlarını almaya yönlendirmiş satın alma davranışları tamamen değişmiştir.

Salgın döneminde virüsün bulaşma korkusuyla insanlar bilinçli bir şekilde davranışlarının şekillenmesi beklenir. Pandemi başlarında tüketicilerin rasyonel davranışlarda bulunduğu gözlemlense de zamanla irrasyonel davrandıkları da tespit edilmiştir. Tüketiciler panik satın alımlarda bulunarak özellikle fazla maske, tuvalet kâğıdı, dezenfeksiyon, gıda ürünlerini stoklamaları bunun bir göstergesidir. Dolayısıyla kıtlık algısıyla yapılan bu satın alımlar beklendiği gibi kriz dönemlerinde tüketicilerin rasyonel davranacağı aksine bir davranış biçimidir. Pandeminin ilk başladığı dönemde gözlemlenen bu davranış biçimleri ilerleyen zamanlarda kıtlık algısını yok olmasıyla beraber tüketicileri rasyonel davranmaya geri döndürmüştür.

Covid-19 pandemisinde ortaya çıkan bazı rasyonel olmayan davranışlar ve duygusal tepkiler göz ardı edildiğinde tüketici davranışları üzerine yapılan araştırmalar, tüketicilerin kriz zamanlarında rasyonel davrandıklarını göstermiştir. Yapılan araştırmalarda kanıtlandığı gibi insanlar lüks tüketim ürünlerini satın almaktan vazgeçip temel ihtiyaçlarına yönelmişlerdir. Aynı şekilde tüketicilerin lüks ürünlere yönelik düşüncelerinde değişimler yaşanmış bunların yerine daha ekonomik ve ihtiyaçlarını karşılayacak ürünlere yönelmelerini sağlamıştır. Krizler tüketici davranışlarının değişmesine neden olmakta, tüketiciler yeni alışkanlıklar kazanmakta ve mevcut satın almış oldukları marka ve ürünlerde değişimlere gitmektedirler.

E-ticarete Türkiye'de birçok tüketici için katılımın başlangıcı covid-19 pandemisidir. Online alışverişe güvenlik ve buna benzer sebeplerden dolayı uzak olan tüketiciler pandemiden dolayı başvurmak zorunda kalmışlardır. Bu dönemde özellikle e-ticarete uzak olarak bilinen orta yaş ve üzerinin de katılım sağladığı tespit edilmiştir. Yapılan birçok araştırmada özellikle pandeminin zirve yaptığı, Nisan-Mayıs 2020 döneminde e-ticaret aracılığıyla perakende tüketiminin arttığı, normale dönüşle beraber eski düzene dönüldüğü görülmektedir. Türkiye'de veriler incelendiğinde bunun aksinin yaşandığı ve aynı dönemde hem yükseliş eğiliminin daha fazla olduğu hem de kalıcı bir hale geldiği görülmektedir (Öner, 2020).

Online alışverişin sağladığı kolaylıklar düşünüldüğünde Covid-19 sonrasında da insanların online alışverişini tercih etme ihtimalleri oldukça

yüksektir. Online alışveriş deneyimini yaşayan ve bu sistemden memnun kalan kişilerin bu davranışlarının kalıcı olması beklenmektedir.

Bu çalışmada, davranışsal iktisat bağlamında tüketici davranışları incelenmiş, Covid-19 pandemi krizinde tüketicilerin rasyonel davranışlar sergilediği ya da rasyonel satın almalar yapma konusunda istekli davrandığı varsayımından yola çıkılmıştır. Tüketicilerin rasyonel satın alma eğilimi, ihtiyatlı bütçeleme eğilimi, tasarruf eğilimi, sorumlu harcama eğilimi gibi rasyonel satın almaya yönelik davranışları ve pandemi döneminde online satın alma tutumu, pandemi sonrasında online satın alma davranışsal satın alma niyeti arasındaki ilişkileri tespit etmeyi amaçlamıştır. Bu amaçlar doğrultusunda, pandemi dönemini kapsayan bir nicel araştırma çerçevesinde, kolayda örnekleme yoluyla erişilen 379 katılımcıdan anket formları aracılığıyla veri elde edilmiştir. Elde edilen bu veriler SPSS 24 istatistik paket programında analiz edilmiştir. Yapılmış olan analizleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

Ankete katılanların pandemi sürecinde satın almaya yönelik bakış açılarına ilişkin frekanslar incelendiğinde, 222 kişi, tüketim harcamalarının arttığını, 44'ü, azaldığını ve 113'ü, değişmediğini ifade etmiştir. Pandemi sürecinde 282 kişi (%74,4) en çok geleneksel-fiziksel alışverişini tercih ettiğini, 97 kişi ise en çok internetten alışverişini tercih ettiğini belirtmiştir. Diğer taraftan, pandemi de online alışveriş yapma sıklığının sorulduğu soruya, 156'sı ayda bir kez veya daha az sıklıkta, 11'i ayda birkaç kez, 92'si haftada bir kez, 52'si haftada birkaç kez ve 69'u ise her gün şeklinde cevaplamıştır. Pandemi de aylık olarak, online alışverişe harcanan ortalama tutar sorusuna, 67'si 500 TL ve az, 81'i, 501-1000 TL, 86'sı, 1001-2000 TL, 85'i, 2001-3000 TL ve 60'ı, 3001 TL ve üzeri şeklinde yanıt vermiştir. Pandemi döneminde online alışveriş yapma tercihinin ne olduğu sorusuna, 17 kişi, "Sağlık açısından daha güvenli bir alışveriş sağladığı için", 167'si, "Daha rahat ve kolay bir alışveriş süreci olduğu için", 76'sı, "Daha uygun fiyatlı ürünlere erişebildiğim için", 25'i, "Aradığım ürünlerle ilgili bilgi/yorumlara daha kolay erişebildiğim için", 68'i, "Ürün çeşitliliği açısından daha çok imkân sağladığı için" ve 26'sı ise "İndirimler, kuponlar gibi çeşitli kampanya/ promosyonlar olduğu için" şeklinde yanıt vermiştir. Öte yandan, pandemi sürecinde online alışverişler, en çok sağlık ve güvenlik alanında katkı sağladı şeklinde 154, en çok zaman faydası ve kolaylık sağladı şeklinde 119 ve en çok ekonomik anlamda katkı sağladı şeklinde 106 kişi yanıtlanmıştır.

Katılımcıların online alışveriş ve satın almaya olan tutumlarını öğrenmek amacıyla yöneltilen sorulara verilen cevaplar incelendiğinde pandemi döneminde katılımcıların büyük çoğunluğunun tüketim harcamalarının arttığı yönündedir. Araştırmaya katılanların çoğunluğu pandemi döneminde online alışverişini tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Pandemi döneminde ihtiyaçlarının

büyük bir kısmını online alışveriş yöntemiyle karşıladıklarını bunun zaman ve güvenlik sağladıklarını aktarmışlardır.

Araştırma sonuçları doğrultusunda ulaşılan veriler, tüketicilerin Covid-19 pandemi döneminde rasyonel davranışlar gösterdikleri, online alışverişe yöneldikleri ve bu davranışlarını pandemiden sonrada sürdürecektiklerine işaret etmektedir.

Ankete katılanların pandemi sürecine dair görüşleri incelendiğinde, online satın alma tutumu faktöründe cinsiyete göre istatistiksel açıdan fark olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer faktörlere göre ise cinsiyete göre anlamlı bir fark bulunmamıştır. Medeni duruma göre sonuçlar incelendiğinde istatistiksel açıdan tasarruf eğilim faktöründe anlamlı bir fark bulunduğu, diğer faktörler açısından ise herhangi bir anlamlı ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yaş faktöründe istatistiksel açıdan hiçbir anlamlı fark olmadığı tespit edilmiştir. Meslek durumuna göre sonuçlar incelendiğinde herhangi anlamlı bir farkın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Gelir durumuna göre sonuçlar incelendiğinde online satın alma ve tasarruf eğilimi faktörleri için ortalama olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Benzer çalışmalar incelendiğinde, pandemi döneminde getirilen kısıtlamalarla 2020 yılında elektronik ticarete %70 oranında bir artış yaşandığı tespit edilmiştir. Bireyler ihtiyaç duydukları ürünleri online alışveriş ortamında satın alarak gidermişlerdir. Pandemi döneminde teknoloji alt yapısının gelişmiş olması eğitim, ticaret başta olmak üzere hayatı kolaylaştırdığı gözlemlenmiştir. Covid-19 pandemisinin getirdiği kısıtlamalar tüketicilerin satın alma şekillerini değiştirmiştir. Önceki yıllarla karşılaştırmalar yapıldığında salgın döneminde Türkiye’de ve Dünya da elektronik ticarete oldukça büyük artış olduğu tespit edilmiştir. Covid-19 salgını döneminde bireylerin mağazalar yerine online sitelerden alışveriş yapmayı tercih ettikleri belirlenmiştir. Pandemi döneminde tüketicilerin alışveriş yapma şekillerinin %65 oranında değişim gösterdiği gözlenmiştir. Salgın sürecinde e-ticarete ilgi artmış, işletmelerin tüketicilere e-ticaret sitelerinde iyi bir alt yapı sunmaları tüketicileri bu alana yönlendirmiştir. İşletmeler elektronik ticaret karmasını iyi bir şekilde kullanarak ticaret oranlarını arttırmayı başarmışlardır. Watanabe ve Omori’nin (2020) tarafından yapılan çalışmada online alışveriş miktarının artmasının sebebi olan grup pandemi dönemi öncesinde alışverişe hâkim olan tüketicilerdir. Bu grup, pandemi döneminde fiziksel satın almayı tamamen bırakmış ve online alışverişe yönelmişlerdir. Online alışveriş tüketiminin artmasına sebep olan diğer grup ise daha önce online alışveriş yapmak için interneti hiç kullanmamış, pandemi döneminde online alışverişle tanışmış kişilerdir. Koç ve Aydın (2021), tarafından Covid-19 pandemisinin tüketici satın alma davranışları üzerindeki etkisi cinsiyet baz alınarak incelenmiştir. Çalışmanın

sonucunda tüketicilerin temel ihtiyaçlarının tüketimi amacıyla satın alımlarının artmış olduğu, online alışveriş alımlarının da arttığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte çalışmada kadınlar ve erkeklerin satın alma davranışları arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiş, kadınların erkeklere oranla satın alımlarının fazlaştığı erkeklerin ise azaldığı görülmüştür. Barış ve Bursal (2020), Sivas Cumhuriyet Üniversitesinde Meslek Yüksekokul öğrencileri ile anket yöntemiyle gerçekleştirdiği çalışmada üniversite öğrencilerinin cinsiyet açısından rasyonel tercih yapmalarını engel olan faktörleri incelemiştir. Yapılan testler sonucunda öğrencilerin cinsiyetlerinin tüketim tercihlerine etki etmediği tüketim tercihlerini etkileyen temel nedenlerin dışsal etkenler olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma, Elâzığ ilinde belirli bir sayıda katılımcıya uygulanmış olup daha sonra yapılacak çalışmalarda farklı illerin dahil edilmesiyle ortaya çıkacak sonuçlar karşılaştırma yapılarak değerlendirilebilir. Yapılan çalışmaya farklı yaş, meslek, gelir gruplarının katılmış olması araştırma sonucunu etkilemiş olup daha sonra ki çalışmalarda bu gruplar X, Y, Z kuşakları ya da belirli sektörlerde çalışan bireylere ayrı ayrı yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Arslan, Z. (2014). Kadınların Tutum ve Davranışları: E-Ticaret, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- ATO (1999). İş hayatında yeni kavramlar, elektronik ticaret ve internet, ATO Yayın No:08, Ankara.
- Baz, F. Ç. (2020). Dijital dönüşümde herkes için elektronik ticaret (1. Baskı). Adana. Karahan Kitapevi.
- Çak, M. (2002). Dünyada ve Türkiye’de E-Ticaret ve Vergilendirilmesi, İstanbul Ticaret Odası (ATO), Yayın No: 2002/6, İstanbul, ISBN: 975-512- 614-7.
- Çavdar, F. (2011). Elektronik Ticaretin Vergilendirilmesinde Yaşanan Sorunlar ve Vergi Denetimine Etkileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Deloitte (2020). Küresel Covid-19 Salgınının Türkiye’de Farklı Kategorilere Etkileri. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/consulting/kureselcovid-19-salgininin-turkiyede-farkli-kategorilere-etkileri.pdf> (Erişim tarihi: 03.12.2021).
- Dragomir, L. (2021). The role of e-commerce for consumers and the business environment during the Covid-19 pandemic. *Annals of Constantin Brancusi University of Targu-Jiu. Economy Series*, 1, 339-346.
- Dumanska, I., Hrytsyna, L., Kharun, O., & Matviets, O. (2021). E-commerce and Mcommerce as global trends of international trade caused by the Covid-19 pandemic. *WSEAS Transactions on Environment and Development*, 17, 386-397.
- Gambarov, V. (2014). Elektronik Ticarete Güven Oluşturan Faktörler ve Satın alma Niyetine Etkileri Üzerine Bir Araştırma, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gounaris, S., Dimitriadis, S., & Stathakopoulos, V. (2010). An examination of the effects of service quality and satisfaction on customers’ behavioral intentions in eshopping. *Journal of Services Marketing*, 24(2), 142-156.
- Karaçor, Z., Ay, A. ve Acet, H. (2005), İnternet ve Ekonomi, Selçuk Üniversitesi.
- Kılınç. (2020). E-Ticaret Sektöründe Yaşanan Gelişmeler ve Tüketiciler Nezdinde Meydana Gelen Problemlerin Covid-19 Salgını Kapsamında Değerlendirilmesi. <https://www.kilincclaw.com.tr/koronavirus-eticaret-sektoru-hukuki-gelismeler/> (Erişim tarihi: 02.12.2021).
- Kıyan, Z. (2009). Küresel Ekonomi Bağlamında Firmadan Firmaya E-Ticaret, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Laudon, K.C. and Traver, C.G. (2016). E-commerce: Business, technology, society. Pearson Education Limited, 12th edition, Enlendi.
- Lawrence, J.E. ve Tar, U.A. (2010). Barriers to E-Commerce in Developing Countries, *Information, Society and Justice Journal*, 3(1), s. 23-35.
- Mehta, S. Saxena, T. and Purohit, N. (2020). The new consumer behaviour paradigm amid COVID-19: Permanent or transient? *Journal of Health Management*, 22(2), 291- 301.
- Monroe, R. W. and Barrett, P. T. (2019). The Evolving B2B E-Commerce and Supply Chain Management: A Chronological Mémoire. *Journal of Business and Management*, 49-67.
- Oudan, R. (2010). Strategic decision-making in the emerging field of e-commerce.. *International Journal of Management & Information Systems*, 14(2), 19-26.
- Petneházi, G. (2021). Digital Trends during COVID-19. *Journal of Applied Research in the Digital Economy*, 6(1), 1.
- Pınar, İ. (2005). Turizm Endüstrisinde E-Ticaret. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Güz, 28-55.
- Sekaran, U. (2003). Research methods for business: A skill-building approach, Fourth edition. Wiley, New York.
- Tassabehji, R. (2003). Applying E-Commerce in Business, Sage Publications, Great Britain.

- Terbeck, H. (2014). E-Commerce 2025 – Delphi-based Scenario & Trend Analysis for the Future of Digital Commerce (Unpublished Master's Thesis). University of Twente, Holland.
- Türk, M. (2003). Küreselleşme Sürecinde İşletmelerde Bilgi Yönetimi, Türkmen Kitapevi, İstanbul.
- Watanabe, T. Ve Omori, Y. (2020). Online consumption during the covid-19 crisis: Evidence from Japan. *Covid Economics*, 38(16), 218-252.
- Yamamoto, G. T. (2020). E-ticaret-kavramlar gelişim ve uygulamalar (2.Baskı). İstanbul. Kriter Yayınevi.
- Yuan, Y., Guan, M., Zhou, Z., Kim, S., Cha, M., Jin, D. and Li, Y. (2021). Disruption in Chinese e-commerce during COVID-19. *Frontiers in Computer Science*, 3, 1-19.
- Zengin, B. ve Güngördü, A. (2013). Elektronik Ödeme Sistemlerinin Olası Etkileri Üzerine Bir İnceleme.
- Zeren, H.E. ve Sebetci, Ö. (2015). E-Devlet ve E-Belediye Hizmetleri Çerçevesinde Aydın Halkının Katılma Duyarlılığının Ölçülmesi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(9), 249-268.

İKTİSATTA GİRİŞİMCİLİK KAVRAMI VE GİRİŞİMCİLİK TÜRLERİ²⁰

Burcu Zengin²¹

GİRİŞ

İktisat literatüründe “iktisat” kavramı için pek çok tanım yer almaktadır. Lionel Robbins, 1932 yılında yayımlanan “İktisat Biliminin Önemi ve Doğası Üzerine Bir Deneme” başlıklı eserinde iktisadın günümüzde halen yaygın olarak kullanılan bir tanımını sunmuş, iktisadı “alternatif kullanımları olan kıt araçlar ve amaçlar arasındaki bir ilişki olarak insan davranışını inceleyen bilim” olarak ortaya koymuştur. Kapsamlı bir diğer tanıma göre iktisat bilimi; toplumun karar alma mekanizmaları, sosyal gelenekleri ve siyasi gerçekleri göz önüne alındığında, insanların kaynaklar doğrultusunda istek ve ihtiyaçlarını nasıl koordine ettiklerinin incelenmesidir (Backhouse ve Medema, 2009: 221). Görüldüğü gibi bu tanımlar “kaynak tahsisinin” iktisattaki asli konumuna yerinde bir vurgu vermektedir.

Artan dünya nüfusu, kaynakların azalması, teknolojinin ilerlemesi, bilgiye kolay ulaşım ve benzeri gelişmeler kıt kaynakların daha verimli kullanımını sağlamaya yönelik yeni üretim yöntemlerinin geliştirilmesini, yeni ürünlerin meydana getirilmesi ve yeni kaynakların üretime dâhil edilmesini beraberinde getirmiştir. Üretim faktörlerinden biri olan “girişimci” ise kaynakların en uygun dağıtımı ve üretim ile ilgili bütünleştirici bir role sahiptir.

Girişimci, dört üretim faktörünü bir araya getirerek, iktisadi mal ve hizmetlerin üretimi için gerekli finansal kaynakları, üretilen mal ve hizmeti hangi pazara yönlendireceğini bulan kişidir ve bu beşeri bir olaydır (Müftüoğlu, 1991).

Girişimciler yaratıcı yıkımın liderleri ve kilit unsurlarıdır. Schumpeter, girişimcinin mutlaka bir ürün ya da mal keşfetmesi gerekmediğine, ancak zaten

20 Bu çalışma, “Girişimci Kadınların Karşılaştıkları Zorluk Ve Fırsatlara Yönelik Bilimsel Araştırmaların Bibliyometrik Analizi” başlıklı (2024) yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

21 Milli Eğitim Bakanlığı Piktos Projesi, Ankara, Türkiye, burcuzengin@yahoo.com, ORCID: 0009-0000-0335-6713

icat edilmiş olan şeylerle yenilikçi bir bakış açısıyla baktığına dikkat çekmiştir (Cadar ve Badulescu, 2015). İhtiyaçlardan doğan boşluk girişimci tarafından bir fikirle doldurulmakta ve ortaya yeni bir ürün, hizmet çıkmaktadır ya da var olan ürün ve hizmete yenilikçi bir bakış açısı ile yaklaşılmaktadır. Bu bilgiler ışığında girişimciliğe dair ilk örnekleri hayvanların evcilleştirilmesi, tarımsal üretimin yapılıp yerleşik hayata geçilmesi, tarım yapılması için gerekli aletlerin üretimi olarak görebilmekteyiz.

Yerleşik hayata geçiş ile başlayan ekonomik yaşam, tarımsal üretim ve sanayi devrimi ile ileri noktalara taşınmış, günümüzde yaşanan teknolojik gelişmeler ile de bilgi toplumuna geçişi hızlandırmıştır. Bilginin hızlı ve ulaşılabilir olduğu bu dönemde yenilikçi bakış açıları giderek önem kazanmaktadır. Yeni iş fikirlerinin üretilmesi, bu fikirler yoluyla üretime ve istihdama katkı sağlanması tüm ekonomiler için önemli bir olgu haline gelmiştir. Girişimcilik bu nedenle günden güne önemini artırmıştır.

Ekonomik kalkınma ve büyüme için büyük öneme sahip olan girişimcilik üretimde çeşitliliği olduğu kadar, yenilikçiliği ve teknolojik ilerlemeyi de beslemektedir. Ayrıca kendi işini kurarak sosyal statü kazanmaya, kişilerin manevi tatminini üst seviyelere taşımaya olanak sağlamaktadır.

Bu çerçevede çalışmada öncelikle “girişimcilik” kavramına ve girişimciliğe dair literatür taramasına yer verilmiştir. Girişimciliğin tarihsel gelişimine yönelik bir çerçeve çizilmiştir. Türkiye’de ve dünyada girişimciliğin günümüzdeki durumuna dair bilgiler verilmiştir.

İktisadi düşünürlerin girişimcilik ile ilgili tanımlamalarına ve iktisadi düşünce tarihinde “girişimcilik” kavramının değişimine değinilmiştir. Girişimcilik türleri incelenmiş ve girişimcilik türlerinin temel vurguları değinilmiştir.

1. GİRİŞİMCİLİK KAVRAMI VE GELİŞİMİ

Girişimciliğin geçmişi muhtemelen toplumdaki bireyler arasındaki değişim ve ticaret kadar eskidir. Ancak, kapitalist piyasalar ortaya çıkana kadar bu kavram önem kazanmamış ve bilim insanları bu olguya ilgi göstermeye başlamamıştır (Landström ve Benner, 2010).

Girişimcilik kavramı tarihsel süreç içerisinde pek çok bilim insanı tarafından tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır. Bu tanımlar günümüzde de geliştirilmeye devam etmektedir. Girişimcilik kavramına ilişkin literatür bilgisi ve girişimcilik türlerine bu bölümde yer verilmiştir.

1.1. Girişimcilik Kavramı

Girişimcilik, başta ekonomi, sosyoloji ve tarih bilimleri olmak üzere farklı bilim dallarını birbirine bağlayan önemli bir kavramdır. Girişimcilik; yalnızca sıradan bir disiplinler arası kavram değil, farklı sosyal bilimlerin kavramsal çerçevelerini birbirine bağlayan temel bir unsurdur (Casson ve Buckley, 2010).

Girişim kavramı Türk Dil Kurumu'na göre; “Bir işe girişme; teşebbüs” olarak tanımlanmaktadır. Bir ekonomide girişim; kıt kaynakların kullanımı ile değer yaratmayı amaçlayan, kar amacı güden oluşumu ifade etmektedir. Girişimci ise; “üretim için bir işe girişen, kalkışan kimse; müteşebbis” olarak tanımlanmıştır (TDK, 2023).

“Girişimci” ve “girişimcilik” kavramlarının birçok tanımı bulunmaktadır. Casson (1982) girişimciyi, kıt kaynakların dağıtımı hakkında karar verme konusunda uzmanlaşmış kişi olarak tanımlamış ve “karar alma” teriminin belirsizlik altında karar verme anlamına geldiğini ve fırsatları belirleme ve bunlardan yararlanma becerisinin esas olduğunu vurgulamıştır (Carlsson vd., 2013).

Girişimci kavramı, Latince “intare” kökünden gelmektedir. İngilizce 'de de “entrepreneur” yani ilk yapan, girişen anlamına gelmektedir. Girişimcilik kavramının kullanımı ilk olarak Fransızca 'da görülmüştür. Maceracı, araştırmacı, hükümetin temellerini kuran mimar ve tarımla uğraşan kişiler için kullanılmıştır. Ardından endüstri alanında; riski ölçebilen, risk alan sermayedarlar için de kullanılmıştır (Kamaç ve Kışman, 2020).

Fransızca 'da girişimci terimi, bir işi yapmayı üstlenen kişi anlamına gelir. Bu açıklama girişimcilik terimini henüz yansıtamasa da, girişimcinin ne anlama geldiğini anlamının temelini oluşturur (Rahim ve Mohtar, 2015).

İktisat yazınında ise girişimci kelimesi ilk kez 1730'larda Fransız Richard Cantillon tarafından kullanılmıştır. İngiliz literatürüne girişi ise 19. Yüzyılda John Stuart Mill ile gerçekleşmiştir (Çetindamar, 2002). Girişimciliğe ilişkin eski tarihsel referanslar ekonomi alanından ve karın doğası ve kaynaklarından gelmektedir (Gedeon, 2010:18).

Tablo 1.1. Girişimciliği Tanımlamaya Yönelik Yaklaşımlar

Girişim Modeli	Merkezi Odak ya da Amaç	Varsayım	Davranışlar ve Beceriler	Durum
“Mükemmel İnsan” Okulu	Girişimci, sezgisel bir yeteneğe(altıncı hisse) ve doğuştan sahip olduğu girişimci özellikleri ve içgüdülerine sahiptir.	Bu “doğuştan gelen” sezgi olmasaydı, birey “gereklerden yoksun” olan biz ölümlüler gibi olurdu.	Sezgi, canlılık, enerji, sebat ve özsaygı	Start-up
Psikolojik Özellikler Okulu	Girişimcilerin kendilerini yönlendiren benzersiz değerleri, tutumları ve ihtiyaçları vardır.	İnsanlar değerlerine göre davranır; bu davranışlar ihtiyaçları tatmin etme girişimlerinden kaynaklanır.	Karakteristik değerler, risk alabilme, başarı ihtiyacı ve diğerleri	Start-up
Klâsik Okul	Girişimcilik davranışının temel özelliği yenilikçiliktir.	Girişimciliğin kritik yönü, sahip olmaktan ziyade yapma sürecindedir.	Yenilikçilik, yaratıcılık ve keşif ruhu	Start-up ve erken büyüme
Yönetim Okulu	Girişimciler ekonomik bir girişimin organizatörleridir; girişimleri organize eden, sahiplenen, yöneten ve riski üstlenen kişilerdir.	Girişimciler yönetimin teknik işlevleri konusunda geliştirilebilir veya eğitilebilir.	Üretim planlaması, insan organizasyonu, sermayelendirme ve bütçeleme	Erken büyüme ve olgunluk
Liderlik Okulu	Girişimciler insanların liderleridir; tarzlarını insanların ihtiyaçlarına göre uyarlama becerisine sahiptirler.	Girişimci hedeflerini tek başına gerçekleştiremez, başkalarına bağlıdır.	Motive etme, yönlendirme ve liderlik	Erken büyüme ve olgunluk
İç Girişimcilik Okulu	Girişimcilik becerileri karmaşık organizasyonlarda faydalı olabilir; iç girişimcilik, hizmet yaratmak, pazarlamak ve genişletmek için bağımsız birimlerin geliştirilmesidir.	Örgütlerin hayatta kalmak için uyum sağlamaları gerekir; girişimcilik faaliyeti örgütsel inşaya ve girişimcilerin yönetici olmasına yol açar.	Fırsatlara karşı uyanıklık, karları maksimize etme	Olgunluk ve değişim

Kaynak: Cunningham ve Lischeron, 1991.

İktisat bilimi temelde kaynaklar ile ihtiyaçların karşılanması sorununa cevap aramaktadır. İnsanlar gibi toplumların da çok sayıda ihtiyaçları vardır. Kaynakların ihtiyaçlara göre optimal tahsisi, bu tahsisin sürekliliği ve istikrarını sağlamak ekonomiler için temel problemdir. Girişimciler kaynakların kullanımı, üretimin artırılması, teknolojik gelişmeler ile üretimde ilerlemenin ve verimliliğin sağlanmasında büyük bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda girişimcilik; emek, sermaye ve doğal kaynaklar ile birlikte bir üretim faktörü olarak değerlendirilmektedir.

Girişimci kavramı farklı disiplinlerde benzer anlamların dışında farklı durumları da ifade edebilmektedir. İktisat literatürü açısından girişimci, dört üretim faktörünü bir araya getiren ve önceden sahip olduğu değerden daha fazla değer yaratılmasını sağlayan kişiyi ifade etmektedir. Psikoloji bilimine göre değerlendirildiğinde ise girişimci, bir şeyi elde etmek ve başarmak ve diğerlerinin elindeki otoriteye sahip olmak ihtiyacında olan ve bu tür güdülerle motive olan insanlar anlamına gelmektedir. (Karadal, 2016).

Girişimcilik kavramının iktisat yazınındaki popülerliği, asıl olarak Joseph A. Schumpeter'in (1934) vizyonuna dayanmaktadır. Schumpeter'e göre girişimci, yeni endüstriler yaratan ve dolayısıyla ekonomide büyük yapısal değişiklikleri hızlandıran bir yenilikçi olarak tasavvur edilir (Casson vd., 2008).

Schumpeter'e göre girişimci; liderlik, irade ve sezgi yetenekleriyle iktisadi manada yenilenmenin başrolündeki kişidir. Schumpeter'in tanımladığı girişimci hayatın zevklerinden tamamen elini çekmiş bir kişi değil, aksine yaşadığı dünyayı daha yaşanılabilir bir dünyaya dönüştürmeyi hedefleyen kişidir (Kahraman, 2020).

Schumpeter'e göre girişimci bireyler;

- Yeni ürünler üretimi (mal veya hizmet),
- Yeni üretim süreçleri geliştirme,
- Yeni ihracat pazarları bulma ve bu pazarlarda faaliyet gösterme,
- Yeni ham madde, mamul ve yarı mamul kaynakları bulma ve işletme,
- Yeni bir örgüt yapısı kurma gibi özelliklere sahiptir (Karadal ve Erdem, 2017: 235).

Schumpeter'in girişimci bireyler ile ilgili belirttiği özelliklerden anlaşılacağı üzere girişimcilikte bulunması gereken temel nitelik yenilikçiliktir. Yeniye duyulan bu ihtiyaç ve merak, devamında bir ürün ya da hizmet veya bir üretim yöntemi, pazar ortaya çıkarmaktadır. Baumol (1993), girişimciyi "ekonomik analizin konusunu oluşturan karakterler arasında hem en ilginç hem de en çetin olanı" olarak görmektedir.

Frank Knight (1942) ise; girişimcilerin şirketin sahipleri olduğunu düşünmektedir ve dolayısıyla kâr elde etme hakkına sahiptirler. Kâr için, girişimci faydalı değişiklikler veya yenilikler başlatmalı, ekonomik ortamdaki değişikliklere uyum sağlamalıdır ve şirketi için belirsizliğin sonuçlarını üstlenmelidir (Cadaru ve Badulescu, 2015).

Girişimcinin dengeleyici rolü, mevcut piyasa ilişkilerine özerk bir şekilde değişim getirmesinden değil, mevcut ilişkileri denge koşullarıyla tutarsız hale getirerek zaten meydana gelmiş olan değişiklikleri diğerlerinden daha önce fark etme yeteneğinden kaynaklanmaktadır (Kirzner, 2009: 148).

Buraya kadar aktarılan tanımların ortak noktasına göre girişimci; yenilik yapan, finansman bularak bir işi planlayan, organizasyonu sağlayan ve onları bulduğunda gerekli olan riski üstlenerek bir iş kuran kişi olarak tanımlanabilir.

Başka bir ifadeyle girişimci, yeni bir fikir veya bir girişim planına sahip ve bu planını hayata geçirdiğinde ortaya çıkabilecek risklerin ve giderlerin farkında olan kişidir (Marangoz, 2016). Girişimciler, diğer insanların sorumluluk almak istemediği zor ve karmaşık kararlar almakta uzmandırlar. Bu durum, girişimcilerin ekonomik büyümeye önemli bir katkı yaptığı anlamına gelmektedir (Casson vd., 2008).

Girişimcilik bir istihdam politikası olmanın yanı sıra zengin ve yoksul arasındaki gelir dağılımının giderek bozulduğu bir dünyada, bir orta sınıf yaratma çabası olarak da görülebilir. Girişimci sınıfının güçlenmesi gelir dağılımında yaşanan eşitsizliği azaltan bir yöntem olarak katılımcı demokrasi bilincinin oluşup, refah standartlarının artışı bakımından önemlidir (Çelik, 2006).

Girişimciler, sahip oldukları yeni iş fikri ile kendi işletmelerini kurarak bağımsızlık elde etmekte, kendi iş stratejilerini belirleyip risklerin farkında olarak işletmelerinin geleceğine yön vermektedirler. Girişimciler, yeni bir iş kurmanın ve başarılı veya başarısız olmanın risklerini de göze almaktadır.

Girişimcilik risk almaktan çekinen kişilere göre değildir. İş sahibi olmak genellikle kişinin aile ihtiyaçlarını veya kişisel tercihlerini dikkate almadan uzun saatler çalışmayı gerektirmektedir. Girişimciler, ortam gerektirdiğinde rota değiştirmeye istekli olmalıdır. Bu, yalnızca değişim ihtiyacının kabul edilmesi değil, aynı zamanda başarısız olmaya mahkûm bir projeden vazgeçebilmek anlamına da gelmektedir (Winn, 2005).

Girişimci, bağımsız olarak ya da kurumsal bir sistem parçası olarak hareket eden birey veya birey grupları olarak anlaşılır ve mevcut bir organizasyon içinde ya da dışında yeni organizasyonlar oluşturmak ya da yenilikler başlatmak için çaba gösterir (Quintero vd., 2019).

Girişimci, aynı zamanda iş dünyasında yeni fikirler ve yenilikler ortaya koymaktadırlar. Bununla birlikte işsizlik gibi sorunlara da çözüm oluşturarak yeni istihdam alanları yaratırlar ve başarıya odaklanmaktadır.

Girişimcilik, kişisel tatmin ve memnuniyet sağlamanın yanında topluma fayda sağlama amacı da taşır. Günümüzde girişimcilerin ve girişimlerin bu özelliği öne çıkmakta, toplumsal faydayı amaçlayan girişimcilik türü “sosyal girişimcilik” olarak da adlandırılmaktadır.

Başarılı girişimciler, ekonomik kararlara muhakeme uygulama konusunda uzmanlaşmış kişilerdir. İyi muhakeme, zamanında yeniliğe ve karlı arbitraja yol açar, kaynakların yanlış tahsisinden kaynaklanan israfı ortadan kaldırır ve büyük projelerle ilgili riskleri azaltır. Girişimciler, üstün muhakeme yeteneklerini kullanabilecekleri firmalar kurarlar ancak bunun yerine mevcut firmaların kontrolünü de devralabilirler. Girişimcilik sadece küçük firmalarla sınırlı değildir (Casson ve Buckley, 2010).

Ülkelerin refah düzeylerinin artırılması için girişimci sayılarının çoğaltılması ve daha önemlisi müteşebbis ruhun oluşturulması, var olan girişimlerin geliştirilmesi ve sürdürülebilir hale getirilmesi gerekmektedir (Karadal, 2016).

Girişimcilik, piyasa ekonomilerinin işleyişinin merkezinde yer alır. Girişimciler bir piyasa ekonomisinde değişim ve büyümenin araçlarıdır ve yenilikçi fikirlerin üretilmesini, yayılması ve uygulanmasını hızlandırmak için harekete geçmektedirler. Bunu yaparken sadece kaynakların verimli dağıtılmasını sağlamakla kalmayıp, aynı anda ekonomik faaliyetlerin sınırlarını da genişletirler. Girişimciler yalnızca potansiyel olarak kârlı ekonomik fırsatları arayıp bulmakla kalmaz, bununla birlikte önsezilerinin doğru olup olmadığını görmek için risk almaya da isteklidirler (Carlsson vd., 2013).

Girişimcilik faaliyetleri ile teknolojik ilerlemeler de sağlanmaktadır. Yeni kaynaklar keşfederek, yeni organizasyonlar oluşturarak ekonomik büyümeye ve kalkınmaya katkı sağlamaktadırlar. Yeni bir ürün ortaya koymak istedikleri için rekabeti de artırmaktadırlar.

Küresel Girişimcilik Monitörü (GEM) 1997 yılında girişimciliğin ekonomik sürecindeki önemine yönelik olarak, Babson College ve London Business School tarafından başlatılan akademik bir araştırmadır. GEM’in araştırma raporları içinde girişimcilik, “yeni bir iş kurma ve işletme eylemi” olarak tanımlanır. Başka bir deyişle, önemli olan eylemdir. Sadece bir iş kurma düşüncesi hakkında düşünmek veya yakın gelecekte yapmaya niyet etmek, bu gereksinimi karşılamaz. GEM’e göre girişimci olarak kabul edilebilmek için bir bireyin harekete geçmiş olması gereklidir. Bu eylem, bir işi hayata geçirmek için zaman ve kaynak harcamayı da içerir (GEM, 2023).

Bir başka deyişle girişimci, problemleri fırsatlara dönüştüren, onlara değer katan ve maddi/manevi ödüller bekleyen kişidir. Tüm bu tanımlara dayanarak, girişimcilerde bulunması gereken temel özellikleri bir araya getirdiğimizde aşağıdaki şekilde sıralanması mümkündür:

- Yaratıcı olmalıdır,
- Kolayca pes etmemelidir,
- Yenilik yapmaya istekli olmalıdır,
- Rekabetçi olmalıdır,
- Risk alabilmelidir,
- Stres altında çalışabilmelidir,
- Hızlı karar alabilmelidir,
- Lider ruhlu olmalıdır,
- Sıradan olmamalı, pazara hâkim olmalıdır,
- Değişim odaklı olmalıdır,
- İletişim becerisine sahip olmalı ve kendine güven duymalıdır,
- Realist yaklaşıma sahip olmalı ve değişen koşullara hızlıca uyum sağlamalıdır.

Girişimcilik için uygun özelliklere sahip herkes girişimci olmak istemeyebilir. Girişimin ilk yıllarında pek çok girişimciyi uzun çalışma saatleri, düzensiz gelir akışı ve stresli bir dönem beklediği için, girişimci bu zorlukları göze almak istemeyebilir. Girişimcileri bu riskleri ve zorlukları göze almaya iten nedenler arasında; kendilerinin ya da aile bireylerinin geleceğini güvence altına almak, daha yüksek bir refah seviyesine ulaşmak gibi maddi beklentiler sayılabilir. Kendini ispat etmek, bir hayalini gerçekleştirmek, itibar sahibi olmak, insanlara istihdam sağlamak, ülke ekonomisine katkıda bulunmak, sosyal bir amaca katkıda bulunmak veya kendi işinin patronu olmak gibi maddi olmayan beklentiler de itici güç olarak girişimcileri harekete geçirebilir (TÜBİTAK Ansiklopedi, 2023)

Tüm girişimciler başarılı değildir. Literatürde tüm girişimcilerin başarılı olduğu ile ilgili güçlü bir önyargı vardır. Başarılı girişimciler ulusal ekonomiye etki yaparlar, kendi kendilerini tanıtmaya eğilimlidirler ve oluşturdukları işletmeler uzunca bir süre ayakta kalırlar (Casson vd., 2008).

Tablo 1.1. Girişimcilerin Başarı ve Başarısızlık Değişkenleri

Girişimcilerin Başarı ve Başarısızlık Değişkenleri	
Sermaye	Yetersiz sermaye ile başlayan işletmelerin başarısız olma olasılığı, yeterli sermaye ile başlayan firmalara göre daha yüksektir.
Kayıt Tutma ve Finansal Kontrol	Güncel ve doğru kayıtlar tutmayan ve yeterli mali kontroller kullanmayan işletmelerin başarısız olma olasılığı, bunları yapan firmalara göre daha yüksektir.
Sektör Deneyimi	Daha önce sektör deneyimi olmayan kişiler tarafından yönetilen işletmelerin başarısız olma olasılığı, daha önce sektör deneyimi olan kişiler tarafından yönetilen firmalara göre daha yüksektir.
Yönetim Deneyimi	Daha önce yönetim deneyimi olmayan kişiler tarafından yönetilen işletmelerin başarısız olma olasılığı, daha önce yönetim deneyimi olan kişiler tarafından yönetilen firmalara göre daha yüksektir.
Planlama	Belirli iş planları geliştirmeyen işletmelerin başarısız olma olasılığı, geliştiren firmalara göre daha yüksektir.
Profesyonel Danışmanlık	Profesyonel danışman kullanmayan işletmelerin başarısız olma olasılığı, profesyonel danışman kullanan firmalara göre daha yüksektir.
Eğitim	Herhangi bir üniversite eğitimi olmayan ve bir iş kuran kişilerin başarısız olma ihtimali, bir veya daha fazla yıl üniversite eğitimi almış kişilere göre daha yüksektir.
Personel Temini	Kaliteli çalışanları kendine çekemeyen ve elinde tutamayan işletmelerin başarısız olma ihtimalleri, bunu başarabilen firmalara göre daha yüksektir.
Ürün/Hizmet Zamanlaması	Çok yeni veya çok eski ürün/hizmetleri seçen işletmelerin başarısız olma ihtimali, büyüme aşamasında olan ürün/hizmetleri seçen firmalara göre daha yüksektir.
Ekonomik Zamanlama	Durgunluk döneminde kurulan işletmelerin başarısız olma ihtimali, genişleme döneminde kurulan işletmelere kıyasla daha yüksektir.
Yaş	İş kuran gençlerin başarısız olma ihtimali, iş kuran yaşlılara göre daha yüksektir.
Ortaklar	Bir kişi tarafından kurulan bir işletmenin başarısız olma ihtimali, birden fazla kişi tarafından kurulan bir firmaya göre daha yüksektir.
Aileler	Ebeveynleri işletme sahibi olmayan işletme sahiplerinin başarısız olma olasılığı, ebeveynleri işletme sahibi olmayan işletme sahiplerine göre daha yüksektir.
Azınlıklar	Azınlıkların başarısızlık ihtimali azınlık olmayanlara göre daha yüksektir.
Pazarlama	Pazarlama becerileri olmayan işletme sahiplerinin başarısız olma ihtimali, pazarlama becerileri olan işletme sahiplerine göre daha yüksektir.

Kaynak: Lussier, 1996.

Lussier (1996), “Girişimcilerin Başarı ve Başarısızlık Değişkenleri” tablosunu 22 dergi makalesinde başarı ve başarısızlığa katkıda bulunduğu tespit edilen on beş ana değişkenin tespit edilmesiyle oluşturmuştur.

Girişimcileri başarısızlığa iten pek çok neden bulunmaktadır. Tabloda görüleceği gibi bu nedenlerin başlıcaları sermaye bulma, deneyim eksiklikleri, planlama ve pazarlama eksiklikleri, yönetim süreçlerinde yaşanan eksikliklerden kaynaklanmaktadır.

Girişimlerin başarılı olması için yapılabilecekleri araştırırken neden başarısız olduğuna dair araştırmalar da yapılması gerekir. Ülkemizde ve dünyada bu alanda araştırmalar gerçekleştirilmektedir.

Türkiye’de girişimlerin hayatta kalma sürelerine ilişkin TÜİK (2024) verilerine göre; 2021 yılında kurulan girişimlerin 1 yıllık hayatta kalma oranı %75,3 iken, 2017 yılında kurulan girişimlerin 5 yıllık hayatta kalma oranı %41,4 olarak gerçekleşmiştir. Aynı göstergeler Avrupa Birliği’nde sırasıyla %82,06 ve %46.13’tür (Eurostat, 2024a). ABD’de ise yeni kurulan özel işletmelerin bir yıllık hayatta kalma oranı %80’dir (Bureau of Labor Statistics, 2024). Bu veriler ışığında her yeni kurulan işletmenin başarılı olamadığı, girişimlerin yarıdan fazlasının 5 yıldan kısa süre hayatta kalabildiği ve Türkiye’de kurulan yeni girişimlerin başarılı olup hayatta kalma oranlarının AB ve ABD ortalamasının altında olduğu görülmektedir.

Girişimlerin başarısızlık nedenleri incelendiğinde alınabilecek önlemler de görülmektedir. Örneğin; profesyonel danışmanlık hizmeti alan girişimlerin almayanlara göre başarısız olma ihtimali daha düşüktür, bu nedenle bir girişim başlatırken bu değişken göz önünde bulundurularak profesyonel destek alınırsa girişimin başarısızlık ihtimali azalabilecektir.

Girişimciler, başladıkları işin peşini bırakmayan, uzun saatler çalışmaya istekli ve sevgilerine göre hareket eden kişilerdir. Başarılı olmak için pazar analizlerini yapmalı, stratejilerini planlayıp ve kaynakları doğru yönde kullanmalıdır. Girişimciler, fırsatları görmeli, kaynakları bulmalı ve gelecekteki trendlere uyum sağlayabilmelidirler.

1.2. Girişimciliğin Tarihsel Gelişimi

Girişimciliğin tarih içindeki gelişimi incelenirken avcı ve toplayıcı toplumlardan günümüze kadar yaşanan tarımsal, üretimsel, toplumsal ve teknolojik gelişmeler ile birlikte değerlendirme yapmak gerekmektedir.

Dünyada girişimciliğin gelişimini öncelikle, ekonomik uğraşların geçirdiği evreleri inceleyerek anlamak mümkündür. Buna göre;

- İlkel Toplamlar (avcılığa ve çobanlığa dayanan ev ekonomisi),
- Tarıma dayanan köy ekonomisi (derebeylikler),
- Küçük el zanaatlarına dayanan kent ekonomisi,
- 15.- 17. yüzyıllar arasında Avrupa’da yaşanan Merkantilist dönem,

- Birinci Sanayi Devrimi sonrası ekonomik gelişmeler, sanayiye dayalı kent ekonomisi,
- Hızlı teknolojik ilerleme döneminde (20. ve 21. Yüzyılda) girişimcilik (Vural, 2006: 40) olarak dönemlendirmek mümkündür.

Girişimcilik ilkel topluluklardan günümüze kadar gelmiş bir kavramdır. İkel toplumlara bakıldığında insanlar o dönemde daha çok doğa olaylarıyla mücadeleyi gerektiren uğraşlar içerisindeydiler. Bu uğraşlar avcılık, toplayıcılık, çana-çömlek yapımı, dokuma gibi ilkel üretim faaliyetlerinden oluşmaktaydı. Bunlar kendi ihtiyaçlarını karşılamak için bile olsa aslında birer girişimcilik faaliyeti olarak nitelendirilebilir. Avcı ve toplayıcı toplumlarda insanlar doğanın onlara sunduğu kaynaklarla yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Yerleşik yaşama geçiş ve hayvanların evcilleştirilmeye başlanmasıyla, tarımsal ürünlerin daha fazla üretilmeye başlanması ilkel dönemlerde girişimcilik faaliyetlerinin ilk örnekleri olarak düşünülebilir (Tekin, 2019).

On ikinci yüzyılın sonuna kadar mucidin, planlayıcının, mimarın, inşaatçının, yöneticinin, işverenin ve denetçinin işlevleri girişimci kavramında birleştirilmiştir ancak riski üstlenmek ve sermaye sağlamak girişimciliğin bir parçası olarak görülmemiştir (Hébert ve Link, 2009).

İlk ekonomik düşünce, ekonomik faaliyetin insan faaliyeti olduğu ve eylemde bulunan aktörlerin kabaca iki sınıfa ayrılacağı gerçeğine duyarlıdır; liderlik edenler ve takip edenler. Girişimciler kraliyet ailesinin yanı sıra genellikle tüccarlar veya ordu mensupları arasında bulunmuştur (Hébert ve Link, 2009).

Avrupa'da pazar ekonomisinin gelişmesi, müteşebbisleri tüketici taleplerine süratle cevap vermeye teşvik etmiştir. Modern Çağ'ın başlarında Avrupa ülkelerinin ekonomik politikaları iki amaca dönüktür:

1) Devleti güçlendirmek,

2) Devletin gücünü kullanarak ekonomik gelişmeyi ve ülkenin gelişmesinin sağlanması olmuştur. Ancak, devletler öncelikli olarak hazinelerine gelir sağlamayı hedefledikleri için devlet faaliyetleri kimi zaman müteşebbislerin üretkenliğine zarar veren politikalar uygulanmasına yol açmıştır (Güran, 1991).

Girişimcilik ile ilgili geçmişten günümüze pek çok düşünür tarafından çeşitli yaklaşımlar ortaya konmuştur. Bu yaklaşımlardan psikolojik okula göre girişimcilik içten gelen ve kişiyi yönlendiren tatmin edici bir güç olarak ifade edilirken, liderlik okulu yaklaşımı ise girişimciyi hedeflerine ulaşması için başkalarıyla birlikte hareket eden kişi olarak görmüştür.

II. Dünya Savaşı siyasi, teknolojik ve ekonomik ortamı tamamen değiştirmiştir. Amerika Birleşik Devletleri teknoloji, üretim, yönetim ve kurumlar bakımından liderlik konumuna yükselmiştir. Savaştan çıkan

savaşla ilgili ürünler (bilgisayarlar, jet motorları ve radar gibi) neredeyse hemen ordu aracılığıyla ticarileştirilmiş ve kısa bir süre sonra sivil ürünlere dönüştürülmüştür. Ancak ticarileştirme esas olarak mevcut firmalar aracılığıyla gerçekleştirilmiş, çok az sayıda yeni firma ortaya çıkmıştır. Yeni firma kurma şeklindeki girişimcilik faaliyeti 1950 ile 1965 yılları arasında azalmış veya durgunlaşmış ve 1980'lere kadar düşük bir seviyede kalmıştır. 1980'lerden sonra ise, girişimcilik ve yeni firmalar bünyesinde artan çok çeşitli girişimcilik faaliyetleri ekonominin dinamosu haline gelmiştir (Carlsson vd., 2013).

1980'lerde stagflasyon ve yüksek işsizlik, arz yönlü ekonomiye ve ekonomik büyüme ve kalkınmayı belirleyen faktörlerin tanımlanmasına olan ilginin artmasına neden olmuştur. Aynı zamanda, 1980'ler ve 1990'lar küçük firmaların rolünün yeniden değerlendirilmesine ve girişimciliğe olan ilginin artmasına tanıklık etmiştir (Toma vd., 2014).

Girişimciliğin diğer kalkınma alanlarıyla ilgisi genişlemeye devam etmektedir. Kalkınma için girişimcilik söyleminde zaman içinde yeni temalar ortaya çıkmakta ve daha geniş uluslararası kalkınma söylemi içinde girişimcilikle ilgili düşüncede bir değişimi açıklamaktadır. 1990'larda ve 21. yüzyılda girişimcilik sosyal kalkınmayla ilgili konularla ilişkilendirilmeye başlanmıştır. Başka bir deyişle, girişimcilik, 1990'lar ve 2000'lerde girişimciliğin geleneksel olarak algılanan amaç ve katkılarının ötesine geçen kalkınma yönleriyle giderek daha fazla bağlantılı ve ilgili hale gelmiştir (Lee, 2023).

Tablo 1.2. İktisadi Doktrinler Tarihinde Düşünülere Göre Girişimcilik

Düşünürler	Düşünürlerin Girişimcilikle İlgili Fikirleri
Richard Cantillon, J.Heinrich von Thünen, John Stuart Mill, Willis Hawley, Frank Hyneman Knight, Ludwig von Mises, Jonathan R. Cole, G. L. S. Shackle	Girişimci; belirsizliklerle ilgili riski üstlenen kişidir.
Adam Smith, Anne Robert J.Turgot, Eugen von Böhm Bawerk, Arthur Cecil Pigou, Ludwig von Mises	Girişimci; finansal sermayeyi arz eden kişidir.
Baudeau, Jeremy Bentham, J.Heinrich von Thünen, Gustav von Schmoller, Werner Sombart, Max Weber, Joseph Alois Schumpeter	Girişimci bir yenilikçidir.
Richard Cantillon, Menger, Alfred Marshall, Friedrich Freiherr von Wieser, Amasa Walker, Francis Walker, John Maynard Keynes, Ludwig von Mises, G. L. S. Shackle, Jonathan R. Cole, Theodore William Schultz	Girişimci; karar vericidir.
Jean-Baptiste Say, Sain-Simon, Amasa Walker, Francis Walker, Alfred Marshall, Friedrich Freiherr von Wieser, Sombart, Max Weber, Joseph Alois Schumpeter	Girişimci; endüstriyel bir liderdir.
Jean-Baptiste Say, John Stuart Mill, Alfred Marshall, Carl Menger	Girişimci; yöneticidir.

Jean-Baptiste Say, Leon Walras, Friedrich Freiherr von Wieser, Schmoller, Max Weber, John Bates Clark, Thomas H.Davenport, Joseph Alois Schumpeter, Ronald Coase	Girişimci; ekonomik kaynakların bir düzenleyicisi ve koordinatörüdür.
François Quesnay, Friedrich Freiherr von Wieser, Arthur Cecil Pigou, Willis Hawley	Girişimci; bir girişimin sahibidir.
Amasa Walker, Francis Walker, Wieser, John Maynard Keynes	Girişimci üretim faktörlerinin bir işverenidir.
Jeremy Bentham	Girişimci; bir müteahhittir.
Richard Cantillon, Leon Walras, Israel Meir Kirzner	Girişimci; bir arbitrajcıdır.
Richard Cantillon, Israel Meir Kirzner, Theodore William Schultz	Girişimci; alternatif kullanımlar arasında kaynakların bir tahsisçisidir.

Kaynak: Ripsas, 1998.

Ripsas (1998) tarafından hazırlanan tabloda belirtildiği gibi girişimci; yenilikçi ve üretken olmalıdır. Var olan fırsatı görmeli ve değerlendirme yetkinliğine sahip olmalıdır. Her girişimci bir yöneticidir, liderdir ancak her lider ya da yönetici girişimcilik özellikleri taşımayabilir.

Kirzner'e (2009) göre; girişimci arbitrajcıdır. Girişimcinin "gördüğü" şey yani fırsat, mevcut kaynakları yenilikçi, şimdiye kadar hayal bile edilmemiş bir şekilde bir araya getirerek ve belki de bunları yeni, şimdiye kadar hayal bile edilmemiş ürünlere dönüştürerek, gelecekteki çıktıyı, bu çıktının kendisine maliyetini aşan fiyatlarla satabileceğidir (Kirzner, 2009).

İktisatın önemli düşünürlerinden olan Adam Smith, girişimci ile kapitalisti özdeşleştirmektedir (Ripsas, 1998). Adam Smith klasik iktisatta yenilik yapan ve risk alan kişiyi kapitalist ile özdeşleştirmektedir.

Strateji geliştiren, keşif ve yeniliklerde bulunan girişimci yerine, birbirinden bağımsız, tam bilgiye sahip rasyonel "kapitalist" işletmeler kendi çıkarlarını kollamak için özgürce gayret içinde çalışmakta, piyasadaki değişikliklere uyum sağlamak için çaba göstermektedir (Söylemez, 2020: 36).

Neo-klasik bakış açısında, sermaye sahipliği ile girişimci ayrı faktör geliri elde eder. Sermaye sahipleri üretime katılmanın karşılığında "faiz" geliri elde ederken; girişimcinin elde ettiği gelir "kar" kategorisindedir (Söylemez, 2003: 140).

Yirminci yüzyıl ise girişimciliğin iktisat yazınında büyük ölçüde kaybolduğu bir dönemdir. Girişimciliğin yirminci yüzyıl boyunca neredeyse kaybolmasının nedeni olarak bazı akademisyenler marjinal devrim sonrası iktisadın; makro ve mikro-iktisat olarak birbirinden ayrılması ve denge modellerinin baskınlığını

göstermektedirler. Girişimciye yer yokmuş gibi görünen modern mikro-iktisatta, Neoklasik iktisadi düşünce ve onun denge sistemi en önemli rolü üstlenmektedir (Ripsas, 1998). Buna karşın 21. yüzyılda girişimcilik tekrar yükselen ve çeşitlenen bir kavram haline gelmiştir.

Girişimci hem yeni bir yapı tasarlayan hem de inşa eden kişidir. Hem bu yeni yapının nasıl olacağını hem de izlenecek yolu belirler ve bu süreçte kaynakların tahsisine yön vermektedir. Girişimci; dört üretim faktörünün birleşimini ve iktisadi açıdan uygun dağıtımını sağlamaktadır.

Girişimcilik; özellikle bilgi toplumuna geçiş ile birlikte dünyada git gide daha büyük bir önem kazanmaktadır. Günümüzde bilgi toplumunda insan emeğinin üretim üzerindeki payı azalırken, bilgiye dayalı emeğin üretim üzerindeki payı günden güne artmaktadır. Bu açıdan bakıldığında; yenilik, yaratıcılık ve yönetim faaliyetlerinin tamamlayıcısı olarak girişimciliğin son derece önemli bir konuma sahip olduğu söylenebilir (Özkul, 2007).

1.3. Girişimcilik Türleri

Girişimcilik türleri geçmişten günümüze değişen ihtiyaçlar, yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmeler doğrultusunda sürekli olarak değişime uğramış ve her döneme/ihtiyaca hitap eden türler ortaya çıkmıştır.

Günümüzde maddi beklentiler olmadan kurulan girişimler ile kâr amacı güden işletmeler kurmanın yanı sıra farklı alanlarda girişimcilik türleri ortaya çıkmaktadır. Örneğin kâr amacı gütmeyen sivil toplum kuruluşlarının etkinliğinin artmasıyla sosyal girişimcilik veya imece gibi sosyal kurumların, kooperatifler gibi yeni örgüt türlerinin ortaya çıkmasında etkili olan kurumsal (institutional) girişimcilik, son yıllarda en çok incelenen girişimcilik türleri arasındadır.

Girişimcinin kimliği, ne yaptığı, nasıl, niçin, ne zaman ve nerede girişimde bulunduğuyla ilgili olarak pek çok farklı girişimcilik türünden söz edilebilmektedir. Örneğin girişimcilerin kim olduklarına bağlı olarak kadın girişimciliği ve göçmen girişimciliğinden, ne yaptığına bağlı olarak geleneksel kâr amaçlı girişimciliğin yanı sıra sosyal, akademik, politik veya kurumsal girişimcilikten, niçin yapıldığına bağlı olarak mecburi (necessity) veya fırsatçı (opportunity) girişimcilikten bahsedilebilir. Nerede yapıldığına bağlı olarak ise uluslararası, ulusal veya yukarıda da bahsi geçen kurum içi girişimcilik (intrapreneurship) gibi farklı girişimcilik türlerinden bahsedilebilir (TÜBİTAK Ansiklopedi, 2023). Bunların yanında daha da öne çıkan ve sosyal fayda yaratmayı amaçlayan girişimcilik türü olarak sosyal girişimcilik yaygınlaşmaktadır.

Literatürden istifade ederek günümüzde en çok karşılaşılan ve çok sayıda çalışmaya konu olan girişimcilik türleri ise şu şekilde sıralanabilir:

Fırsat Girişimciliği: Bir mal veya hizmetin pazara talep edilen miktar ve kalitede sunulmaması ya da piyasada hiç bulunmaması durumunda bu fırsatları görerek ya da sezinleyerek pazara girmek şeklinde ortaya çıkan girişimcilik türüdür. Fırsat girişimciliği, pazarda var olan fırsatları görebilecek bakış açısına ve tüm kaynakları kâr odaklı bir şekilde koordine etme ve yönlendirme yeteneğine sahip olmayı gerektirmektedir (Taş, 2021).

İnsanlar, yeterince hizmet alınmamış, yeterince hizmet verilmemiş veya yeni ortaya çıkan uygun iş alanlarını içeren pazarda bir fırsat algıladıklarında fırsat girişimciliği yaparlar. Fırsat girişimciliği zorunluluklardan ziyade insan sermayesine sahip olmaya bağlıdır. Bu nedenle fırsata dayalı çabalar, bireysel hareketlilik, organizasyonel büyüme ve iş yaratma için en büyük potansiyeli sağlar (Aldrich, 2005).

Fırsat girişimciliği pazara dair bilgi birikimini ve ani değişiklikleri takip edebilecek sezgilere sahip olmayı gerektirir. Bu girişimcilik türünde girişimci var olan bir boşluğu, bir ihtiyacı gidereceğinden pazara ve piyasaya hâkim olmalıdır. İhtiyaç konusu mal ya da hizmet ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmalıdır.

Fırsat girişimciliğinde; girişimciden sahip olunan imkân ve olanakların farkına varıp olası fırsatları değerlendirmek, girdilerin etkili dağıtımıyla en yüksek verimliliğin elde edilmesi beklenmektedir. Bunun yanı sıra girişimcilerin fırsatları tespit edip, yenilikçilik ve yaratıcılık özelliklerini bilişsel zekâsıyla buluşturduğunda rekabet etmedeki başarısı katlanacaktır (Kalfaoğlu ve Öge, 2018).

Yaratıcı Girişimcilik: Yeni bir fikir, buluş ya da var olan bir mal veya hizmeti tasarlayarak ve fiyat, kalite, performans gibi özelliklerini iyileştirerek kar edebilecek biçimde pazara sunulmasıdır. Sanayileşmenin ilerlemesiyle birlikte işbölümü ve uzmanlaşmaya gereksinim artmıştır. Bu gereksinim sonucunda; finansman, üretim, pazarlama, araştırma ve benzeri işlevler gündeme gelmiştir. Bu durumda girişimci söz konusu dallarla ilgili görev ve yetkileri yöneticilere bırakırken, kendisi uzun vadeli stratejik kararların alınması ve riski üstlenmektedir. Yaratıcı girişimcilikte sermaye sahibinin söz hakkı ve yönetimde son sözü söyleme hakkı girişimcidedir (Şekerler, 2006).

Yaratıcı girişimcilik yapmaya cesaret edenlerin yüzleşmesi gereken asıl zorluk, sanatsal taraf ile finansman ve iş geliştirme tarafı arasında bir denge bulma ihtiyacıdır (Bujor ve Avasilcai, 2016). Yaratıcı girişimcilikte piyasanın ihtiyacı var olandan farklı yepyeni bir yol ile giderilmekte, ortaya tamamen

yeni bir ürün ya da hizmet çıkmakta, var olan yöntem yeni ve yaratıcı bir yol ile geliştirilmektedir.

Schumpeter'e (1934) göre; inovasyon ve girişimcilik toplumların gelişimi için gerçek araçlardır. Çünkü yenilikçilik ve yaratıcılık, girişimcilerin karlılığı artırma eğiliminde ihtiyaç duydukları özgünlük için daha büyük fırsatlardan yararlanmalarını sağlar (Muo ve Azeez, 2019).

Kamu Girişimciliği: Sosyal fırsatlar oluşturmak için kamu kaynakları ve özel sermayeyi benzersiz bir şekilde bir araya getiren ve toplumsal değer yaratmayı amaçlayan girişim türü olarak tanımlanabilir. Kamusal amaçlar doğrultusunda içinde bulunulan sistemin üzerine kurulduğu standart yönetim süreçlerinin ve kamusal müdahalelerin dışına çıkıp yenilikçiliğin, risk almanın ve proaktifliğin söz konusu olduğu örgütsel bir süreci ifade etmektedir (Soysal, 2015).

Uluslararası/Küresel Girişimcilik; üretilen yenilikçi mal veya hizmetin küresel ölçekte etkin olduğu girişimcilik türüdür. Bu yeni iş fikri küresel bir ihtiyaca karşılayabilir nitelikte olmalıdır. Küresel girişimci başka ülkelerdeki fırsatları takip edebilmeli, ülkeler arası rekabet ve piyasalar ile ilgili gerekli bilgi birikimine sahip olabilmelidir.

Sosyal Girişimcilik: Bilgi toplumuna geçiş ile birlikte yaşanan teknolojik gelişmeler ve yoğun rekabet ortamı nedeniyle sosyal sorunlar oluşmaktadır. Bu sorunları gidermek ve toplumsal değer yaratmak amacıyla sosyal girişimcilik adıyla yeni bir girişimcilik türü ortaya çıkmıştır. Sosyal girişimler, temelinde yenilikçilik olan, toplumsal sorunlara odaklanan ve sosyal etki yaratmak amacıyla girişimci yaklaşım içinde bulunan kurumlardır (Ağca ve Yumuşakipek, 2015).

Sosyal girişimcilik, etki girişimciliği ya da sosyal etki girişimciliği olarak adlandırılan bu girişimcilik türünde sosyal veya çevresel bir problemin çözümü amaçlanmaktadır ve bu çözüm ile pozitif sosyal/çevresel etki yaratmak amaçlanmaktadır.

Genellikle büyük sosyal değişimlerin büyük kaynaklar ve yatırımlar gerektirdiği varsayılmaktadır. Ancak başlangıçta sosyal tutkuları, yaratıcılıkları ve girişimci zihniyetleri dışında hiçbir kaynağı olmayan bireyler tarafından büyük ölçekli, sistemik ve kalıcı sosyal değişimlerin başlatıldığı girişimler de bulunmaktadır. Bu girişimlerin bir bakıma "yoktan bir şey" yarattıkları söylenebilir. Bu bireylere sosyal girişimci adı verilmektedir (Praszkier ve Nowak, 2011).

Sosyal girişimcilik çok yeni bir kavramdır ve pratik dünyada çok rağbet görmektedir, akademik platformda ise henüz başlangıç aşamasında olduğu

değerlendirilmektedir. Son zamanlarda sosyal girişimcilik araştırmaları alanı çok fazla hız ve ilgi kazanmıştır (Rahim ve Mohtar, 2015).

Sosyal girişimcilik, gelişmekte olan ekonomilerin uzak bölgelerindeki düşük gelirli nüfusun yetersiz ihtiyaçlarına ulaşmak için geleneksel kurumsal yapılara uygulanabilir bir alternatif olarak ortaya çıkmaktadır (Tien vd., 2020).

Sosyal girişimcilik, girişimcilerin faaliyetlerini sosyal değer yaratma amacıyla doğrudan ilişkilendirdiği alanın adıdır. Bunu yaparken genellikle kişisel kar elde etme niyeti olmadan veya az kar elde etmek için hareket ederler (Abu-Saifan, 2012).

Ülkemizde de sayıları günden güne artan sosyal girişimler iklim değişikliğinden kadın istihdamına, engelli bireylerin yaşamını kolaylaştırmaktan, eğitimin desteklenmesine pek çok konuyu ele almaktadır.

Görüldüğü gibi sosyal girişimciler, diğer girişimcilik türlerinden misyon açısından farklılık göstermektedir. Bu durum, sosyal girişimcilerin fırsatları nasıl algıladıklarını ve değerlendirdiklerini etkiler. Pek çok araştırmacı, sosyal misyonu, sosyal girişimcilik kavramının önemli bir boyutu olarak kabul etmiştir (Mort vd., 2003; Tekin, 2019:72) Sosyal girişimci misyonu itibarıyla toplum yararını gözetmektedir.

Sosyal girişimciler, sosyal sektörde değişim ajanları olarak rol oynarlar; bu rolü şu şekilde yerine getirirler:

- Sosyal değer yaratmak ve sürdürme amacını benimserler,
- Bu amaca hizmet etmek için yeni fırsatları tanırlar ve kararlılıkla takip ederler,
- Sürekli yenilik, uyum ve öğrenme sürecine dâhil olurlar,
- Mevcut kaynaklarla sınırlı kalmadan cesurca hareket ederler,
- Sunulan sonuçlar için hizmet verdikleri kesimlere karşı artan bir sorumluluk duyarlar (Abu-Saifan, 2012).

İç Girişimcilik: Bir örgüt içerisinde gerçekleşen yenilikçi girişimcilik faaliyetleridir. Örgüt içerisinde yer alan girişimcilerin ortaya çıkmasını ifade eden bu girişimcilik türünde örgüt kültürünün önemi oldukça yükündür. Örgüt, çalışanlarını yenilik konusunda destekleyerek, bu faaliyetlerde kaynakların kullanımına olanak tanımakta, iletişime önem vererek iç girişimcilerin başarılı olmaları yolunda ilk adımı atmaktadır. Bu sayede örgüt içinde girişimci ruha sahip olan bireyler kendi yeteneklerinin farkına varabilmektedir. Değişim yönetimi sürecinin sağlıklı ilerlemesinde önemli bir rolü olan ve değişime uyum sağlamada örgütün adaptasyonunu kolaylaştıran iç girişimcilik faaliyetleri örgüte esneklik kazandırmaktadır (Demirtaş vd., 2017).

Dijital Girişimcilik: Dijital ekonomi birçok alanda değişikliklere neden olup, günümüzde sıklıkla kullanılmakta olan bazı kavramlarla uygulamaların meydana çıkmasını sağlamıştır. Bu kavramlar ve uygulamalardan biri de dijital girişimciliktir. Dünya genelinde girişimlerde bir devrim yaratan dijital girişimcilik, girişimcilere iş süreçlerinde yardımda bulunacak yeni araçlar geliştirildiğinden, farklılık arz eden bir girişimcilik türü niteliğindedir (Eyel ve Sağlam, 2021).

Gelişen teknolojiler ile birlikte dijital girişimcilik en hızlı büyüyen girişimcilik türlerinden biri haline gelmiştir. Dijital girişimcilik teknolojiden de faydalanarak girişimlerin daha hızlı bir biçimde piyasaya yayılmasına ve büyümesine olanak sağlamaktadır.

Dijital girişimcilik yalnızca mevcut girişimcilik biçimlerinin denenmesini kolaylaştırmakla kalmayıp, yeni girişimcilik fırsat alanlarının da önünü açmaktadır. Dijital girişimcilik, benzersiz verilerin yakalanmasını ve kullanımını yeni bir fırsat alanı haline getirerek girişimcilerin daha değerli ve daha iyi hedeflenmiş ürün ve hizmetler sunmasına olanak tanımaktadır (Allen, 2019).

Dijital teknolojiler, girişimci faaliyetlerin genişlemesini sağlayarak girişim süreçlerinin manzarasını dönüştürmüş ve girişimcilik ile dijital teknolojilerin kesişim noktasında sorgulamaları artırmış, bu sorgulamalar da dijital girişimcilik kavramını ortaya çıkarmıştır (Paul vd., 2023).

Kadın Girişimciliği: Günümüz girişimcileri eğitim, meslek, yaş, deneyim ve cinsiyet açısından oldukça heterojen bir gruptur. Son yıllarda giderek daha fazla kadın girişimcilik alanına girmektedir (Gerlach, 2021).

Girişimciliğin iktisat kuramında cinsiyeti olmamakla birlikte, iş hayatında kadın girişimciler ile erkek girişimcilerin pratiği arasındaki farkı ortaya koyabilmek için ayrı olarak incelenmesi gerekmektedir.

Geçtiğimiz yüzyılda toplumdaki değişimler, kadınların iş piyasasına önemli ölçüde katılımını sağlamıştır. Buna paralel olarak kadınlar her ülkede yeni şirketler kurmaya başlamıştır (d'Andria ve Gabarret, 2017).

Kadınlar modern iş dünyasının çehresini değiştirip ekonominin en hızlı büyüyen sektörü olan hizmet sektörünün ön saflarında yer almaktadır. Kadın girişimciler, seçmenlerine ve çalışanlarına hizmet eden kuruluşlar yaratmakta, yenilikçi sistemler ve programlar oluşturmaktadırlar. Buna rağmen iş dünyası hala erkeklerin alanı olarak görülmektedir (Winn, 2005:381). Bu nedenle kadın girişimciliğinin ayrıca incelenmesi son derece önemli bir çalışma alanıdır.

Kadın girişimciliği şu şekilde tanımlanmaktadır:

- Ev dışında, kendi adına ve hesabına işyeri sahibi olan,
- Üretilen ya da pazarlanan mal ve hizmetin temini için özel sektör veya kamu ile bizzat ilişki kuran,
- Mal ya da hizmetin üretimini ve pazarlanmasını üstlenen,
- İş sahibi olarak başka kişilere de istihdam imkânı yaratan,
- İşletme de söz sahibi olan, kazancını yatırıma dönüştüren ya da gerekli harcamaları yapan ve işletmenin olası risklerini üstlenen kadınları ifade etmektedir (Durukan, 2021).

Kadın girişimciliğinde önemli nokta bu girişimi başlatanın, işletmesi adına karar verenin, riski üstlenenin kadın olmasıdır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde kadın girişimciliği ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olup, bu kısımda tanımın sunulmasıyla yetinilecektir.

Kadın girişimciliği günümüzde dünya çapında önemli ekonomik, sosyal ve politik sonuçları olan ve önde gelen küresel bir trend olarak kabul edilmektedir. Kadın girişimcilerin sayıca artması dünya çapındaki tüm ekonomilerde büyük bir dinamizme katkı sağlamaktadır (d'Andria ve Gabarret, 2017).

Turizm Girişimciliği: Bir bölgenin gelişmesini sağlamak amacıyla, turizm kaynaklarının turistlerin talepleri doğrultusunda kullanılmasını amaçlayan; risk, yatırım, yenilik, rekabet, üretkenlik gibi unsurların vasıtasıyla gerçekleştirilen bir değer yaratma sürecidir (Göktepe, 2019).

Bu girişimcilik türünde turizmin geliştirilmesi ve daha iyi hizmet sunulması için sektöre yenilikçi bir bakış açısıyla bakılmaktadır. Turizmin geliştirilmesi belli bir yörenin daha büyük bir kitlelere duyurulması turizm girişimciliğinin konularındandır.

Kurumsal Girişimcilik: Dünya genelinde 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran ile başlayan II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam eden olağanüstü koşullar nedeniyle ortaya çıkmış bir girişimcilik türüdür. II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda sosyoekonomik açıdan yararlı yönleri olduğu için sürdürülmüştür. İşletmelerin kendi aralarında küçük girişimcileri organize ettiği üst girişimcilik şeklidir (Top, 2006).

Yeşil Girişimcilik: Bir alan olarak ilk kez 1990'lı yılların başında ortaya çıkmıştır. Eko-girişimcilik/yeşil girişimcilik kavramı iktisat yazınında ilk kez Steven Bennett'in 1991 yılında, 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında oluşan çevre gündemi neticesinde ortaya çıkan iş fırsatlarını ele aldığı yeşil girişimciliğe dair temel eserlerden birisini yayınlamasıyla yerini almıştır (Efeoğlu, 2014).

Yeşil girişimcilik kavramı, literatürde tanımlanan biyosfer girişimciliği, çevre dostu girişimcilik gibi benzer kavramlarla ilişkilidir ve bu kavramları da içermektedir (Tien vd., 2020).

Eko-girişimcilik terimi İngilizce karşılığında olduğu gibi ekolojik ve girişimcilik kelimelerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle eko-girişimcilik genel anlamda çevreyi önemseyen, çevreye duyarlı girişimcilik olarak tanımlanabilir (Efeoğlu, 2014).

Küresel ölçekte kayda değer bir ilgi, belki de “sürdürülebilirlik” sağlama kabiliyeti nedeniyle yeşil iş modeline veya süreçlerine yönelmiştir. Bu gelişme, eski iş modelinin sürdürülemez iş uygulamalarının zararlı etkisi tarafından teşvik edilmiştir. İnsanlığı ve hatta gezegenin (dünya) bütünlüğünü tehlikeye atan çevre kirliliğine (hava, su ve toprak) sürekli katkı, dünyayı küresel çevre krizine sürdürülebilir bir çözüm önermek için ortak bir cephe oluşturmaya zorlamaktadır. Çevre sorunlarının çoğunun ticari faaliyetlerden kaynaklandığı yaygın bir şekilde kabul edildiğinden, akademisyenler bu sorunu temelden ele almak gerektiği görüşündedir. Yeşil girişimcilik ilkesi dikkatli bir şekilde kullanılırsa, toplumumuzdaki çevresel olayların eğilimini azaltmak için dünyaya yardımcı olabilir (Muo ve Azeez, 2019).

Yeşil girişimciliğin tartışılmaya ve ele alınmaya başlamasının en önemli nedeni çevre kirliliği ve küresel iklim değişikliğidir. Sosyal girişimcilikte olduğu gibi bu alanda da sürdürülebilirlik önemli bir noktadır. Kaynakların verimli kullanımı diğer üretim alanlarını etkilemeden yapılmalıdır ve bu girişimin sonucu çevreye duyarlı olmalıdır.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, girişimcilik türleri birbiriyle ilintilidir. Türlerin kapsamını açıklamak ve girişimcilik türlerinin spesifik özelliklerini tanımlamak amacıyla literatürde ayrıntılı sınıflandırmalar yapılsa da, de faktör olarak girişimcilik türlerini birbirinden tamamen ayırıp kategorize etmek oldukça zordur.

Bir kadın girişimci aynı zamanda turizm girişimcisi ya da yeşil girişimci olabilir. Tüm girişim türleri piyasada var olan bir fırsatı değerlendirdiği için fırsat girişimciliği tüm girişimcilik türleri ile ilintilidir.

Sosyal girişimcilik dışında tüm girişimcilik türlerinde kar amacı güdülmektedir, yalnızca sosyal girişimcilik bu özelliği ile diğer girişimcilik türlerinden özgün bir biçimde ayrılabilir. Başka açılardan değerlendirildiğinde bir sosyal girişim aynı zamanda kadın girişimi de olabilir ancak kar amacı gütmeye açısından değerlendirildiğinde bu yönüyle ayrılmaktadır.

Tablo 1.3. Girişimcilik Türleri Karşılaştırması

Girişimcilik Türü	Vurgusu
Fırsat Girişimciliği	Piyasada var olan bir fırsatın değerlendirilmesidir.
Yaratıcı Girişimcilik	Yepyeni bir buluş, piyasada olmayan bir mal veya hizmetin üretimidir.
Küresel Girişimcilik	Girişimci küresel ölçekte tüm piyasalara ve fırsatlara hâkim olmalıdır.
Sosyal Girişimcilik	Sosyal fayda önceliklidir, temel amaç finansal kar elde etmek değildir.
İç Girişimcilik	Hâlihazırda var olan bir örgütün içinden çıkacak yeni fikirlerin desteklenmesi temel özelliğidir.
Dijital Girişimcilik	Dijital mecralarda faaliyet gösteren ve küresel ölçekte herkesin aynı anda ulaşabileceği ürünü üreten girişimcilik türüdür.
Kadın Girişimciliği	Bir kadın tarafından başlatılması, karar vericinin ve riski üstlenenin kadın olmasıdır.
Kamu Girişimciliği	Temel amaç kamusal yarar sağlamaktır.
Turizm Girişimciliği	Bir bölgenin turizm yoluyla gelişip kalkınmasını amaçlamaktadır.
Kurumsal Girişimcilik	Girişimcileri bir çatı altında toplayıp desteklemeyi amaçlar.
Yeşil Girişimcilik	Çevreye duyarlı ve sürdürülebilir olmayı amaçlar.

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

1.4. Türkiye’de Girişimcilik

Türkiye’de girişimciliğin tarihsel süreçte gelişimi incelendiğinde, bin yıllık süreçte şekillendiği görülmektedir. Türkler Orta Asya’dan gelip Anadolu’ya yerleşmeleri, göçebe yaşam biçiminden yerleşik hayat düzenine geçmeleri ile birlikte ticaret ve zanaatkârlık konularında aktif rol oynamışlardır. Selçuklular döneminde ve Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminde bir esnaf-zanaatkâr örgütü olan ahilik teşkilatının oldukça etkin ve başarılı olduğu bilinmektedir (İraz, 2005).

Osmanlı Devleti döneminde, özellikle Fransız İhtilali’nden sonra girişimciler genellikle Yahudi ve Rum asıllı vatandaşlardan oluşmaktaydı. Bu dönemde Türklerin girişimcilikten ziyade askerlik ve ulemalık gibi alanlarla ilgilendikleri görülmektedir (Karaca ve Özdevcioğlu, 2015).

Osmanlı Devleti’nin kapitülasyonlarla yabancılara sağladığı avantajlar, Birinci Sanayi Devriminin oluşturduğu rüzgârla birleşince devletin ithalat ağırlıklı dış ticareti hızla artmıştır. Artan bu dış ticaretin yurtiçindeki ortağı ise gayrimüslimler olmuştur. Avrupa şirketlerinin Osmanlı liman şehirlerine açtıkları acentelerde, aracı olarak gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını çalıştırmaları, Türk tacirleri giderek saf dışı bırakmıştır. Osmanlı vatandaşı

gayrimüslimlerin Avrupalı şirketlere aracılık yapmasıyla başlayan süreç nedeniyle, 19.y.y. başlarında Türk orta sınıfın hızla gerilediği görülmüştür. Hatta çoğu kez ufak çaptaki ticareti bile azınlıklar ele geçirmiş, dolayısıyla Türk bireylerin edinilebileceği temel meslek, devlete memur olmak olmuştur (Yerasimos, 1987).

1914 yılından itibaren bu durum değişmeye başlamıştır. Milli İktisat politikalarının devreye alınmasıyla, ilk Türk şirketlerin kuruluşu sağlanmış, milli girişimci, milli burjuvazi, milli sermaye ve milli şirketlerin oluşturulması için önemli bir çaba sarf edilmiştir (Toprak, 2019), Art arda yaşanan savaşlar nedeniyle kaynakların ve imkânların kısıtlı olduğu bir ekonomik ortam bulunduğundan hızlıca ekonominin toparlanması, üretimin artırılması, sermaye birikiminin sağlanması amacıyla girişimcilik faaliyetlerinin önemli bir bölümü devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. 1. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında devlet girişimciliği ile elde edilen gelirlerle milli şirketler kurulmuş, bu girişimler aracılığı ile önemli yatırımlar yapılmıştır.

Uygulanan Milli İktisat politika çerçevesi Cumhuriyet döneminde de sürdürülmüştür. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte sınıai kalkınma dönemi başlamıştır. Hazırlanan sanayi planları ile ekonomik büyüme hedeflenmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren girişimciliğe ayrı bir önem verilmiş, girişimcilik faaliyetlerinin reel sektör üretiminde, özellikle sanayi yatırımlarında yoğunlaşması amaçlanmıştır.

Cumhuriyet döneminde girişimciliğin yaygınlaştırılmasının bir kilometre taşı olarak 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan 1. İktisat Kongresi kabul edilmektedir. Ekonomik alanda hızlı kalkınmanın olması ilkesiyle Atatürk önderliğinde toplanan bu kongrede ülkemizde kalkınmanın girişimcilikle olacağı ifade edilerek, özel sektör girişimlerine ve yatırımlarına önemli bir vurgu yapılmıştır (Mumcu, 2006). Bir başka deyişle, iktisadi gelişmenin devlet teşviki ile yaratılacak bir Türk müteşebbis sınıfına dayandırılacağı vurgusu İzmir İktisat Kongresi'nde dile getirilmiştir. İzmir İktisat Kongresi başlıca iki amaçla toplanmıştır. Bu amaçlardan ilki, tüccar, sanayici, çiftçi ve işçilerin sorunlarını ve ihtiyaçlarını belirleyip bu kesimlerin taleplerinin bilinmesini ve siyasi kadro ile uyumlu hareket etmesini sağlamaktır. İkincisi ise yabancı sermaye çevrelerine ekonominin gelecekte nasıl şekilleneceğini açıklamaktır (Kepenek ve Yentürk, 2000).

Büyük Bunalım yılları ve ardından gelen 2. Dünya Savaşı nedeniyle 1930-1950 arası dönemde pek çok girişimcilik faaliyeti devlet eliyle yürütülmüş, kamu iktisadi teşebbüsleri ile üretim faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Tek partili hayattan çok partili hayata geçişin yaşandığı 1950 sonrası dönemde, özel sektör

sermaye birikimi yeniden ön plana çıkmış ve özel girişimcilik faaliyetleri desteklenmiştir.

Dünyada gelişmekte olan birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de 1960 ve 1970’li yıllarda temel ekonomik kalkınma stratejisi olarak ithal ikameci politikalar yoğun olarak uygulamıştır. Planlı kalkınma dönemi olarak adlandırılan bu dönemde ağır sanayi malları ve sermaye mallarında yurtiçi üretim kapasitesini arttırmayı amaçlayan büyük kamu yatırımlarının gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir (Özel, 2011).

Ancak 1970’lerde iki tane büyük petrol krizinin yaşanması dünya ekonomisini türbülansa sokmuştur. Yaşanan stagflasyon nedeniyle ithal ikameci politikaları uygulamak güçleşmiştir.

Bu koşulların ve 1970’lerde ortaya çıkıp ve dünyada 1980’lerden itibaren yaygınlık kazanan neoliberal politikaların etkisiyle 1980’li yıllarda Türkiye ekonomisinde dışa açılmaya yönelik adımlar atılmıştır. 24 Ocak 1980 ekonomik kararları ile ithal ikameci politikalar bırakılmış, bu politikalar yerine ihracata dönük bir sanayileşme politikası benimsenmiştir.

1980’lerin başından itibaren Türkiye’de kamu yatırımlarının alanı da özelleştirmeler ile daraltılarak bu alan hem yabancı sermayeye hem de Türk girişimcilere açılmıştır. Türk girişimcilere kamu bankaları eliyle büyük mali imkânlar sağlanmıştır (Kaya ve Özlü, 2023).

Günümüzde girişimcilik, teknolojik gelişmeler ve bilgi toplumu dönemiyle birlikte ülkemizde de itici bir faktör görevi görmektedir. Bu çerçevede özel girişimcilik faaliyetleri teknokentler, teknoparklar, kuluçka merkezleri, mükemmeliyet merkezleri, Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı destekleri ve TÜBİTAK programları ile desteklenmektedir. Öte yandan, çalışmanın önceki bölümlerinde belirtildiği gibi, girişimlerin başarılı olma ve hayatta kalma süreleri, halen AB, ABD ve OECD ortalamalarının altında seyretmektedir.

En güncel verilerle Türkiye’de girişimcilik faaliyetleri değerlendirildiğinde, 2023 yılında, genel olarak Türk yatırım ekosisteminde bir düşüş yaşandığı belirtilmelidir. Erken aşamada yatırım alan girişim sayısı, 2022 yılına göre %12.5 oranında azalmıştır. Bu girişimlerin aldığı yatırım, bir önceki yıla göre %56 oranında düşmüştür (Boğaziçi Ventures, 2024). Bu verinin de gösterdiği gibi ülkemizde girişimciler, girişimin kuruluş aşamasında yatırım bulmakta zorluk çekmektedirler. 2023 yılında yatırımların sektörel dağılımında, en büyük payı 32 milyon dolar ile SaaS (bulut bilişim) sektörü alırken, bunu 25 milyon dolar ile yapay zeka, 24 milyon dolar ile oyun, 21 milyon dolar ile perakende ve 19 milyon dolar ile görüntü işleme sektörleri takip etmiştir (Boğaziçi Ventures,

2024). Bu veriler, ülkemizde yeni kurulan girişimlerin teknoloji, özellikle de dijital teknolojiler alanında yoğunlaştığını doğrulamaktadır. Diğer taraftan, yeni girişimlerin özellikle finansal olarak desteklenmesi gereğine işaret etmektedir.

SONUÇ

Girişimcilik gelişen ve değişen dünyada, ekonomilerin büyüme ve kalkınmaları üzerinde önemini günden güne artıran bir kavramdır. Girişimcilik kavramı ülkemiz için de stratejik bir öneme sahiptir. Bu çalışmada girişimcilik kavramına geniş bir literatür çerçevesi çizilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda çalışmada öncelikle girişimcilik türleri, girişimciliğin tarihsel süreçteki gelişimi ile ilgili literatür bilgilerine yer verilmiştir.

Günümüzde sürekli yaşanan teknolojik gelişmeler ve hızlanan ekonomiler girişimciliğin önemini günden güne artırmaktadır. Girişimcilik, sosyal, ekonomik ve bireysel açıdan önemli bir değerdir. İstihdama önemli katkılar sağlarken, yeni üretim teknikleri, teknolojileri ve yenilikler ortaya koyarak ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Bir başka deyişle girişimcilik; ekonominin ilgilendiği pek çok soruna hızlı ve yenilikçi çözümler getirmektedir.

Yeni ve yaratıcı bir ürün veya hizmet, genellikle girişimler bünyesinde meydana gelmektedir. Girişimin bir ürün ve üretim faktörü ortaya koymasına vesile olan en önemli faktör ise girişimcidir. İktisadi açıdan bir üretim faktörü olan girişimci, diğer üretim faktörlerini bir araya getirerek risk alıp sonucunda da kar elde etmeyi amaçlamaktadır. Günümüzde teknolojik gelişmelere yapılan yatırımlar girişimci adaylarını bu yöne kaydırmaktadır. Benzer şekilde Türkiye’de de yaygınlaşmakta olan girişimcilik türünün dijital-teknolojik girişimcilik olduğu belirtilebilir. Nitekim teknokentler, teknoparklar, kuluçka merkezleri, mükemmeliyet merkezleri, Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı destekleri ve TÜBİTAK destekleri bu alanlarda yoğunlaşmaktadır.

Bu noktada belirtmek gerekir ki kar amacı gütmeyen girişimcilik türleri de mevcuttur. Bunlardan en önemlisi sosyal girişimciliktir. Sosyal girişimcilik günümüzde en hızlı büyüyen girişimcilik türlerinden biridir. Hızla gelişen girişimcilik türlerinden diğerleri ise yeşil girişimcilik ve kadın girişimciliğidir. Dünya nüfusunun yarısını oluşturan kadınlar girişimci olarak ekonomik büyüme ve kalkınmaya potansiyel pozitif etkileri bakımından çok önemli bir kaynaktır. Yeşil girişimcilik ise, küresel iklim değişikliği ile mücadele kapsamında, sera gazları emisyonlarının ekonomik ve sosyal hayatın her alanında azaltılması gereğinden doğmuş ve Avrupa ülkeleri başta olmak üzere dünyada yaygınlığını arttırmıştır.

Belirtilmesi gereken bir diğer husus, literatürde pek çok farklı girişimcilik türü tanımlanmış ve bu girişimcilik türlerini birbirinden ayıran yönler belirtilmişse de, ekonomik hayatta bir girişimcilik türünü diğerinden keskin bir biçimde ayırmak her zaman mümkün değildir. Bir kadın girişimci aynı zamanda dijital girişimci de olabilmektedir. Turizm girişimciliği, yeşil girişimcilik ile yakından ilişkilidir. Yeşil girişimcilik, dijital/ teknolojik girişimcilikle el ele ilerlemektedir. Sosyal girişimcilik faaliyetleri, giderek artan ölçüde teknolojik girişim özellikleri sergilemektedir.

Günümüz dünyasında iktisadi büyümenin itici güçlerinden olan girişimciliğe, davranış yerine niyet ve böylece potansiyel açısından bakıldığında; Avrupa'da her yedi kişiden biri, Çin ve ABD'de her altı kişiden biri, Brezilya'da her dört kişiden biri girişimci olmaya niyetli iken, Türkiye'de her üç kişiden birinin girişimci olmaya niyetli olduğu görülmektedir. Türkiye, girişimcilik niyeti oranı bakımından Avrupa ülkeleri arasında birinci sırada yer almaktadır (GEM, 2019). Bu veriler, Türkiye'nin girişimcilikteki potansiyelini vurgular niteliktedir. Öte yandan, girişimci olma niyeti açısından dünyada pek çok ülkeye göre önde olmamıza rağmen girişimci sayılarında ve girişim başarı oranlarında benzer olumlu tablo görülmemektedir. Oysa Türkiye'nin girişimci kapasitesini zenginleştirebilecek ve halihazırda önemli bir kısmı atıl durumda olan iki önemli kaynağı mevcuttur: Bunlardan birincisi Türkiye'nin çalışma çağındaki genç nüfusu, ikincisi ise kadın nüfusudur. Kadın nüfusunun ve genç nüfusun girişimciliğe teşvik edilmesi, ülke ekonomisinin büyümesi ve sosyal kalkınmada yol kat edilmesi için değerlendirilmesi gereken önemli kaynaklardır. Böylelikle hem yeni iş alanları yaratılarak katma değer üretimi artış gösterecek, işsizlik azalacak, hem de gelir dağılımı adaletsizliğini azaltmaya yönelik pozitif katkı sağlanacaktır.

Tüm bu hususlar göz önüne alınarak, ülkemizde girişimciliğin ekonomik faaliyete katkısının artırılması amacıyla girişimcilik ekosistemine ilişkin mevzuatın revize edilmesi ve güçlendirilmiş teşvik/hibe programları aracılığı ile girişimcilere sağlanan finansal, teknik, teknolojik ve hukuki desteklerin artırılması gerektiği ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Abu-Saifan, S. 2012. Social Entrepreneurship: Definition and Boundaries. *Technology Innovation Management Review*, 2(2), 22-27.
- Ağca, V. & Yumuşakipek, H. D. (2015). "Günümüzde Girişimcilik Trendini Yükselten Güçler". Kaygın, E.& Güven, B. *Girişimcilik: Temel Kavramlar, Girişimcilik Türleri, Girişimcilikte Güncel Konular*. İstanbul: Siyah İnci Akademi.
- Aldrich, H. (2005). *Entrepreneurship. Research in the Sociology of Work*,(15), 10.
- Allen, J. (2019). *Digital entrepreneurship*. Routledge, 8.
- Altıparmak, A. (1998). "Türkiye'de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Müteşebbis Sınıfının Gelişimi". *Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(13), 171.
- Backhouse, Roger E., and Steven G. Medema. 2009. "Retrospectives: On the Definition of Economics." *Journal of Economic Perspectives*, 23 (1), 221.
- Bogaçiçi Ventures (2024). 2023 Türkiye Girişim ve Yatırım Ekosistemi: Bir Yılın Değerlendirmesi. Erişim: <https://www.bogaziciventures.com/makaleler/2023-turkiye-girisim-ve-yatirim-ekosistemi-bir-yilin-degerlendirmesi/>
- Bujor,A.&Avasilcai, S.(2016). The Creative Entrepreneur: a Framework of Analysis. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 221, 21-28.
- Cadar, O., & Badulescu, D. (2015). *Entrepreneur, Entrepreneurship and Intrapreneurship. A Literature Review*, 659-660.
- Carlsson, B., Braunerhjelm, P., McKelvey, M., Olofsson, C., Persson, L., & Ylinenpää, H. (2013). The evolving domain of entrepreneurship research. *Small business economics*, 41, 913-930.
- Casson, M., Yeung, B., & Basu, A. (Eds.). (2008). *The Oxford Handbook of Entrepreneurship*. Chater1, 1-4.
- Casson, M., & Buckley, P. J. (2010). *Entrepreneurship*. Edward Elgar Publishing, 14.
- Cunningham, J. B., & Lischeron, J. (1991). Defining entrepreneurship. *Journal of small business management*, 29(1), 47.
- Çelik, A. (2006). "Bir İstihdam Politikası Olarak Girişimcilik", *Uluslararası Girişimcilik Kongresi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları*, 468.
- d'Andria, A.& Gabarret, I. (2017). *Building 21st Century Entrepreneurship (Vol. 2)*. John Wiley & Sons.
- Demirtaş, Ö. & Karaca, M. & Biçkes, M. (2017). "Başarılı Girişimciliğin Perde Arkasındaki Güçler". Konya: Eğitim Yayınevi.
- Durukan, L. (2021). "Türkiye'de Kadın Girişimcilerin Desteklenmesinde KOSGEB'in Rolü". *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 7-1, 18.
- Efeoğlu, E. (2014). Çevreci Açından Girişim; Eko-Girişimcilik. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 23-1, 106.
- Eyel, C. Ş.& Sağlam, H. (2021). Dijital Dönüşüm Ve Girişimcilikteki Değişim: Dijital Girişimcilik. *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 5-6, 8. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1584319> Erişim Tarihi:30.11.2023.
- Gedeon, S. (2010). "What is Entrepreneurship". *Entrepreneurial practice review*, 1(3), 16-35.
- GEM (2023). *Global Entrepreneurship Monitor 2022/2023 Global Report: Adapting to a "New Normal"*. <https://www.gemconsortium.org/reports/latest-global-report> Erişim Tarihi:10.10.2023.
- GEM (2019). *GEM Küresel Girişimcilik Monitörü-2019 Türkiye Raporu*, 15-34. <https://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/detay/7722/yayinlar> Erişim Tarihi:10.10.2023.
- Gerlach, M. (2021). Female Social Entrepreneurship. In *Female Social Entrepreneurship: Challenging Boundaries And Reframing Gender And Economic Structures* 1, 48–49.
- Güran, T.(1991). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Acar Matbaacılık.

- Göktepe S. (2019), “Yaşam Stili Turizm Girişimciliği Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme”, *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)* 2019/5-30, 617-625.
- Hébert, R. F. & Link, A. N. (2009). *A History Of Entrepreneurship*. Routledge:1.Baskı, 2-5.
- İraz, R. (2005). “Yaratıcılık ve Yenilik Bağlamında Girişimcilik ve KOBİ’ler”. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kahraman, Ü. G. (2020). *Kültürümüzde Kadın Girişimci*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kalfaoglu S.& Öge H. S. (2018).”Fırsat Girişimcisinin Yeni Özelliği: Polikronisite” *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 13-2, 172.
- Kamaç, H. & Kışman, Z. A. (2020). *Türk Girişimciliğinin Tarihi Ve Gelişimi*. Balıkesir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi.
- Karaca, M.& Özdevecioğlu, M. (2015). “Girişimcilik Girişimci Kişilik Kavram ve Uygulama”. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Karadal, H. (2016). *Girişimcilik Uygulamalı Girişimcilik Eğitimi & Güncel Konular Girişimci Destekleri & İş Planı*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Karadal, H.& Erdem, A.T.(2017). *Kadın Girişimciliği: Kişilik Özellikleri Üzerine Bir Çalışma*, Konya: Eğitim Yayınevi, 235.
- Kaya, A.& Özlü, O. (2023). “Türk Girişimciliğinin Tarihsel Gelişimi”. 1923’ten 2023’e Türkiye Ekonomisi, 365.
- Kepenek, Y. & Yentürk, N. (2000). *Türkiye Ekonomisi*. Remzi Kitabevi, Geliştirilmiş 10. Basım. İstanbul.
- Kirzner, I. M. (2009). *The Alert And Creative Entrepreneur: A Clarification*. *Small Business Economics*, 32, 145-152.
- Landström, H., & Benner, M. (2010). *Entrepreneurship Research: A History Of Scholarly Migration. Historical Foundations Of Entrepreneurship Research*, 15-45.
- Lee, S. S. (2023). *Entrepreneurship For All? The Rise Of A Global “Entrepreneurship For Development” Agenda, 1950–2021*. *World Development*, 166, 106226.
- Lussier, R. N. (1996). *Reasons why small businesses fail: and how to avoid failure. The Entrepreneurial Executive*, 1(2), 11.
- Marangoz, M. (2016). *Girişimcilikte Güncel Konular ve Uygulamalar*. İstanbul: Beta Yayınları.
- 743 sayılı Türk Kanunu Medenisi, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/5.3.743.pdf>, Erişim Tarihi:12.01.2024.
- Mort, G.S. & Weerawardena, J. & Carnegie, K. (2003). *Social Entrepreneurship: Towards Conceptualisation*. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 8(1), 76-88.<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/nvsm.202> Erişim Tarihi:19.01.2024.
- Mumcu, A. (2006). *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Baskı Eskişehir: Anadolu üniversitesi A.Ö.F. Anadolu üniversitesi A.Ö.F. Yayınları, 6-34.
- Muo, I. & Azeez, A. A. (2019). *Green Entrepreneurship: Literature Review And Agenda For Future Research*. *International Journal of Entrepreneurial Knowledge*, 7(2), 20-25.
- Müftüoğlu, T. (1991). *Türkiye’de Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler; Sorunlar ve Öneriler*. Ankara: Sevinç Yayınevi.
- Özel, H. A.(2011). *Türkiye’de Ticari Serbestleşmenin Tarihsel Gelişimi. Girişimcilik Ve Kalkınma Dergisi*, 6(2), 82-83.
- Özkul, G. (2007). “Kapitalist Sistemin Sürükleyici Aktörleri: Ekonomik Teoride Girişimciler,” *S.D.Ü.İ.İ.B.F.Dergisi*, 12-3, 344. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/194804> Erişim Tarihi:29.11.2023.
- Paul, J., Alhassan, I., Binsaif, N., & Singh, P. (2023). *Digital entrepreneurship research: A systematic review*. *Journal of Business Research*, 156.
- Praszkier, R., & Nowak, A. (2011). *Social entrepreneurship: Theory and practice*. Cambridge University Press, 11.

- Rahim, H. L., & Mohtar, S. (2015). Social entrepreneurship: A different perspective. *International Academic Research Journal of Business and Technology*, 1(1), 9-15.
- Ripsas, S. (1998). "Towards An Interdisciplinary Theory Of Entrepreneurship", *Small Business Economics*, Vol: 10, Kluwer Academic Publishers, https://www.jstor.org/stable/pdf/40228541.pdf?refreqid=fastly-default%3A9681f4495476eddb01fb7d2254125f3&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1 Erişim Tarihi:01.11.2023.
- Robbins, L. (1932). *The Nature and Significance of Economic Science. The Philosophy of Economics: An Anthology*, 1, 73-99.
- Soyal, A. (2015). "Günümüzde Girişimcilik Trendini Yükselten Güçler". Kaygın, E.& Güven, B. *Girişimcilik: Temel Kavramlar, Girişimcilik Türleri, Girişimcilikte Güncel Konular*. İstanbul: Siyah İnci Akademi.
- Söylemez, S. A. (2003). *Girişimcilik ve Yatırım Yeteneği Girişim Teorilerinin Evrimi. TÜBİTAK 5000 Dijital İçerikli Açık Ders Kaynakları Programı E-Kitap, Biblioteknik Dijital Yayıncılık Hizmetleri*, 36.
- Söylemez, S. A. (2020).Yenilik Ekonomisinin Temelleri. *Liberal Düşünce*, 8(32), 140.
- Şekerler, H. (2006). "Kadın Girişimciler, Karşılaştıkları Sorunlar ve Bu Sorunlara Yönelik Çözüm Önerileri". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi, Kütahya*.
- Taş, Y.& Küçükoglu, M.& Demirdöğmez M. (2021). "Girişimcilik Ve Kobi Araştırmaları", Bursa: Ekin Yayınevi.
- TDK Online Sözlük, (2023). <https://sozluk.gov.tr>, Erişim Tarihi:01.11.2023.
- Tekin, E. (2019). "Girişimcilik ve Sosyal Sermaye". Konya: Eğitim Yayınevi, 20-72.
- Tien, N. H., Hiep, P. M., Dai, N. Q., Duc, N. M., & Hong, T. T. K. (2020). Green entrepreneurship understanding in Vietnam. *International Journal of Entrepreneurship*, 24(2), 1-14.
- Toma, S. G., Grigore, A. M., & Marinescu, P. (2014). Economic development and entrepreneurship. *Procedia economics and finance*, 8, 436-443.
- Top, S. (2006). "Girişimcilik Keşif Süresi", İstanbul, Beta Yayınları.
- Toprak, Z. (2019). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918. İş Bankası Kültür Yayınları*, 1.Baskı.
- TÜBİTAK Ansiklopedi, (2023). <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/girisimcilik> Erişim Tarihi:28.11.2023.
- TÜİK (2024a). *Girişimcilik ve İş Demografisi 2022*. Erişim: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Girisimcilik-ve-Is-Demografisi-2022-49391#:~:text=Giri%C5%9Fimlerin%202022%20y%C4%B1n%C4%B1nda%20do%C4%9Fum%20oran%C4%B1,5%2C5'e%20d%C3%BC%C5%9Ft%C3%BC>.
- Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği, (2002). *Türkiye'de Girişimcilik*, Yayın No. TÜSİAD-T/2002-12/340, 33-77.
- Vural, S. (2006). *Girişimci Kişilik Özellikleri ve Biga İlçesi Girişimcilik Profili Araştırması, Dönem Projesi*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 40.
- Yerasimos, S. (1987) *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 2. Cilt, İstanbul: Belge Yayınları, 24.
- Zengin, B. (2024). *Girişimci Kadınların Karşılaştıkları Zorluk Ve Fırsatlara Yönelik Bilimsel Araştırmaların Bibliyometrik Analizi*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi. Ankara.
- Quintero, A., Andrade, J. M., & Ramirez, E. (2019). *Entrepreneurship As An Area Of Knowledge: Literature Review*.
- Winn, J. (2005). Women Entrepreneurs: Can We Remove The Barriers?. *The International Entrepreneurship And Management Journal*, 1, 381-397.